

UNIVERZITNÁ KNIŽNICA V BRATISLAVE

Studia 2019
Bibliographica
Posoniensia

SB

Studia
Bibliographica
Posoniensia
2019

Univerzitná knižnica v Bratislave
2019

© Univerzitná knižnica v Bratislave, 2019

Zostavovateľka

Mgr. Miriam AMBRÚŽOVÁ PORIEZOVÁ, PhD.

Lektori

PhDr. Helena SAKTOROVÁ, PhD.

Doc. Mgr. Marcela DOMENOVÁ, PhD.

Redakčná rada

Mgr. Miriam AMBRÚŽOVÁ PORIEZOVÁ, PhD., Mgr. Petronela KRIŽANOVÁ, PhD.,

PhDr. Klára MĚSZÁROSOVÁ, Mgr. Michaela SYBILOVÁ, PhD.,

Mgr. Angela ŠKOVIEROVÁ, PhD.

Obálka a grafický návrh

Akad. maliar Ladislav VANČO

CIP – katalogizácia v knihe – Univerzitná knižnica v Bratislave

Studia Bibliographica Posoniensia 2019 / zost. Miriam Ambrúžová Poriezová. –
Bratislava : Univerzitná knižnica v Bratislave, 2019. – 160 s.

ISBN 978-80-89303-75-5

ISSN 1337-0723

MDT

01(082)

* bibliografia

* štúdie

* zborníky

Obsah

Contents

- 9 Miriam AMBRÚŽOVÁ PORIEZOVÁ
Úvod / *Introduction*

Štúdie / *Studies*

- 11 Péter EKLER
Johannes Regiomontanus: Tabula primi mobilis. A Source Publication of the Dedication to King Matthias Based on Four Manuscripts / *Vytvorenie zdrojového textu dedikácie kráľovi Matejovi Korvínovi na základe analýzy štyroch rukopisov*
- 21 Ivan LÁBAJ
Pohľad na Sambucov vzťah k cisárovi Maximiliánovi II. prostredníctvom dochovanej korešpondencie / *Review of Sambucus' Relationship with Maximilian II, Holy Roman Emperor, Through the Preserved Pieces of Correspondence*
- 40 Jan PIŠNA
Století paratextů. O peritextech v bohemikálních tiscích 16. století / *A Century of Paratexts. About Peritexts in Bohemian Publishing in the Course of 16th Century*
- 63 Stanislava KNAPČOKOVÁ
Text a ilustrácia (knižná grafika 16. a 17. storočia) / *Text and Illustration (Book Graphics in 16th and 17th Century)*
- 79 Lenka FIŠEROVÁ
Niekoľko poznámok k *nomina offerentium* v dvoch gratulačných tlačiach vydaných na univerzitách v 17. a 18. storočí / *A Few Notes on Nomina Offerentium in Congratulatory Prints Published in Universities in 17th and 18th Century*
- 84 Katarína KARABOVÁ
Captatio benevolentiae v autorských predhovoroch barokových literátov / *Captatio benevolentiae in Authorial Addresses of Baroque Writers*

- 99 Beata RICZIOVÁ – Oľga VANEKOVÁ
S. A. D. Tissot: Avis au peuple sur sa santé – J. Procopius: Správa pro Lid obecný (1788) Paratexty v preklade diela / S. A. D. Tissot: Avis au Peuple sur sa santé – J. Procopius: Správa pro Lid obecný (1788) Paratexts in Translated Works
- 115 Lenka RIŠKOVÁ
„Ti muži, ktoríž liternímu umění napomáhají...“ Z venovaní básnickej zbierky Bohuslava Tablica Poezye (1806 – 1812) / “Those men who help the literary arts...” From the Dedication in the Poetry Collection of Bohuslav Tablica Poezye (1806 – 1812)
- 125 Ivana ZOLCEROVÁ
Paratexty ako pracovný nástroj: Karl Weiß Schrattenthal a jeho vydavateľská činnosť / Paratexts as a Working Tool: Karl Weiß Schrattenthal and His Publishing Activities

Projekty / Projects

- 138 Timotea VRÁBLOVÁ
Zanedbané súvislosti a príležitosti k novým otázkam
- 140 Erika JURÍKOVÁ
Spoznávanie slovenskej kultúrnej histórie prostredníctvom latinských diel

Recenzie / Reviews

- 144 Angela ŠKOVIEROVÁ
OLŠAVSKÁ, Gabriela. Evanjelici v Prešove v 18. a v prvej polovici 19. storočia (Fragmenty z dejín cirkvi, školstva a osobností). Prešov: Štátna vedecká knižnica v Prešove, 2018. 97 s. ISBN 978-80-89614-62-2.
- 146 Lívia KURUCOVÁ
Acta Musei Nationalis Pragae – Historia Litterarum. 2018, roč. 60, č. 3 – 4. ISSN 2570-6861.
- 152 Erika JURÍKOVÁ
NOVOTNÝ Lubomír, KUBÍČKOVÁ, Petra, BAŘINOVÁ, Kristína a Rostislav KRUŠINSKÝ. Sbohem, monarchie. Habsburské mocnářství 1804 – 1918. Katalog výstavy. Olomouc: Vědecká knihovna v Olomouci, 2018. 414 s. ISBN 978-80-7053-322-2.

- 154 Miriam AMBRÚŽOVÁ PORIEZOVÁ
Knižnice, knihovníctvo a knižná kultúra v minulosti, súčasnosti
a budúcnosti. Ed. Marcela Domenová. Prešov: Štátna vedecká knižnica
v Prešove, 2018. 258 s. ISBN 978-80-89614-58-5.
- 156 Lubomír HOLÍK
Sociálne a humanitné vedy vo vzťahu k medicíne, farmácii a príbuzným
disciplínam (Výberový bibliografický prehľad publikácií do roku 2018).
Bibliografia. Bratislava: Lekárska fakulta Univerzity Komenského
v Bratislave – ústav cudzích jazykov, 2018. 232 s. ISBN 978-80-223-4635-1.
- 158 Zoznam autorov / *The List of Authors*

Úvod

Miriam Ambrúžová Poriežová

Ad *lectorem* – touto formulkou a jej variáciami sa začínala nejedna kniha s cieľom vzbudiť pozornosť a záujem budúceho čitateľa. Či sa úvodné slová autora, vydavateľa alebo prekladateľa stali naozaj predmetom prečítania a boli jedným z dôvodov získania knihy, posúdiť naisto nevieme. Úvodné a sprievodné texty sú však v mnohých prípadoch zdrojmi cenných, inak nedostupných informácií. Z tohto dôvodu sme pre zborník *Studia Bibliographica Posoniensia 2019* vybrali tému **Paratexty ako pramene výskumu**. Naším cieľom bolo upriamiť pozornosť bádateľov na paratexty, ktoré sú dôležitou súčasťou samotného typografického média a zároveň predstavujú významný prameň pre výskum v oblasti dejín knižnej kultúry, literárnej histórie, biografistiky, genealógie a pod.

Uverejnené štúdie sú zaradené chronologicky od konca 15. storočia po začiatok 20. storočia. Zborník otvára štúdia venovaná textu dedikácie uhorskému panovníkovi Matejovi Korvínovi v diele J. Regiomontana a jej zachovaným variantom. Nasledujúce príspevky posúvajú tému paratextov do obdobia humanizmu a renesancie. Na význam korešpondencie a príležitostnej poézie upozorňuje štúdia na príklade vzťahu polyhistora J. Sambuca k cisárovi Maximiliánovi II. Rozbor paratextov a ich súčastí ponúka sondu do bohemikálnych tlačí 16. storočia. Súvislosťami medzi textom a ilustráciou v tlačiach 16. a 17. storočia sa zaoberá štúdia venovaná knižnej grafike. Nasledujúci príspevok, už z obdobia baroka, poukazuje na špecifickú súčasť univerzitných gratulačných tlačí, a to tzv. *nomina offerentium*, a na ich význam pri výskume univerzitného prostredia či literárnych a genealogických vzťahov. Ďalšia štúdia sa venuje forme a obsahu barokových úvodov vo vybraných dielach z prostredia trnavskej univerzity. Obdobie 18. storočia uzatvára štúdia o sekundárnych paratextoch na príklade prekladu osvetového zdravotníckeho spisu.

Analýza dedikácií v štvorzväzkovom diele B. Tablica, ich špecifiká a prínos je námetom štúdie už z obdobia začiatku 19. storočia. Posledná štúdia sa zaoberá vydavateľsko-propagačnými stratégiami bratislavského vydavateľa K. W. Schrattenthala a analýzami paratextov ním vydávaných básnických zbierok ženských autoriek.

Súčasťou zborníka sú dva texty, ktoré sú zaradené do rubriky Projekty. Prvý sa venuje výskumu príležitostných žánrov v slovenskej literatúre v 16. – 18. storočí, druhý približuje ukončené, ale aj prebiehajúce projekty Katedry klasickej filológie na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity v oblasti výskumu novolatinskej spisby v 17. a 18. storočí.

Záver zborníka patrí recenziám monografií a zborníkov domácej a českej proveniencie z oblasti dejín knižnej kultúry, školstva a spoločnosti.

Vo vzťahu k uvádzaniu historických mien uprednostňujeme formu uvedenú v *Slovenskom biografickom lexikóne*, ak sa tam nachádza. Plne však rešpektujeme názor a želanie autorov štúdií.

Johannes Regiomontanus: *Tabula primi mobilis*

A Source Publication of the Dedication to King Matthias Based on Four Manuscripts*

Péter Ekler

Keywords: preface, the Corvinian Library, astronomy, Johannes Regiomontanus, manuscript, textual criticism, dedication, Matthias Corvinus

I. Introduction

Johannes Regiomontanus (Johann Müller; Königsberg (Bayern), 1436 – Rom, 1476) was the most significant mathematician and astronomer of his time. He spent a defining period of his short life in Hungary (1467 – 1471). He resided and worked in Esztergom (1467) and Buda (1468 – 1471), first in the service of John (Vitéz) de Zredna, archbishop of Esztergom, then in King Matthias's court. He also taught at the university of Bratislava (Pressburg, Pozsony), founded in 1467. His activities in Hungary resulted in a number of astronomical treatises. Regiomontanus's *Tabula primi mobilis* (hereafter referred to as *Tabula*) constitutes the starting point of our discussion. Our analysis is concerned with the text of the dedication found at the beginning of the *Tabula*. Regiomontanus had begun working on the *Tabula* during his residence in Italy. It was completed in Hungary with a dedication addressed to King Matthias. The *Tabula* contains tables for calculating planetary positions. The work is contained in several codices.¹ Let us say a few words on the Budapest codex and that of Nürnberg, which is closely linked to the Budapest one. The Budapest manuscript, held today by the Országos Széchényi Könyvtár (National Széchényi Library), was an important codex of King Matthias's famous collection, the Corvina

* Edina Zsupán, István Monok and Endre Zsoldos contributed considerably through personal communications. I am thankful for their assistance. I am grateful for information on secondary literature and for copies to the following colleagues: Wojciech Świeboda (Cracow, Biblioteka Jagiellońska), as well as Christine Sauer and Susanne Edelmann (Nürnberg, Stadtbibliothek). On the work's origins, contents, structure and manuscripts, see ZINNER, E. Regiomontanus: His Life and Work, p. 96 – 97, 174, 182, 219 – 220.

¹ On Regiomontanus's activities in Hungary see, most recently, EKLER, P., MOLNÁR, A. és E. ZSOLDOS. Csillagok, csillagképek. Tudomány Mátyás király udvarában, p. 16 – 36.

Library.² The Budapest manuscript (or, the main text of the manuscript) is believed to have been written in Hungary, around 1470. According to relevant literature, it was arguably copied by the same hand (that is, the same person) which copied the manuscript of the same work held today in Nürnberg (Stadtbibliothek, Cent. V, 17). The Nürnberg manuscript was probably Regiomontanus's personal copy. (As is known, Regiomontanus left Hungary for Nürnberg in 1471). The Budapest manuscript is distinguished by the fact that its title page, that is, the first page of the dedication (fol. 1^r), was illuminated by the Florentine Francesco Rosselli in 1479/1481 in Hungary. This Renaissance style illumination was therefore produced several years later than the Central European Gothic illumination found at the beginning of the main text (fol. 3^r).³

Besides the Budapest and Nürnberg codices, the Besançon and Cracow manuscripts of the *Tabula* are also worth considering. The Besançon copy (Bibliothèque municipale, Ms 481) has always been of interest to Corvina researchers.⁴ The Cracow manuscript of the *Tabula* was studied by Jenő Ábel. The source publication found in *Analecta nova*, published in 1903 following Ábel's death (1889), was based on the text of the Cracow codex.⁵

After a consideration of the secondary literature, we selected the four manuscripts discussed above, based on which we will publish the foreword to the *Tabula*. As Regiomontanus dedicated the text to King Matthias, and it exists as a Corvina copy, it seemed logical prior to our investigations to conduct analysis based on the Corvina copy (National Széchényi Library, Cod. Lat. 412). (Our investigations turned out to corroborate the hypothesis.)

The **Bu** manuscripts (Cod. Lat. 412) thus constitute the main source of the text that follows. Variants worth considering from the codices marked **Be**, **K** and **N** will be communicated in the footnotes.

Be = Besançon, Bibliothèque municipale, Ms 481

Bu = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 412

K = Cracow, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 594

N = Nürnberg, Stadtbibliothek, Cent. V, 17

² On the Budapest manuscript of the *Tabula* see CSAPODI, CS. and K. CSAPODI-GÁRDONYI. *Bibliotheca Corviniana*, p. 39, num. 33; ZSUPÁN, E., ed. *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási kalauz*, p. 38.; on the Budapest manuscript see, most recently, ZSUPÁN, E. *A budai műhely. The Buda workshop (in preparation)*, and ROZSONDAI, M., ZSOLDOS, E. és E. ZSUPÁN. *Cod. Lat. 412 (=Cat. num. B2) (in preparation)*.

³ ZSUPÁN, E. *Bessarion immer noch in Buda?*, p. 126 – 128. See further CERMANN, R. *Beschreibung einer problematischen Corvine ...*, p. 133.

⁴ On the Besançon manuscript, see CSAPODI, CS. *The Corvinian Library*, p. 346., num. 576. See further ZINNER, ref. *, p. 174, 219. According to CERMANN, ref. 3, p. 133, the Besançon copy was not made for King Matthias.

⁵ ÁBEL, J. *Analecta nova...*, p. 433 – 436. According to the Jagiellonian Library catalogue, the codex was written around 1470, and possibly copied in Hungary, see KOWALCZYK, M. et al., eds. *Catalogus codicum mancriptorum ...*, p. 148 – 150.

II. Concluding remarks, further directions

The texts of the Budapest and Nürnberg manuscripts are closely aligned. They are probably a legitimate representation of Regiomontanus's authorial intentions. The few variations in the Nürnberg codex (e.g. words omitted while copying) can also be put down to the scribe's negligence.

Several places in the Cracow and Besançon manuscripts show commonalities, that is, variants that correspond to each other but differ from the Budapest and Nürnberg versions. The Besançon codex contains further divergences. A portion of these is undoubtedly due to erroneous variant readings. The text quality of the Besançon manuscript is below those of the Budapest and Nürnberg codices.

In the future, investigations should be further extended to the rest of the dedication's manuscripts.

AD SERENISSIMUM PRINCIPEM AC CHRISTIANISSIMUM
PANNONIARVM REGEM MATTHIAM⁶ IOANNIS⁷ DE REGIOMONTE⁸
IN TABVLAM PRIMI MOBILIS PRÆFATIO⁹

AVdiui sepe numero viros graues, dum seculi nostri causarentur¹⁰ iniquitatem vehementer, dubitare solitos, plusne gerendis rebus humanis conducant litterarum monimenta an morum pericula diuersorum, quibus ubique societas hominum contexitur. Quippe cum mortali conditione et nascamur¹¹ et viuamus variis¹² ac pene assiduis impliciti curis, vix suos cuique¹³ affectus tam breui ætatis curriculo datur internoscere, alienas autem cupiditates ac motus animi quoslibet praesertim in viris natu grandioribus, quorum consilii cepte seruantur ciuitates, ne diuinare quidem possis, qui et si palam explorentur, ad perpetua tamen hominum commercia haudquaquam¹⁴ satis erunt, siquidem experimenta maiorum, quo minus iugi commemoratione iuniores¹⁵ moneant, multifariam inturbantur bellis, caritate annonæ¹⁶, seditionibus et aliis innumeris id genus pestibus.

⁶ **BeK** Mathiam

⁷ **K** Johannis

⁸ **BeK** Regio Monte

⁹ **N** Ad serenissimum ... praefatio *om.*

¹⁰ The 'causarentur[?]' reading of the Besançon codex is amended/explained by a different hand by the variant 'causarint[?]'.

¹¹ **N** nascimur

¹² **N** variis *om.*

¹³ **BeK** cuique suos

¹⁴ **BeK** haut

¹⁵ **Be** minores[?]

¹⁶ **BeKN** annone

Contra vero si priscorum dumtaxat monitis inhiare pergas, neque aliorum mentis tuę specimen flectas, cum mortuis vitam degere non iniuria videberis¹⁷, aut certe vix pauca quedam libamenta illinc capesses, quae ad contemporaneos te sodales concinent, adeo pleraque omnia solet ętas inuertere.

Quo mihi rectius colligi¹⁸ visum est utriusque rei adminiculo humani cursus habenas compesci oportere, quoad¹⁹ siue²⁰ causarum omnium legitima²¹ et indissolubilis catena²² siue dei summi arbitrium permiserit. Nam etsi hęc duo gerendarum rerum initia construas, morum inquam humanorum²³ peritiam et veterum hortamenta scriptorum, non tamen parum usque deerit, quominus singula queque negotia prudentius absoluantur.

Quod plane in nostro seculo tantis tamque variis circumuento erumnis²⁴ nimium liquet. Iam dudum enim, ut externa pretereamus, gloria europę nostrę, quamuis ex prudentia semper et litterarum cultu floruerit, adeo tamen labascit²⁵, ut nisi protectore quodam diuino suffulta fuerit, propediem exitium turpe passura videatur. Nescio, si recensere liceat, quam crebro incursu, quamque²⁶ exquisitis itineribus ac quotidianis²⁷ insidiis sacrilegus²⁸ ille machometi²⁹ satelles daciam, pannonias dalmatiamque et illyridem³⁰ ac cęteras finitimas terras propugnacula restantis europę percellat. Nam de greęia iam pene extincta vix paucos et quidem non nisi illinc oriundos ęgre³¹ habere audias. Quantum draco iste lunari silua latitans virus undique uersum euomat quamque horrifico strepitu vicinas terittet urbes, quam perniciose, nisi arceatur, olim erupturus sit, ab iis³² expetendum est, qui eius immanitatem iamdiu ac multum retundere conati sunt.

¹⁷ **Be** The 'vi[...jis]' reading of the Besançon codex is amended to 'videberis[?]', presumably by a different hand.

¹⁸ **N** colligi *om.*

¹⁹ **K** quo ad

²⁰ The reading 'sive' in the Besançon codex is crossed out by a different hand.

²¹ **Be** legitima

²² **BeK** cathena

²³ **Be** humanarum

²⁴ **BeK** erumpnis

²⁵ **BeK** libascit **N** labescit – On the reading 'libascit', the Besançon codex has a different hand commenting in the margin: 'a[liter] labescit aut labascit'.

²⁶ Under 'quamque', the Besançon codex has an illegible word coming from a different hand.

²⁷ **BeK** cottidianis

²⁸ **Be** sacrilegijis

²⁹ **BeK** machameti. – Above the word 'machameti', the Besançon codex has an illegible word stemming from a different hand.

³⁰ **BeK** illiridem

³¹ **N** e greęia

³² **BeK** ab hijis

Mihi³³ quidem non tam ruentis imperii christiani fortunas quam torporem atque inertiam nostrę etatis mecum reputanti grande nescio quod mutationis genus subrepat, quo universa queque tam operum humanorum quam litterarum studia alia quidem aliis ministris consiliisque resarcienda sint. Cumque tantus rerum instaurandarum acruus hos quidem ad militare munus euocet, alios autem ad respublicas civiles sive restituendas sive protegendas aut aliquando ampliandas inuitet, nonnullos colendę telluri aut aliis quibuscumque admoveat officiiis, quorum omnium ope³⁴ laboriosam ac prope defessam³⁵ hanc nostram etatem plurimum egere nemo dubitat, litterali potius exercicio quam faciundis³⁶ operibus, si quid virium est, allegari velim, neque indifferenter quibuscumque liberalibus studiis versari iuvat, cum nonnulla sint, quę fluctuabundis et pene caducis innixa fundamentis vix sua meruisse nomina videantur, quoniam et si a singularibus sectarum principibus cognomenta suscipiant insignia, tot tamen vulgo discerpuntur ramis, quot capita sectatorum præcipua offendas, atque idcirco ubi pedem sistere possis, locum reperias nullum.

Disciplinis igitur illis summopere incumbendum censui, quę suorum firmitudine principiorum roboratę ad excelsas et prope incredibiles euadunt sententias, quibusque argutum ingenium dietim aliquid certi superaddere queat, quas neque vetustas temporis comminuere neque professor loquaculus versatili quopiam interpretamento detorquere possit. Ille³⁷ nimirum eternę cultores suos memorię dedicant, quod ipse sempiternę et immutabiles existant. Nam si quid in eis paulo infirmius passim obiicitur, alieno quodam contagio id accidisse certo scias siue indocte traducentium, siue peruersius³⁸ exponentium, quorum utrumque cernere est, cum in aliis disciplinis tum in ea maxime, que ad cęlestia spectacula terrenis posthabitis ludibriis erectos iubet attollere vultus, quę et si ex antiquissimis maximorum penetrabilibus virorum nata sit, perque Claudium ptolemeum³⁹ eximie lucubrata, regibus oriunda et iisdem⁴⁰ perinde quasi peculiaris semper fuerit, hodie tamen (proh hominum desidiā) propemodum abstrusa⁴¹ nugisque anilibus ac falsis exposiunculis intertexta serenam mortalibus negare frontem audet, tanquam immeritis et nunquam gratias dignas habituris. Eius equidem mihi⁴² numen inspirari velim, ut excussis plerisque omnibus ineptiis resarciri, quoad possibile est, et in lucem depromi queat. Itaque viam maiorum ingresso mihi crebris motuum cęlestium observationibus et

³³ BeK Michi

³⁴ Be opem – presumably a modified form.

³⁵ Be deffensam – from a different hand above the word: ‘defessam’

³⁶ Be facundis – from a different hand above the word: ‘faciundis’.

³⁷ Be Ille[?] – from a different hand in the margin: ‘illae’.

³⁸ BeK perversis

³⁹ BeK ptholemeum N ptolemeum

⁴⁰ BeK hijsdem

⁴¹ Be abstrusa[?]

⁴² K michi

ad veterum monumenta collationibus geometrico ut assolet interiecto glutine res efficiunda⁴³ videbatur, quarum quidem inspectionum etsi superioribus annis multas collegerim, multo tamen plures, quoniam negocium perarduum est, adiungendę sunt, quo profundius ad veritatis usque medullam⁴⁴ penetretur.

Interea autem ne cęptus deo duce gradus cessante calamo segnior fieret, hunc abacum astronomicum supremo cęlorum atque celerrimo accomodandum exegi, opus profecto immortale, si pręter iactantiam dici potest, ac ęternum, quod geometrico puro et inuiolabili⁴⁵ innitatur fundamento, in cuius exercicio et si res nonnunquam⁴⁶ variables supponantur, ipsum tamen ilļesum perpetuo servatur et nunquam defecturum adeo, ut si post mille et multo plura annorum sęcula reparandum foret, non aliud quam nunc est, exprimi possit. Cęterum in eius usu problematum speciem habente mathematicorum⁴⁷ non eloquentia spectari debet, quoniam res ipsa minime⁴⁸ capax est, non documentorum continua et coherens undique series, sed iocunda et universalis atque mirifica rerum complurium scitu dignissimarum breuitas.

Quem vero tam illustri tamque⁴⁹ antehac inexcogitato munere donari deceat, serenissime princeps, pręter te inuenio neminem, quippe qui⁵⁰ reparator nostri sęculi rectius an⁵¹ protector dicendus sis, ambiguum arbitror. Siquidem utrumque officium christianę religioni assidua atque liberalissima cura sedulo impendis doctus cęrte exemplo genitoris incliti, qui truculentos crucis hostes, quoad vita⁵² comes erat, fortissime ac saluberrime repressit, tibi que mirum in modum, que nunc dignissime gestas sceptra regia, olim adepturo iter fortius agendi pręmonstravit. Sed tu paternis⁵³ haudquaquam⁵⁴ contentus institutis rebelles ac perfidissimos apostolicę⁵⁵ sedis contemptores, eo utique crudeliores, quo corpori fidelium intimiores, domitare ac prorsus confringere pergis. Tibi, inquam, quietis christianę fundatori hoc lucubramentum, illas resarciendę astronomię nunquam occubituras primicias consecrare libuit, ut quemadmodum ingenti armorum gloria terrenam studes reuocare pacem, ita cęlestis quoque concinentię⁵⁶ instaurator habearis et auctor. Vale, regum decus.⁵⁷

⁴³ **Be** efficiunda

⁴⁴ **Be** medulam

⁴⁵ **Be** inuiolabili – from a different hand above the word: ‘al[iter] immobili’

⁴⁶ **Be** nunquam

⁴⁷ **Be** mathemaciorum

⁴⁸ **N** mimime

⁴⁹ **Be** tanquam

⁵⁰ **Be** neminem quidem – the word ‘quidem’ has been circled.

⁵¹ **BeK** rectius atque

⁵² **BeK** quo ad vitam

⁵³ **Be** paternijs[?] – a modified form.

⁵⁴ **Be** haud quaquam – the present variant ‘haud’ is a later correction. **K** haut quaquam

⁵⁵ **Be** appostolice

⁵⁶ **BeK** continentie

⁵⁷ **K** Finit Prologus *add.*

List of bibliographic references

- ÁBEL J. *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. HEGEDŰS I., ed. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1903.
- CERMANN, R. Beschreibung einer problematischen Corvine: Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°. In: E. ZSUPÁN und CH. HEITZMANN, eds. *Corvina Augusta. Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2014, p. 123 – 151. ISBN 978-963-200-625-3.
- CSAPODI, CS. *The Corvinian Library: History and Stock*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- CSAPODI, CS. and K. CSAPODI-GÁRDONYI. *Bibliotheca Corviniana*. Fourth edition. Budapest: Helikon Kiadó, 1990. ISBN 963-208-065-3.
- EKLER, P., MOLNÁR, A. és E. ZSOLDOS. *Csillagok, csillagképek. Tudomány Mátyás király udvarában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2018. ISBN 978-963-7451-40-9.
- KOWALCZYK, M. et al., eds. *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur, vol IV*. Kraków et al.: Biblioteka Jagiellońska et al., 1988, p. 148 – 150.
- NESKE, I., ed. *Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften: Varia: 13. – 15. und 16. – 18. Jh.* Wiesbaden: Harrassowitz, 1997. (Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg; Bd. 4). ISBN 3-447-03774-1.
- ROZSONDAI, M., ZSOLDOS, E. és E. ZSUPÁN. Cod. Lat. 412 (=Cat. num. B2). In: E. ZSUPÁN, ed. *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus. The Corvina Library and the Buda Workshop. Exhibition Catalogue*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2019. (in preparation)
- ZINNER, E. *Regiomontanus: His Life and Work*. Translated by Ezra BROWN. North-Holland–Amsterdam–New York–Oxford–Tokyo: Elsevier Science Publishers B.V., 1990. ISBN 0-444-88792-X.

ZSUPÁN, E. Bessarion immer noch in Buda? Zur Geburt der Bibliotheca Corvina. In: P. EKLER and F. G. KISS, eds. *Augustinus Moravus Olomucensis: Proceedings of the International Symposium to Mark the 500th Anniversary of the Death of Augustinus Moravus Olomucensis (1467 – 1513). 13th November 2013, National Széchényi Library, Budapest*. Budapest: Institute for Literary Studies, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences – National Széchényi Library, 2015, p. 113 – 138.

ZSUPÁN, E. A budai műhely. The Buda workshop. In: E. ZSUPÁN, ed. *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus. The Corvina Library and the Buda Workshop. Exhibition Catalogue*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2019. (in preparation)

ZSUPÁN, E., ed. *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási kalauz. The Corvina Library and the Buda Workshop. A Guide to the Exhibition*. Bevezető és összefoglaló táblák: ZSUPÁN, E., tárgyleírások: FÖLDESI, F., ZSUPÁN, E. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2018. ISBN 978-963-200-686-4.

Vytvorenie zdrojového textu dedikácie kráľovi Matejovi Korvínovi na základe analýzy štyroch rukopisov

Péter Ekler

Johannes Regiomontanus (vl. menom Johann Müller, 1436 Königsberg, Bavorsko – 1476 Rím) bol najvýznamnejším matematikom a astronómom svojej doby. Určité obdobie svojho krátkeho života (1467 – 1471) strávil na území dnešného Maďarska. Býval a pracoval v Ostrihome (1467) a Budíne (1468 – 1471), najprv pôsobil v službách ostrihomského arcibiskupa Jána Vitéza zo Sredny (Johannes Vitéz de Zredna), potom na dvore kráľa Mateja Korvína. Vyučoval aj na bratislavskej univerzite – Academii Istropolitana, založenej v roku 1467.

Pri príležitosti 550. výročia jeho pobytu na území bývalého Uhorska (ktoré si pripomíname v rozpätí rokov 2017 – 2021) venujeme osobitnú pozornosť dielam, ktoré tento slávny nemecký astronóm vytvoril alebo dokončil v Ostrihome či v Budíne. Jeho aktivity v Uhorsku vyústili do mnohých prác z oblasti astronómie. Jedným z takýchto textov je *Tabula primi mobilis*.

Tabula primi mobilis Regiomontani (ďalej *Tabula*) predstavuje východiskový bod nášho rozboru. Príspevok približuje zámer vydania zdrojového textu venovania *Tabula* kráľovi Matejovi Korvínovi, ktoré je založené na porovnaní štyroch rukopi-

sov nachádzajúcich sa v Budapešti (Bibliotheca Corviniana), Norimbergu, Krakove a v juhofrancúzskom meste Besançon.

Naša analýza sa zaoberá textom venovania na začiatku *Tabula*. Regiomontanus začal pracovať na texte *Tabula* počas svojho pobytu v Taliansku. Dielo bolo dokončené v Uhorsku a opatrené venovaním adresovaným kráľovi Matejovi Korvínovi. *Tabula* obsahuje tabuľky pre výpočet polôh jednotlivých planét. Samotná práca je dnes obsiahnutá v niekoľkých kódexoch.

V krátkosti sa budeme venovať budapeštianskemu kódexu a kódexu z Norimbergu, ktorý s ním úzko súvisí. Budapeštiansky rukopis, ktorý sa dnes uchováva v Széchényiho národnej knižnici (Országos Széchényi Könyvtár), bol dôležitým kódexom a súčasťou slávnej zbierky kráľa Mateja Korvína a jeho známej knižnice Bibliotheca Corviniana. Predpokladá sa, že budapeštiansky rukopis (alebo hlavný text rukopisu) bol napísaný v Uhorsku okolo roku 1470. Podľa príslušnej literatúry bol pravdepodobne „skopírovaný tou istou rukou“ (to znamená, tou istou osobou), ktorá vytvorila aj rukopis dnes uchovávaný v Norimbergu (Stadtbibliothek, Cent. V, 17). Ten bol pravdepodobne Regiomontanovou osobnou kópiou. Ako je totiž známe, Regiomontanus opustil Uhorsko a odišiel do Norimbergu v roku 1471. Budapeštiansky rukopis je výnimočný tým, že jeho titulná strana, t. j. prvá strana venovania (fol. 1r), bola v Uhorsku v roku 1479/1481 iluminovaná významným majstrom – miniaturistom Francescom Rossellim z Florencie. Tento renesančný typ iluminácie tu vznikol o niekoľko rokov neskôr ako iluminácia stredoeurópskeho gotického typu, ktorá sa nachádza na začiatku hlavného textu (fol. 3r).

Okrem kódexov z Budapešti a Norimbergu treba však brať do úvahy aj rukopisy *Tabula* z Besançonu a Krakova. Najmä kópia rukopisu z Besançonu (Bibliothèque municipale, Ms 481) bola pre výskumných pracovníkov zaoberajúcich sa zbierkou Bibliotheca Corviniana vždy zaujímavá. Krakovský rukopis *Tabula* študoval Jenő Ábel. Publikovanie tohto prameňa v historickom zborníku Maďarskej akadémie vied *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, vydanom v roku 1903 po Ábelovej smrti (1889), vychádzalo teda z textu krakovského kódexu.

Po preskúmaní sekundárnej literatúry sme vybrali štyri vyššie spomenuté rukopisy a na základe ich komparácie v budúcnosti pristúpime k vydaniu pred-slovu k rukopisu *Tabula*. Keďže Regiomontanus venoval dielo Matejovi Korvínovi, bolo logické v prvom rade vykonať analýzu venovania na základe rukopisu uchovávaného v Bibliotheca Corviniana (Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 412). Výskum našu hypotézu potvrdil.

Budapeštiansky rukopis je teda základným prameňom analýzy a komparácie. Za ním nasledujú ďalšie rukopisy označené v poznámkach pod čiarou nasledujúcimi skratkami:

Be = Besançon, Bibliothèque municipale, Ms 481

Bu = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 412

K = Cracow, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 594

N = Nürnberg, Stadtbibliothek, Cent. V, 17

Texty rukopisov v Budapešti a Norimbergu sú úzko prepojené. Pravdepodobne ide o legitímnu reprezentáciu Regiomontanových autorských zámerov. Niekoľko variácií v norimberskom kódexe (napr. niektoré slová vynechané počas kopírovania) možno pripísať na vrub nedbanlivosti pisára.

Niektoré miesta v rukopisoch pochádzajúcich z Krakova a Besançonu vykazujú spoločné črty, ide teda o varianty, ktoré sú zhodné, ale líšia sa od verzií uchovávaných v Budapešti a Norimbergu. Kódex uložený v Besançone obsahuje aj ďalšie rozdiely. Časť z nich je nepochybne spôsobená chybným čítaním jednotlivých variantov. Kvalita textu rukopisu z Besançonu je nižšia ako kvalita kódexov z Budapešti a Norimbergu.

V budúcnosti by sa výskum mal rozšíriť na ďalšie rukopisy a venovania v nich obsiahnuté.

Kľúčové slová: predslov, Korvínova knižnica, Johannes Regiomontanus, rukopis, astronómia, textová kritika, dedikácia, Matej Korvín

Pohľad na Sambucov vzťah k cisárovi Maximiliánovi II. prostredníctvom dochovanej korešpondencie

Ivan Lábaj

Kľúčové slová: Ján Sambucus, Maximilián II., korešpondencia, dedikácia, chváloreč

Po skončení školy je cieľom každého absolventa nájsť si vhodné zamestnanie a uplatniť sa pokiaľ možno vo svojom odbore. V humanizme to nebolo inak, no pre učencov, ktorí zasvätili svoj život štúdiu a písanému slovu a na ceste za čo najlepším vzdelaním často strávili roky putovaním po európskych univerzitách, bola vidina zamestnania zodpovedajúceho ich intelektu často vzdialená realite. Za úspech sa považovalo získanie miesta na univerzite, v lepšom prípade na kráľovskom či cisárskom dvore, prípadne práca tútora u niektorého významného patróna. Práve poslednú spomenutú metú získal trnavský rodák Ján Sambucus (1531 – 1584), keď v roku 1553, čoskoro po skončení niekoľkoročných univerzitných štúdií, získal post vychovávateľa a tútora Juraja Bonu, synovca ostrihomského arcibiskupa Mikuláša Oláha (1493 – 1568).¹ Ešte predtým sa však uchádzal o prácu inde; za patróna sa pokúšal získať nielen regenburského biskupa Georga von Pappenheima, ale aj niekoho z Habsburgovcov. Práve miesto na dvore sľubovalo nielen prestíž, ale aj stabilný príjem a určité výsady. Je teda celkom pochopiteľné, že si Sambucus vytýčil za cieľ uchytíť sa na domácom, habsburgovskom dvore.

Najľahšou cestou bolo osloviť mladého rakúskeho arcivojvodu Maximiliána,² ktorý bol len o štyri roky starší od Sambuca. Maximilián, najstarší syn uhorského a českého kráľa Ferdinanda I., neskoršieho cisára Svätej rímskej ríše, získal v detstve vzdelanie v Taliansku, mladosť strávil v Španielsku a počas svojho tamojšieho pôsobenia získal aj vládarsku a politickú prax.³ Tieto kvality naznačovali, že pre

¹ Viac pozri v LÁBAJ, I. Oratio in obitum Georgii Bona – Sambucova pocta synovcovi Mikuláša Oláha.

² Maximilián II. (1527 – 1576), rakúsky arcivojvoda, od roku 1562 kráľ český (jeho nástupnícke právo bolo uznané už v roku 1549) a rímsky, od roku 1563 kráľ uhorský a chorvátsky, od roku 1564 ríšskonemecký cisár.

³ O Maximiliánovom živote pred nástupom na cisársky trón pozri HOLTZMANN, R. Kaiser Maximilian II. Bis zu seiner Thronbesteigung 1527 – 1564.

Sambucove služby by mohol nájsť uplatnenie a pre jeho osobné i profesionálne záujmy mať pochopenie.

Čerstvý, no už vtedy literárne činný magister slobodných umení (*magister artium liberalium*)⁴ Sambucus teda neváhal osloviť Maximiliána a venovať mu svoju pripravenú knihu. Práve na sérii dedikačných listov a Sambucovej dochovanej súkromnej korešpondencii môžeme sledovať jeho kariérny rast a do istej miery aj jeho vzťah s budúcim cisárom. V jeho epistolografickom korpuse⁵ evidujeme desať listov Maximiliánovi. V piatich prípadoch ide o dedikačný list pripojený k Sambucovým vlastným alebo Sambucom pripraveným dielam, zvyšných päť listov je súkromného či profesionálneho charakteru. Do výberu možno zaradiť aj list adresovaný Maximiliánovým synom Matejovi, Maximiliánovi, Albrechtovi a Václavovi a na záver list Rudolfovi II. spojený s pohrebnou chválou na Maximiliána II. (oboje napísané po cisárovej smrti).

Prvý z listov je datovaný 1. februára 1552 vo francúzskom Dole. Ide o dedikačný list v Sambucom pripravenom vydaní Johanna Hutticha *Romanorum principum effigies*,⁶ v súbore vyobrazení rímskych cisárov a cisárovien z Huttichovej numizmatickej zbierky s pripojeným krátkym medailónikom. Sambucus sa rozhodol venovať toto dielo, ktoré rozšíril (išlo totiž už o tretie vydanie) o rôzne ďalšie texty (Sextus Rufus: *De historia Romanorum*) a oslavné básne na cisárov (od Jakoba Micylla, Velia Ursina, Decima Magna Ausonia a Georgia Sabina), určené arcivojvodovi Maximiliánovi. Ten bol v tom čase po rokoch strávených v Španielsku na ceste do rodnej Viedne, aby sa ujal vlády nad Rakúskom.

Huttichovo dielo má Maximiliánovi sprostredkovať múdrosť a poznatky jeho predchodcov a poskytnúť niekoľko príkladov z histórie. Takéto poznatky mu umožnia predvídať nešťastie a vyhnúť sa mu.⁷ Keďže však cisári nemajú čas čítať všetky historické diela, je šlachetné, ak im niekto pripraví krátky súhrn historických uda-

⁴ Titul získal v Paríži v roku 1551, kde v septembri predniesol záverečnú Reč o tom, že chlapi majú poznať rečníkov prv ako básnikov (*Oratio quod oratores ante poetas a pueris cognoscendi sint*). VANTUCH, A. Ján Sambucus: Život a dielo renesančného učenca, s. 67.

⁵ Sambucove listy vydal v roku 1968 Hans Gerstinger spolu s Antonom Vantuchom, pozri GERSTINGER, H. Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky) 1554 – 1584 mit einem Anhang die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava von Anton Vantuch. Hoci Gerstinger zozbieral väčšinu dostupných listov, v kolekcii chýbajú listy adresované Sambucovi a tiež listy, ktoré sa objavujú v jeho vydaniach ako dedikácie. Odvtedy sa navyše objavili dovtedy neznáme listy od Sambuca. Kompletnú korešpondenciu pripravujú Gábor Almási a Gábor Farkas Kiss: ALMÁSI, G. a F. G. KISS, eds. Johannes Sambucus (1531 – 1584): Epistulae. Za sprostredkovanie pracovnej verzie ďakujem Gáborovi Almásimu.

⁶ HUTTICHIUS, J. Romanorum principum effigies: cum historiarum annotatione, olim ab Io. Huttichio confecta: nunc vero alicubi aucta et longe castigatiora opera Io. Sambuci Tirnaviensis Pannonii, fol. 2^r-5^r.

⁷ HUTTICHIUS, odk. 6, fol. 2^r: „Nempe ea vestigia persequenda, Princeps, quibus cum laude conatus fortium assequaris atque etiam Fortunae vim iniquam prudentia exemplorumque perspicentia vel antevertere possis, vel declinare.“

lostí tak, ako to urobil Johann Huttich.⁸ Toto tretie vydanie chcel Sambucus venovať Maximiliánovi, aby pochopil, akú horlivosť a nádej doňho vkladá.⁹ Rovnakú nádej doňho vkladala aj uhorská šľachta, najmä vo vojenskej oblasti.¹⁰ Po návrate zo Španielska poveril otec Maximiliána velením vojska v Uhorsku. Šťastie však stálo v roku 1552 na strane Osmanskej ríše, ktorá v júli dobyla hrad Drégely a obliehala – hoci neúspešne – Jáger.¹¹ Maximilián sa postavil do čela habsburskej vojenskej správy v Uhorsku v roku 1556.

Na záver listu Sambucus žiada Maximiliána, aby ho spolu s rodinou prijal za klientov, pretože sú vystavení osmanským výpadom.¹² Na oplátku sľubuje dielo hodné jeho majestátu, ale zároveň vyzýva panovníka k činom, o ktorých by sa mohlo rozprávať.¹³ Toto je Sambucov prvý pokus zaobstarať si patronát u Habsburgovcov. Po skončení magisterských štúdií nemal istú budúcnosť, vytrvalo sa snažil zabezpečiť si živobytie. Ako 21-ročný čerstvý absolvent univerzity toho dosiahol veľmi málo¹⁴ a ani nijako otvorene nevyjadril podporu Habsburgovcom, preto sa táto žia-

⁸ HUTTICHIUS, odk. 6, fol. 3^{r-v}: „Quia vero tibi tuique similibus otium legendi quorumvis annotationes, arduis negotiis subtrahitur, vehementer probanda est eorum opera operosa et otium non otiosum, qui ex omni acervo historiarum, quae antiquiora sunt ac potiora, nec ita remota a nostris temporibus, in brevem comprehensionem, velut quasdam tabellas, coniecerunt, ad quas vel principes, gravioribus distenti, oculos tamen atque animum afferre possint.“

⁹ HUTTICHIUS, odk. 6, fol. 3^v-4^r: „Sed volui repetitum nunc tertio sub praelum, tua commendatione tuaeque virtutis indicatione divulgari. Quo de mea voluntate inter Pannonas reliquos minus gratioso, fortasse infimo quoque teque tecum constituere possis et quam spem de tuo animo simus ingressi, nec non amabili fortitudinis indole, iam nunc intelligas.“

¹⁰ HUTTICHIUS, odk. 6, fol. 4^r: „Non ita pridem proceribus Ungariae probatissimus populoque gratissimus imperator dictus es, et id adversus hostem Dei atque hominum Thurcam, qui prorupta quadam tyrannide et conscelerato erga pietatem animo est, ingratus de procreatore illo mundi ac religione cultusque in Deum.“

¹¹ Po skončení obliehania veliteľ hradu István Dobó spolu so svojimi dôstojníkmi odstúpil na protest proti Ferdinandovi I., pretože ten odmietol počas obliehania poskytnúť hradu akúkoľvek materiálnu pomoc. O niekoľko rokov neskôr však Sambucus pri opise obliehania Ferdinandovo konanie taktne opomenul. Rovnako pri opise prvého, neúspešného obliehania hradu Sziget dával veľký podiel na víťazstve práve Ferdinandovi, hoci v jeho pozícii dvorana a cisárskeho historiografa je takéto počínanie pochopiteľné.

¹² HUTTICHIUS, odk. 6, fol. 4^v: „Iam vero ego te postremo per eum, qui nos in gratiam reconciliavit sanctissimam, Cristum Iesum, per hanc spem nostram de te conceptam, per omnem fortunam oro et obsecro, parentes meos, qui Tirnaviae degunt, meque una in clientelam ut recipias aliquam. Sumus enim expositi Thurcarum excursionibus.“

¹³ HUTTICHIUS, odk. 6, fol. 4^v: „Interim, dum aliquid ipse elucubrem, Tuae Maiestati dignum, quodque cum tuis laudibus atque gloria coniunctum sit, ac etiam cumulate tuum animum gaudio adficiat. Interea tu macte animo elabora, ut indies de te plura narrari atque in literas mitti possint, quae ad posterorum cognitionem transmittantur.“

¹⁴ Vo vydaní Homérovej Odysseie (Štrasburg, 1550) pripravil index, v rovnakom roku vydal Lukianove *Διάλογοι οὐράνιοι*. O dva roky neskôr svoje portfólio rozšíril o vydanie *Epistolarum conscribendarum methodus* a preklad časti Xenofontovej *Kyrupaideie*, ktorý vydal spolu s niekoľkými svojimi básňami a absolventskou rečou ako *Δημηγορία*.

dost' zdala byť pomerne odvážna.¹⁵ Tento plán (podobne ako pokus získať miesto u regensburského biskupa) mu úplne nevyšiel. Svoje pôsobenie u Maximiliána však potom datuje od roku 1552. Napokon sa dostal do služieb ostrihomského arcibiskupa Mikuláša Oláha a až do roku 1557 sa zdržiaval prevažne na talianskej pôde.

Sambucus po skončení svojich záväzkov u Mikuláša Oláha upriamil svoju pozornosť opäť na Maximiliána, tentokrát s väčším úspechom. List adresovaný rakúskemu arcivojvodovi a českému kráľovi Maximiliánovi, datovaný 15. marca 1558 vo Viedni, nájdeme v Sambucovom vydaní historického diela Pietra Ransana *Epitome rerum Ungaricarum*.¹⁶

Z podobných dôvodov ako pred šiestimi rokmi Sambucus venoval Maximiliánovi dielo Pietra Ransana, talianskeho historika, ktorý najmä na základe kroniky Jána z Turca spracoval dejiny Uhorska. Maximilián, ovládajúci historik, ocení príklady z minulej i nedávnej histórie, ktoré sa týkajú dôstojnosti vlády viac ako obskúrne filozofické dišputy.¹⁷ Maximilián totiž dobre vie, aký úžitok prináša čítanie historických diel. Sambucus tu chváli kráľove fyzické i morálne kvality, vyzdvihuje jeho slovo a obdivuhodné cnosti. Navyše, okrem jeho zbožnosti a zhovievavosti voči učencom a vzdelávaniu, v ktorom Maximilián vôbec nezaostáva, čitateľov oboznamuje s tým, že kráľ vo dne v noci premýšľa o získaní starovekých spisov a o obohatení knižnice, ktorú založil.¹⁸ Sambucus Maximiliánovi ponúka túto knihu, aby podnietil vydanie ďalších. Nezabúda sa prezentovať ako Maximiliánov klient (familiár), ktorý ho prijal do svojich služieb len nedávno.¹⁹ Dvoranom sa Sambucus stal koncom roka 1557, titulovaný je tak v liste Ferdinanda I. Uhorskej komore

¹⁵ ALMÁSI, G. The Uses of Humanism, s. 147 – 148.

¹⁶ RANSANUS, P. *Epitome rerum Ungaricarum velut per Indices descripta, autore Petro Ranzano, apud Mathiam regem olim triennium legato. Nunc primum edita, una cum appendice quadam, opera Ioannis Sambuci, Tirnaviensis, Pan. Adiecta est rerum ad Agriam gestarum anno 1552. brevis eiusdem Sambuci Narratio, A2r-A3r.* Text dedikačného listu vyšiel „in extenso“ aj v ALMÁSI, G. a F. G. KISS, eds. *Humanistes du bassin des Carpates II. Johannes Sambucus*, s. 28 – 31.

¹⁷ RANSANUS, odk. 16, A2^r: „Tibi autem, Maximiliane rex potentissime, qualemcunque hanc meam diligentiam velim probari, qui ut aliis in rebus prudenter et constantissime iudicas, ita in historiarum lectone, ubi, quid oculi nactus es, libenter et iucundissime versaris, non ignoras scilicet cum recentia tum vetustissima quaeque exempla ad hanc imperii dignitatem potius quam obscuram et quaestionibus involutam philosophiae disputationem pertinere.“

¹⁸ RANSANUS, odk. 16, A2^v: „Etenim praeter singularem in deum pietatem erga doctos et literarum studia, quemadmodum affidare quilibet animadvertit et voluntatem praeclaram celebrat, quod literis ipse docte et iustissime eruditus, de conquirendis antiquitatum monumentis et instruenda bibliotheca dies noctesque cogites, vel potius iam eiusce rei fundamenta regia posueris.“

¹⁹ RANSANUS, odk. 16, A3^r: „Quam ob rem, serenissime rex Maximiliane, librum hunc de tuo cliente, quem nuper adeo gratiose alloqui et in patrocinium admittere es dignatus, accipito, non quod hisce te indigere iudicem, sed, ut clementia et commune literis patrocinium tuum huic quoque libro adiungatur et aliquando maiora te praesertim auspice in publicum emittere ipse audeam.“

z 31. decembra 1557 (ako *familiaris aulae*) aj s príslušným platom, ktorý mu krátko nato zdvojnásobil samotný Maximilián.²⁰

Nasledujúcich niekoľko rokov Sambucus opäť cestuje, ale popri svojej čoraz aktívnejšej zberateľskej a editorskej činnosti sa Maximiliánovi nezabudne pripomenúť. Dňa 18. januára 1563 podpisuje súkromný list v Neapole.²¹ Na začiatku listu sa Sambucus ospravedlňuje za 4-ročnú odmlku – toto obdobie však strávil neustálym zhladávaním starožitností a kníh.²² Pripomína svoj zápal a túžbu, s akou sa snažil byť prospesný vlasti, celému svetu a predovšetkým záujmom Krista, čo dokázal aj pred Maximiliánom a ten túto jeho snahu láskavo odobril.²³ Za týmto účelom precestoval Francúzsko, Taliansko a ďalšie krajiny, aby zozbieral latinské a grécke knihy, vydal ich či opravil na všeobecný úžitok a oslavu mena jeho Veličenstva.²⁴ Výsledok svojej práce z ciest chcel Sambucus ukázať Maximiliánovi v lete toho istého roku. Vyslovuje záväzok, že svoj talent, usilovnosť, kontakty s mnohými učencami, jazyky, ktoré ovláda, využije v prospech Maximiliána, všetko, čo svojou námahou i na vlastné náklady zbiera, mu odovzdá a zasväťí mu svoj život.²⁵

Ako Sambucus píše, počas uplynulých rokov niekoľkokrát preukázal uhorskému kráľovi svoju vernosť a povzbudzoval aj všetkých učencov, aby slúžili Maximiliánovi. Zároveň Sambucus využil príležitosť k dodatočnej gratulácii Maxi-

²⁰ Okolnosti udelenia titulu sú nejasné, LÁBAJ, odk. 1, s. 46 – 47; ALMÁSI, odk. 15, s. 150 – 152; WINDISCH, K. G. Beitrag zur Lebensgeschichte des Johannes Sambucus, s. 416.

²¹ Originál je uložený vo Viedni v Österreichisches Staatsarchiv (ďalej ÖStA). Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ďalej HHStA), Familienkorrespondenz A, Kart. 3. Prepis GERSTINGER, odk. 5, s. 60 – 62.

²² GERSTINGER, odk. 5, s. 61: „Diuturni silentii non aliqua negligentia aut immutata observantia erga Tuam Maiestatem causa fuit, sed perpetua variaque per hosce quatuor annos in conquirendis antiquitatibus et libris peregrinatio.“ Sambucus počas svojich zahraničných pobytov získal za ten čas (1558 – 1562) 21 rukopisov. Pozri VANTUCH, odk. 4, s. 219.

²³ GERSTINGER, odk. 5, s. 61: „Meminit enim Tua Maiestas, quanto animi ardore, qua cupiditate studeam patriae totique orbi terrarum, imprimis vero Christi rebus prodesse; quod ego coram Tuam Maiestatem pluribus verbis et vero exemplis testatus sum, ac Tua Maiestas benignissime atque clementissime voluntatem meam comprobavit.“ Svoj zápal Sambucus preukázal aj pri práci v knižnici, ktorú mu zadali. Z hlásenia hlavného dvorného fiškála (Hofzahlmeister) Petra Hallera z 26. mája 1558 vyplýva, že Sambucus preskúmal fondy kolegiálnych knižníc, spravil zoznam pozoruhodných rukopisov a dal podnet na súpis fondov cisárskej knižnice, za čo mu Haller dal vyplatiť mimoriadnu odmenu sto zlatých. VANTUCH, odk. 4, s. 87; ALMÁSI, odk. 15, s. 151.

²⁴ GERSTINGER, odk. 5, s. 61: „...ut libros Graecos et Latinos locupletes et idoneos cum humanitatis, tum religionis testes colligerem atque eis vel corrigendis, vel edendis ad communem utilitatem ac Tuae Maiestatis nomen celbrandum iuste uterer.“

²⁵ GERSTINGER, odk. 5: „Quicquid enim ingenioli et industriae, quicquid amicitiae multorum eruditorum, quicquid lingui, quas varias novi, possum, denique totum, quod tot laboribus et sumptibus conquiri, id ad nutum, imperium ac, si quid eiusmodi fuerit, ornamentum Maiestati Tuae conferam, vitamque dedicabo meam.“

liánovi ku korunovácii za rímskeho kráľa (*rex Romanorum*).²⁶ Vyjadril nádej, že ostane v jeho priazni a pod jeho ochranou, a sľúbil, že zakrátko ho opäť navštívi a povie mu viac osobne.

V lete roku 1565 zomrel cisársky historik Wolfgang Lazius a o voľnú pozíciu na cisárskom dvore sa začal uchádzať Alfonso Ulloa (1529 – 1570), španielsky humanista, profesionálny prekladateľ, historik a špión. Ten pripravil na vydanie životopisy Maximiliánovho otca, cisára Ferdinanda I. a jeho brata Karola V. Sambucus, ktorý sám túžil po pozícii cisárskeho historiografa, využil príležitosť zhodnotiť Ulloovo historické dielo a poslal cisárovi svoj kritický komentár v 32 bodoch.

K samotnému komentáru pripojil predhovor²⁷ datovaný 22. novembra 1565 vo Viedni, v ktorom vyslovuje mienku, že historik by mal byť nestranný. Navyše sa vyjadril k Ulloovmu pracovnému postupu, ktorý neskôr vyvolal vlnu kritiky – a síce k jeho plagiátorstvu. Sambucus sa nestaral veľmi o to, prečo vo svojich dvoch dielach tak preháňal, nemohol však mlčať o tom, že Ulloov text je zlátaninou z doslovne odpísaných diel Francesca Guiccardiniho, Marca Guazza, Paola Giovia a iných.²⁸ Sambucov názor evidentne zavážil a Maximilián Alfonsa Ullou do služby neprijal;²⁹ napokon miesto cisárskeho historiografa získal samotný Sambucus.

Najdlhší dedikačný list Maximiliánovi II. (datovaný 24. júna 1567 vo Viedni) nájdeme v azda najslávnejšom vydaní, ktoré Sambucus pripravil do tlače – *Rerum Ungaricarum decades* (1568) Antonia Bonfiniho.³⁰ Išlo o prvé úplné vydanie Bonfiniho historického diela a Sambucus k Bonfiniho textu pridal ešte niekoľko svojich, ale i cudzích kratších diel. Na rozdiel od predchádzajúcich dedikácií, ide o menej osob-

²⁶ Korunovácia sa uskutočnila 30. novembra 1562 vo Frankfurte. Sambucus sa korunovácii nezúčastnil, v tom čase bol v Taliansku. Svojho patróna si však uctil aspoň pri príležitosti jeho korunovácie na uhorského kráľa 6. septembra 1563 v Bratislave. Hoci ani tej sa podľa všetkého osobne nezúčastnil, dal však vydať drevorez s vedutou Bratislavy a opisom korunovácie a pridal k nemu svoju báseň. Pozri SAMBUCUS, J. Coronatio Maximiliani II. facta Posonii VIII. Sept. MDLXIII. cum loci, comitatusque pictura, etc. ALMÁSI, odk. 15, s. 156.

²⁷ Rukopis sa nachádza vo fonde Rakúskej národnej knižnice (Österreichische Nationalbibliothek, ďalej ÖNB) pod signatúrou Cod. lat. 9039, f. 32r.

²⁸ Odk. 27, 32r: „De Ulloae vero qui de duarum potentissimorum imperatorum et fratrum vita libros edidit, nihil pronuncio, minus curo quo animo quaedam et iudicio exaggerarit, sed tamen tacere non possum, centonibus esse potius, quam integrum corpus historiae et ad verbum exscriptas paginas de Giuczardino, Guazzo, Jovio et aliis, quorum et mentibus, et res prorsus sequitur.“

²⁹ O celej udalosti s Ulloom pozri ALMÁSI, odk. 15, s. 160 – 161.

³⁰ BONFINIUS, A. Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades quatuor, cum dimidia. Quarum tres priores, ante annos XX, Martini Brenneri Bistriciensis industria editae, iamque diversorum aliquot codicum manuscriptorum collatione multis in locis emendatiores: quarta vero decas, cum quinta dimidia, nunquam ante excusae, Ioannis Sambuci Tirnaviensis, Caesaris Maiestatis historici, etc. opera ac studio nunc demum in lucem proferuntur, s. 3 – 8.

ný text. Okrem Maximimiliána je adresovaný aj biskupom, grófom, barónom, rytierom, panónskemu ľudu, Sambucovým pánom, ako aj krajanom (*Invictissimo potentissimoque Caesari Maximiliano II, Ungariae, Boemiae, Dalmatiae, Croatiae, etc. Regi, Archiduci Austriae, etc. Domino, Domino suo clementissimo, deinde Pontificibus, Comitibus, Baronibus, Equitibus, populoque Pannonico, etc. dominis et popularibus suis S.*). Na piatich stranách opisuje vznik vydania *Dekád* a jeho obsah; väčšiu časť listu zaberá výklad o histórii.³¹

Vydanie Bonfiniho diela, ktoré vznikalo za vlády Mateja Korvína a dokončené bolo až po jeho smrti, bolo vždy citlivou témou, najmä kvôli jeho ospravedľňovaniu Matejových cisárskych, antihabsburgovských ambícií.³² Sambucus zmieril antihabsburgovský ráz diela menšou cenzúrou a Bonfiniho štýl obratne ospravedlňil pred Maximiliánom v dedikačnom liste.³³ Tvrdil, že sprostredkovanie slávnej histórie vlády Mateja Korvína bolo užitočné. Kým cudzinci sa mohli dozvedieť a uvedomiť si, akí mocní boli kedysi Panónčania a čo zapríčinilo ich pád, krajanovia si mohli lepšie rozmyslieť, o čo by sa mali usilovať.³⁴

V závere listu Sambucus obhajuje ešte dielka, ktoré pripojil k vydaniu Bonfiniho,³⁵ keď tvrdí, že chce, aby sa posudzovali nestranne, bez nenávisťi či chvály. Zároveň dúfa, že Maximilián pochopí, že pripojenými dielami nechcel nikomu ublížiť.³⁶ Pridanými textami chcel chronologicky prepojiť udalosti opisované v *Dekádach* so súčasnosťou.

Dňa 4. augusta 1567 sa Sambucus oženil. Za manželku si bral Kristínu Egererovú, dcéru bohatého viedenského mešťana pôvodom z Bratislavy, Kolomana Egerera. V súkromnom liste³⁷ napísanom vo Viedni 27. júla 1567 ženích opätovne pozýva Maximiliána na svoju svadbu, pričom pôvodné pozvanie sa nezachovalo. Keďže na prvé pozvanie nedostal odpoveď, tentokrát apeluje na cisársky dvorský zvyk po-

³¹ BONFINIUS, odk. 30, s. 4: „Verum tua, Caesar Invictissimue, clementia vestraque proceres ac alii ordines venia, de historiarum proprietate, usu, ratione, si quid hic interposuero, non inepte facturus propter rudiores videbor...“

³² ALMÁSI, odk. 15, s. 173.

³³ BONFINIUS, odk. 30, s. 4.

³⁴ ALMÁSI, odk. 15, s. 174 – 175.

³⁵ Medzi tieto texty patria (nielen) Sambucove kratšie opisy významných bitiek a obliehaní, prvé vydanie Attilu Mikuláša Oláha, básne na oslavu uhorských kráľov, chronologický prehľad Panónie, zoznam platov a pod. ALMÁSI, odk. 15, s. 175.

³⁶ BONFINIUS, odk. 30, s. 7: „Ac in ea sum spe Vestram Clarissimam Maiestatem omniumque bonorum gratiam his vulgatis mihi adiunctum potius, quam ullam creatum iri offensam.“

³⁷ Originál je uložený v Rakúskom štátnom archíve – ÖStA, Allgemeines Verwaltungs-, Finanz- und Hofkammerarchiv, Familien Akte, S-15, fol. 2.

slat' na svadbu aspoň zástupcu, čo by Sambuca, ako aj jeho budúceho svokra veľmi potešilo.³⁸

Sambucus k pozvaniu pripojil aj rukopisnú knižočku³⁹ s básňami ospevujúcimi rakúskych a uhorských kráľov,⁴⁰ básňou oslavujúcou Maximiliánov návrat z Augsburgu⁴¹ a opisom genealógie Maximiliánovej babičky Anny.⁴² Nevedno, či cisár nakoniec vyslal niekoho na Sambucovu svadbu, ale svojmu vernému služobníkovi daroval dôstojný svadobný dar – strieborný kalich v hodnote 100 toliarov.⁴³

Sambucus sa rozhodol požiadať listom⁴⁴ z 1. septembra 1567 cisára Maximiliána o udelenie titulu *comes palatinus*⁴⁵ (od roku 1549 vďaka svojmu otcovi Petrovi bol povýšený do šľachtického stavu⁴⁶). Zvláštnosťou však je, že Sambucus sa takto tituloval už v sobášnej zmluve o necelý mesiac skôr.⁴⁷ Podľa Vantucha ženích pravdepodobne dostal ústne uistenie od cisára alebo niektorého radcu. Potvrďuje to aj samotná žiadosť, kde je dátum 1. september opravený, pridaný dodatočne. Pôvodný dátum je prečiarknutý a nedá sa prečítať.⁴⁸

³⁸ „...nunc quoque iterum supplex oro, sed more aulae Vestrae Maiestatis familiariorum: dignetur eadem Vestra Caesarea Maiestas erga infimum Sambucum suum clementissime memor esse, ac si unquam meis vigiliis ac servitiis promereri possim, aliquem, quemcumque suorum vel minimorum grossissime ad eum diem nuptiis destinare, quo Vestra Maiestas humillime clientis hilaritas tanta autoritate extollatur. Magnum est quod supplico, sed Vestra Maiestas clementissime sentiet, Sambucum perpetua fide et vigiliis partem aliquam tantae gratiae facturum, socerum vero meum Colimannum Egrer devotissima obedientia ac perpetuo adhuc praestita fide agniturem beneficium.“

³⁹ Datovaná je už 9. mája 1567. Nachádza sa v fonde Rakúskej národnej knižnice (ÖNB), signatúra HS, Cod. 7284.

⁴⁰ *Caesares Austriae et reges Hungariae a. 1567.*

⁴¹ In Maximiliani II. e comitiis Augustianis reditum ‚syncharistikon‘ in vigilia trinitatis a. 1566.

⁴² *Genealogiae Annae aviae Maximiliani II. imperatoris* (ÖNB, HS, Cod. 9039). Odhliadnuc od inej signatúry, Alması uvádza, že ide o genealógiu Maximiliánovej matky. ALMÁSI, odk. 15, s. 179.

⁴³ ALMÁSI, odk. 15, s. 179.

⁴⁴ LIEBL, H. *Der Heiratskontrakt des Johannes Sambucus*, s. 185. Originál v ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Johannes Sambucus Palatinsverleihung.

⁴⁵ Nemýlil si titul *comes palatinus* (caesareus) alebo *comes palatii* – nem. (Kaiserlicher) Hofpfalzgraf, čes. dvorský falckrabí) s funkciou uhorského palatína. Viac v SCHMIDT, E. *Die Hofpfalzgrafenwürde an der hessen-darmstädtischen Universität Marburg/Giessen*, s. 1 – 22; ARNDT, J. *Hofpfalzgrafen-Register*; ŽUPANIČ, J. *Nová šlechta Rakouského císařství*, s. 40 – 43; PŘIBYL, A. *O palatinech*.

⁴⁶ Text erbovej listiny vydaný vo VANTUCH, A. *Nové dokumenty k životu a dielu Jána Sambuca*, s. 250 – 251.

⁴⁷ LIEBL, odk. 44, s. 183: „Ich Johan Sambucus Philosophus und Medicus Kay: Matt Historicus und Pfalzgraf oder comes Palatinus...“

⁴⁸ VANTUCH, odk. 4, s. 138.

V liste cisárovi na základe (nevymenovaných) diel, ktoré za posledných pätnásť rokov vydal⁴⁹ (t. j. od roku 1552, keď prvý raz formálne oslovil Maximiliána v Huttichovom vydaní), a práce, ktorú momentálne pripravuje (jeho priatelia ju veľmi chvália), prosí jeho Cisárske Veličenstvo, aby mu „ráčilo udeliť jednotlivé výsady čestného úradu palatinátu, aby mohol vymenovať notárov, básnikov, doktorov, buď keď spravili skúšky v prítomnosti dvoch (examinátorov), buď keď sú inak známi dielami a praxou, a aby vymenovania boli rovnako platné, ako keby ich bolo vykonalo samo Veličenstvo alebo gymnáziá.“⁵⁰ Ďalej žiadal, aby mohol prednášať mládeži a učiť ju bez prekážok v oblastiach jeho odbornosti, okrem teológie a tých predmetov, v ktorých nie je zbehlý. Knihy v knižnici mu mali pomôcť pri vysvetľovaní, ale aj pri vydávaní mnohých autorov.⁵¹

Cisár Sambucovej žiadosti nielen vyhovel, ale jeho práva ešte rozšíril o výsadu tzv. malého palatinátu, t. j. mohol vymenovať notárov, sudcov a „tabellionov“, legitimizovať nemanželské deti a udeľovať meštianske erby. Akademická právomoc sa vzťahovala na všetky stupne akademických hodností, ktoré sa v cisárskom diplome výslovne vyratávajú: *doctores, licentiatos, magistros, poetas, baccalaureos*. Diplom datovaný 14. septembra 1567 okrem toho dával Sambucovi výhradne povolenie vyučovať jazyky na fakulte slobodných umení na univerzite i mimo nej.⁵²

Postupom času rástol Sambucov význam a šírilo sa aj dobré meno jeho knižnice. Rukopisy, ktoré vo veľkom množstve skupoval, mu slúžili na vydanie, prípadne na opravenie textov antických autorov, ale svoje vzácne rukopisy vďačne sprístupňoval aj iným učencom. Postupne sa tak začali objavovať aj vydania „*ex bibliotheca Sambuci*“, ktoré so Sambucom súviseli len menom. Výnimkou je však vydanie Eunapiových Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν (*Vitae philosophorum et sophistarum*), pripravených holandským učencom Hadrianom Juniom (1511 – 1575).

⁴⁹ Okrem 12 vlastných diel sa za ten čas Sambucus postaral o vydanie 16 diel: Johann Huttich (1552), Pseudo-Libanios (1552), Nil Cabasilas (1555), Hippolytos Thébsky (1556), Pietro Ransano (1558), Platón (1558), Janus Pannonius (1559), Cicero (1563), Horatius (1564), Petronius (1565), Lucretius (1565), Aristainétos (1566), Diogenés Laërtius (1566), Plautus (1566), opäť Janus Pannonius (1567), [Pseudo-]Démétrios Falérsky (1567).

⁵⁰ LIEBL, odk. 44, s. 185. Preklad citovaný z VANTUCH, odk. 4, s. 138 – 139.

⁵¹ LIEBL, odk. 44, s. 185: „Praeterea in usum iuventutis, vestra autoritate praeter theologiam et in quibus non sum ita versatus, legere docereque queam sine impedimento, quam ad rem non exiguum mihi subsidium ad multos auctores illustrandos ac edendos bibliotheca suppeditabit.“

⁵² LIEBL, odk. 44, s. 185. Citované podľa VANTUCH, odk. 4, s. 139.

Hoci sa Sambucus priamo nepodieľal na tomto vydaní, napísal aspoň dedikáciu do cisárovej kópie,⁵³ v ktorej vyzdvihuje diela filozofov. Napriek tomu, že historické a rečnícke spisy nám dávajú dostatok návodov, ako žiť život s cnosťou a ako držať štát na uzde, práve filozofi vždy vynikali v chápaní týchto vecí. Ako jeho Veličenstvo dobre vie, rozpravy a názory učených ľudí sa netýkajú len súkromných osôb a učencov, ale môžu pomôcť aj úradníkom a vladárom, pretože prehlbujú múdrosť, poskytujú politické rady a pomáhajú udržať si úrad.⁵⁴ Sambucovým cieľom bolo dostať knihu k čo najväčšiemu okruhu učených priateľov, preto ju spojil s Maximiliánovým menom.⁵⁵

Na ešte lepšiu ilustráciu toho, do akej miery Ján Sambucus prichádzal do kontaktu s cisárom Maximiliánom II., zahrnieme do predloženej korešpondencie aj dielo, ktoré trnavský humanista dedikačným listom z 5. apríla 1568 venoval cisárovým synom Matejovi, Maximiliánovi, Albertovi a Václavovi.⁵⁶ Výber z myšlienok a životných zásad cirkevného otca Gregora Naziánskeho⁵⁷ daroval mladým arcivojvodom,⁵⁸ aby im vštepil Božiu múdrosť a bázeň. Filozofia a vzdelanie totiž môžu vysvetliť nejasnosti prírody, jemne a správne objasniť spôsob morálneho života, pretože bez Boha je každá námaha márna.⁵⁹ Mladým teda treba predkladať

⁵³ EUNAPIUS SARDIANUS. Εὐναπίου τοῦ Σαρδιανοῦ Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, [2^r-3^v] (nečíslované strany). Dedikácia, podpísaná 21. februára 1568 vo Viedni, bola vytlačená len v čestnej kópii venovanej Sambucem cisárovi. Kópia sa dnes nachádza v Rakúskej národnej knižnici (ÖNB) pod signatúrou 74.K.128. Text dedikácie predchádza Eunapiovmu gréckemu textu. Reprodukciu listu pozri v ALMÁSI a KISS, odk. 16, s. 260 – 262.

⁵⁴ EUNAPIUS SARDIANUS, odk. 53, 2^v: „Etenim, ut Tua Maiestas probe novit, atque tenet, sapientum (sic!) accuratae disceptationibus ac sententiae non ad privatorum modo rationes atque scholarum subsellia umbrasque pertinent, sed apud magistratus etiam principesque viros, quod prudentiam acuunt, consilia summis negotiis moderandi praebeant, adeoque in officio contineant, valere debent.“

⁵⁵ EUNAPIUS SARDIANUS, odk. 53, 3^r: „Itaque haud temere cum Vestrae Serenissimae Maiestatis nomine, tot saeculis Eunapium desideratum philosophiae illum scriptorem acutum, in negotiis versatum, accuratum et planum denique in lucem profero, quem Vestrae Maiestatis dignatione exemploque alii libentius amplexi, saepius in manibus cum versione docti amici, habebunt.“

⁵⁶ Matej II. (1557 – 1619), rakúsky arcivojvoda, od roku 1612 cisár Svätej rímskej ríše; Maximilián III. (1558 – 1618), rakúsky arcivojvoda, veľmajster Rádu nemeckých rytierov; Albrecht VII. (1559 – 1621), niekoľko mesiacov arcivojvoda Horného a Dolného Rakúska, od roku 1598 vládca Španielskeho Nizozemska; Václav Habsburský (1561 – 1578), rakúsky arcivojvoda.

⁵⁷ GREGORIUS NAZIANZENSUS. Sententiae et regulae vitae ex Gregorii Nazanzeni scriptis collectae, A2^r-A5^r.

⁵⁸ Najmladší Václav mal v tom čase 7 rokov.

⁵⁹ GREGORIUS NAZIANZENSUS, odk. 57, A2^v: „Scribant quamvis philosopha et erudita illi vel ad naturae obscuritatem aperiendam vel vitae morumque formandorum rationem subtiliter accommodateque illustrandam, ἄνευ γὰρ θεοῦ πόνος κενὸς, ac sine fructu spem eludet inanem.“

zbožnosť spolu s mravmi, povzbudzovať ich v štúdiu hrdinských duší a privádzať ich k tomu príkladmi.⁶⁰

Sambucus venuje arcivojvodom tento výber sentencií a výrokov vhodných na štúdium a zapamätanie, ale aj iné nevydané práce ako príklady ďalších diel vyhovujúcich štúdiu. Chce ich tým, zaiste so súhlasom ich tútorov Ogiera Ghiselina de Busbecqa⁶¹ a Nicola Coreta⁶², povzbudiť k úcte a ku štúdiu jazykov, najmä gréčtiny, ktorej bohatstvo a úžitok sa nedá vyvážiť nijakým výrokom.⁶³

Ku gréckemu textu by bol humanista pripojil aj preklad a komentár, ale to je už úlohou učiteľov, pretože takým spôsobom sa má gréčtina vyučovať. O svojom latinskom štýle sa nevyjadruje sebavedome,⁶⁴ aspoň nie v tom zmysle, že by mohol nejako zušľachtiť rozhovory arcivojvodov, alebo pomôcť ich čítaniu; ak by predsa niekto chcel, môže urobiť latinský preklad.⁶⁵

Keby toto vydanie mladí arcivojvodovia uvítali, Sambucus by pripravil aj ďalšie diela – napríklad podobný výber z diel Jána Zlatoústeho alebo všetky dovtedy neznáme jamby Gregora Naziánskeho.⁶⁶ Zdá sa však, že tento počín ostal bez odozvy,

⁶⁰ GREGORIUS NAZIANZENUS, odk. 57, A3^v: „Quocirca pietas cum moribus iuventuti est proponenda, excitandum in heroicis animis studium, atque exemplis importandum.“

⁶¹ Ogier Ghiselin de Busbecq (1522 – 1592), flámsky spisovateľ, botanik a diplomat v službách Ferdinanda I., Maximiliána II. a Rudolfa II. V rokoch 1555 – 1562 slúžil ako cisársky ambasádor v Osmanskej ríši na dvore sultána Süleymana I. Nádherného. Po návrate pôsobil ako vychovávateľ synov Maximiliána II., najprv dvoch starších, neskôr aj tých mladších.

⁶² Nicoló Coret (? – 1590), radca francúzskeho kráľa Františka II., od roku 1575 až do svojej smrti biskup v Terste.

⁶³ GREGORIUS NAZIANZENUS, odk. 57, A3^v-A4^r: „Cuius ego praecipuas γνώμας και χρήσεις omni studio memoriaeque dignas una cum aliis nondum uspiam editis, tanquam reliquorum specimine, vobis, Illustrissimi Archiduces, dico, ut quos sciam ab indole avita parentibusque accepta praeclara et isto idonea loco ... Domini Augerii Buspekh, genere legationibusque nobili, moribus et aulae vestrae praefecto atque Nicolao a Coret, doctissimo viro, praeceptore vestro, ad linguarum admirationem studiumque excitari, Graece in primis: cuius opes atque usum nullum elogium emetiretur.“

⁶⁴ Sambucus je azda skromný nárokom, už roku 1561 totiž vydal svoj príspevok v debate o najlepšom latinskom štýle, Tri dialógy o napodobňovaní Cicerona (De imitatione Ciceroniana dialogi tres, Paríž 1561). O jeho názore na túto otázku pozri LÁBAJ, I. Imitatio Ciceroniana podľa Jána Sambuca, s. 229 – 239.

⁶⁵ GREGORIUS NAZIANZENUS, odk. 57, A4^v: „Versionem, similibusque locorum παραγραφάς adiecissim, nisi id vivorum esset magistrorum praestare, nisque discuperem in scholis Graeca aliter vigerent... Stylum vero meum Latinum, a quo nec ingenio neque exercitatione unquam abhorruim, eum minime agnoscerem, qui excolere vestra colloquia lectionesque iuvare possit, qui tamen volet, per me Latina faciet.“

⁶⁶ GREGORIUS NAZIANZENUS, odk. 57, A4^v-A5^r: „Haec Illustrissimi Principes si vobis grata esse, quod valde optarim, sensero, Chrysostomeorum non dissimilis alterius cuiusdam ἀριθμολογική συλλογή, et Iambi omnes Gregorii nondum cognitī, σὺν θεῷ et alia consequentur...“

pretože od spomenutých autorov Sambucus už nič nevydal, hoci podľa všetkého materiál na to mal.⁶⁷

V málo známom, rukopisne dochovanom dielku *Περὶ παναυθεντείας, sive maiestate imperatoris, et quorundam praeiudicio sive donatione Constantinia* sa Sambucus vyjadril k téme pápežských a cisárskych právomocí a k odluke cirkvi od štátu. Uvedomoval si citlivosť tejto témy, ale ako píše v dedikačnom liste,⁶⁸ vždy si viac zakladal na pravde ako na tom, či niekoho urazí, a nepochybuje, že pravda je na prvom mieste aj u cisára.⁶⁹ Sambucus sa rozhodol použiť štýl vhodný na písanie listov, okrem toho nečísloval strany, ale jednotlivé argumenty, pretože si bol vedomý toho, že Maximilián má málo času na čítanie.⁷⁰ Svojimi názormi sa Sambucus v tejto otázke stavia na stranu cisára a k jeho zvrchovanej moci, teda jeho vlády v mene celého kresťanstva. Je cisárovou úlohou napraviť skazené náboženstvo a chrániť to ustanovené. Pápež zase musí, s cisárovou pomocou, rozšíriť vieru.⁷¹

Sambucus k svojim argumentom pripojil aj grécke nariadenie pripisované cisárovi Konštantínovi a na záver prosil Maximiliána, aby tento jeho spis láskavo prijal a ochránil aj krajinu pred Osmanmi a oslobodil Panóniu (Uhorsko).⁷²

V poslednom dochovanom liste cisárovi Maximiliánovi⁷³ ho Sambucus pokorne prosí, aby milostivo prijal a prečítal jeho knižočku. Taktiež sa naňho láskavo obracia s prosbou o finančnú pomoc s výdavkami súvisiacimi s chodom domácnosti v oných drahých časoch. Sambucova finančná situácia sa zhoršovala už od začiatku 70. rokov a postupom času sa ešte viac prepadla. Pravdepodobne v roku 1573 ponúkol cisárovi na predaj tristošesťdesiat gréckych rukopisov, ale celý predaj trval niekoľko rokov. Približne od roku 1577 sa núdza stáva akútnou a odvtedy sa už len prehľbuje.⁷⁴ Svoj dvorský plat začal dostávať s oneskorením, neskôr vôbec. Pritom išlo o veľmi slušný plat a hlavný zdroj jeho obživy i zberateľskej vášne. Doživotnú rentu 50 uhorských zlatých z konca roku 1557 stanovenú cisárom Ferdinandom I.

⁶⁷ Pozri GERSTINGER, H. Johannes Sambucus als Handschriftensamler, s. 301, 305; VANTUCH, odk. 4, s. 222.

⁶⁸ Text listu i diela je uchovaný v ÖNB vo Viedni, sign. Cod. lat. 9534, ff. 4 – 5. Dedikačný list bol publikovaný in CHMEL, J. Die Handschriften der k. k. Hofbibliothek in Wien I., s. 708 – 709; GERSTINGER, odk. 5, s. 120 – 122.

⁶⁹ GERSTINGER, odk. 5, s. 121: „Veritatem omnibus opibus ac offensis semper praetuli; hanc T(uae) M(aiestati) caram primoque constitutam loco, nemini dubium est.“

⁷⁰ GERSTINGER, odk. 5: „Scripseram ad amicum epistolae in modum. ... Cumque in hac Imperii mole ocium multa legendi Vestare Maiestati desit, plane et apto stilo non folia sed argumenta numeravi, argutias et coniecturas ociosis reliqui.“

⁷¹ GERSTINGER, odk. 5, s. 121 – 122: „Tuum est et religionem perversam emendare et constitutam tueri. Pontifici res fidei tuo subsidio augenda, si recte sentiat, relinquatur.“

⁷² GERSTINGER, odk. 5, s. 122.

⁷³ Ide o samostatný lístok podpísaný 5. augusta 1571 vo Viedni (uložený v ÖNB, signatúra Cod. lat. 9534, ff. 4a) a prilepený k predchádzajúcemu rukopisu. Text bol publikovaný in CHMEL, odk. 68, s. 709; GERSTINGER, odk. 5, s. 121.

⁷⁴ VANTUCH, odk. 4, s. 152.

Maximilián zdvojnásobil. Dňa 24. apríla 1566 mu Maximilián určuje plat dvorného lekára na 100 uhorských zlatých, ktoré mala (rovnako ako doživotnú rentu) vyplácať Uhorská komora so sídlom v Bratislave. K tomu treba pripočítať ešte plat za funkciu historiografa priamo z prostriedkov dvora, a to od 4. apríla 1568 sto toliarov. Onedlho požiadal Sambucus o zvýšenie platu o 50 toliarov, cisár mu vyhovel, dokonca požadované zvýšenie zdvojnásobil, a tak od 25. februára nasledujúceho roka dostával z cisárskej komory spolu 200 toliarov.⁷⁵ Ako vidno, Maximilián bol Sambucovi naklonený, preto jeho žiadosť o finančnú výpomoc nebola vôbec prehnaná.

Cisárovu láskavosť voči Sambucovi potvrdzuje aj Maximiliánov záujem o ponúkané rukopisy. Celá záležitosť sa však naťahovala. Sambucus sa s ním síce vo Viedni viackrát stretol, usiloval sa poukázať na dlhoročné služby, ale cisár na vybavenie nemal nikdy čas.⁷⁶ Dobré vzťahy medzi jeho Veličenstvom a dvorným historiografom dosvedčujú aj zmienky v Sambucovej korešpondencii s priateľom Johannom Cratom, osobným lekárom Ferdinanda I. a Maximiliána II. Za zmienku stojí opis odchodu cisára z Viedne do Prahy: „Keď jeho voz odchádzal, zavolať ma, len čo ma zbadal, podal mi pravicu a vravel: No, Sambucus, napíšte občas, mám na pamäti vašu prosbu, odkážte mi do Prahy, nechcem na vás zabudnúť; vidíte, čo som tu mal vybavovačiek. Ja som ponúžene poďakoval a povedal, že budem vec súriť cez Teba (t. j. Crata). Dobre, vravel.“⁷⁷

Priamy kontakt (aspoň ten písomný) s Maximiliánom zrejme narušil čoraz častejší pobyt cisára v Prahe, kam sa neskôr presunul celý dvor. Sambucus ho však naďalej so záujmom sledoval a neraz komentoval novinky na dvore v listoch priateľom. Keď cisár 12. októbra 1576 zomrel, Sambuca táto správa veľmi silno zasiahla. Podobne ako pri úmrtí predchádzajúceho cisára si dvorný historiograf zaumienil patrične osláviť panovníka pohrebnou rečou.⁷⁸

V texte rozsiahleho laudácia nešetril chválou na zosnulého Maximiliána. Vyzdvihol jeho povahu, náklonnosť k humanitným vedám, aktivitu v boji proti Osmanom či náboženskú toleranciu.⁷⁹ Práve tá zaiste prišla Sambucovi vhod, pretože sám sympatizoval skôr s protestantizmom; táto jeho náboženská orientácia mu neskôr spôsobila nemalé problémy.⁸⁰ Po skončení tolerantnej vlády Ferdinanda I. a Maximiliána II., keď luteráni bežne zastávali vysoké funkcie a vládla viac-menej

⁷⁵ VANTUCH, odk. 4, s. 141; ALMÁSI, odk. 15, s. 169.

⁷⁶ VANTUCH, odk. 4, s. 147.

⁷⁷ List Cratovi zo 4. marca 1575: „Cum concessurum currus esset, me illico conspecto ad se vocavit, dextra porrecta his verbis: Nunc Sambuce, schreybt mir zu Zeytten, euer Supplication bin ich ingedenkh, lasst mich manen zu Prag, will euer nicht vergessen: Seht, wievill negocia mich gehalten haben. Ego humillime gratias egi perque te negocium ursurum dixi. Ist guett, dixit.“ Celý text in GERSTINGER, odk. 5, s. 172 – 173. Preklad VANTUCH, odk. 4, s. 148.

⁷⁸ SAMBUCUS, J. Rerum in moerore funeris D. Maximiliani II. laudatiuncula.

⁷⁹ SAMBUCUS, odk. 78, s. 817 – 822.

⁸⁰ K Sambucovmu vierovyznaniu pozri ALMÁSI, odk. 15, p. 329 – 355; LÁBAJ, I. Konfesionálna otázka Jána Sambuca.

náboženská sloboda, nastúpil na trón Rudolf II. a Sambucus sa obával zmeny politických a náboženských pomerov. V pohrebnej reči však nedal svoje obavy príliš najavo.⁸¹ Maximilián bol napriek svojej náboženskej otvorenosti podľa Sambuca veľmi zbožný a – na rozdiel od svojho nástupcu – skeptický voči okultným vedám.⁸²

Sambucus pohrebnú reč napísal veľmi rýchlo a pripojil k nej niekoľko epitafov a epigramov. Reč však musela prejsť cenzúrou, a tak ju najprv poslal na prečítanie Rudolfovi II. do Prahy. Dedikačný list Rudolfovi⁸³ priložený k pôvodnému rukopisu reči sa nám zachoval a nesie dátum 21. október 1576. V liste konštatuje, že iste bude mnoho ďalších, ktorí oslávia Maximiliánov život, no prosí Rudolfa, aby si láskavo prečítal jeho krátke svedectvo a ponechal ho (po vzore svojho otca, ktorý mu preukazoval osobitnú priazeň) pod svojim patronátom.

Reč autor plánoval najprv vydať samostatne spolu s 28 epigramami vo Viedni, ale tento jeho zámer sa stretol s odporom cenzorov. Aby bolo isté, že Maximiliánova náboženská umiernenosť by sa príliš nezdôrazňovala, celú reč spolu s básňami posudzovala komisia pozostávajúca z rektora viedenskej univerzity a z troch vybraných členov artistickej fakulty – Huga Blotia, Paula Fabritia a Eliasa Corvina. Ukázalo sa, že väčšej kritike boli podrobené básne, a nakoniec bolo vydanie reči a epigramov – napriek priazni časti komisie – zamietnuté.⁸⁴ Sambucus zatiaľ dúfal v skoré vydanie chváloreči, v liste priateľovi Cratovi zo 16. januára 1577 píše: „*Pohrebnú reč na Maximiliána s epitafom zakrátko dostaneš vytlačenú alebo aspoň jej kópiu.*“⁸⁵ Nakoniec sa vydania dočkal až v roku 1581, keď reč pripojil spolu s pohrebnou rečou na Ferdinanda I. a dvoma krátkymi epitafmi na Maximiliána k druhému vydaniu Bonfiniho *Dekád*. Epigramy vynechal, hoci dovtedy reč aj spolu s básňami nepochybne kolovala v rukopisnej podobe.⁸⁶

Dochované listy adresované Maximiliánovi nám umožňujú aspoň čiastočne nahliadnuť do vzťahu vladár a jeho oddaný dvoran. Hoci sa Sambucova od-

⁸¹ SAMBUCUS, odk. 78, s. 822: „Nemo secus iudicat, in novi Caesaris indole contra tela praesidium Christianis ingens repositum, moribus et consiliis esse rarum, monitorum et exemplorum parentis tenacem futurum, de concordia universa cogitaturum, nullam occasionem, ipso autore, ad res obtinendas effluxuram, non praetervolaturam opportunitatem, reducturum temporum illam Nervae, Traiani felicitatem, ubi, quod licet, quisque sentiet, quod sentit, loqui ausit...“

⁸² SAMBUCUS, odk. 78, s. 824; ALMÁSI, odk. 15, p. 113.

⁸³ Pôvodný titul reči bol *In moerore funeris D. Maximiliani II. Laudatiuncula cum schediasmate epitaphio. Authore Joanne Sambuco etc.* Rukopis s marginálnymi poznámkami sa nachádza v Budapešti v Magyar Nemzeti Levéltár (MNL – OL) pod signatúrou I. 45, f. 84r-95r. Kópia rukopisu je uložená v Berne v Burgerbibliothek, Bongarsiana, signatúra Cod. 139, 1r- 20r. Dedikačný list sa v pôvodnom rukopise nachádza na fóliu 84r.

⁸⁴ ALMÁSI, odk. 15, s. 347 – 350.

⁸⁵ GERSTINGER, odk. 5, s. 208: „Laudatiunculam in moerore funeris Divi Maximiliani cum schediasmate epitaphio nostro excusam aut descriptam brevi accipies.“

⁸⁶ ALMÁSI, odk. 15, s. 349.

danosť, a do istej miery servilnosť, dá vo vzťahu klient – patrón očakávať, z textu Sambucových listov cisárovi i priateľom cítiť, že mal k Maximiliánovi blízko.⁸⁷ Videl v ňom vzdeleného a humanitne zameraného panovníka a zároveň ochrancu ríše pred Osmanmi. Na druhej strane nemožno prehliadnúť ani priazeň, ktorú, naopak, preukazoval cisár svojmu dvoranovi. Potvrďuje to Sambucov kariérny rast – *familiaris aulae*, cisársky historiograf, dvorný lekár (*medicus aulicus*), dvorný radca (*consiliarius aulae*), *comes palatinus*, i výška platu, hoci ten bol neskôr len na papieri. Asi ťažko by sa Sambucus osmelil uchádzať sa o post historiografa, požiadať o titul *comes palatinus*, dokonca prosiť o finančnú výpomoc, keby si nebol istý, že je Maximilián na jeho strane. Ako ďalší príklad cisárovej láskavosti môže slúžiť aj príhoda z roku 1568, keď lekárska fakulta viedenskej univerzity požadovala od Sambuca predloženie doktorského diplomu z medicíny, ktorý zrejme nemal, pretože štúdium ukončil len licenciátom, a zaplatenie poplatku, tzv. *actus repetitionis*, aby mohol vo Viedni praktizovať medicínu. Vznikol spor, ktorý ukončil cisár vydaním nariadenia, že dvorní lekári nemusia predkladať diplomy fakulte.⁸⁸

Hoci korešpondencia, ktorú sme skúmali, poskytuje dostatok materiálu na utvorenie si obrazu, ako pristupoval Sambucus k Maximiliánovi, stále ide len o čiastočný, jednostranný pohľad. Z listov priateľom vieme, že prichádzali do kontaktu častejšie, ako dokladajú pomerne sporadické listy; časté sú tiež zmienky o ich stretnutí či obsah ich rozhovorov. Sambucus mal na dvore istotne vyšší status než len historiograf. Koniec koncov, jeho historiografická produkcia nestojí okrem drobných prác vydaných s Bonfiniho *Dekádami* za zmienku, a tak titul historiografa slúžil Sambucovi skôr ako znak prestíže, a nie ako práca, do ktorej by sa celkom ponoril. Dedikácia Maximiliánovým synom zase dáva tušiť vzťahy aj v rámci cisárskej rodiny.

Druhý pohľad, ktorý by nám mohol ešte viac priblížiť vzťah týchto dvoch mužov, by sme mohli získať z Maximiliánových listov, pretože skúmaná korešpondencia bola len jednostranná. Okrem rodinných listov z rokov 1564 – 1567⁸⁹ však

⁸⁷ Okrem dedikačných listov svedčí o Sambucovej snahe zavďačiť sa cisárovi aj dedikačná báseň v jeho najznámejšej zbierke *Emblemata* (1564, s. 9 – 12). Rozsiahla báseň (má 86 veršov) je oslavou nástupu Maximiliána II. na cisársky trón, ktorej čas sa takmer zhoduje s nástupom Sambuca do oficiálnych cisárových služieb ako jeho historiograf. Viac pozri v KÁKOŠOVÁ, Z. *Latinská humanistická poézia 16. storočia v kontexte slovenskej literatúry*, s. 65 – 66; ALMÁSI, odk. 15, s. 155. Sambucus navyše daroval cisárovi osobitný, luxusne viazaný výťahok s venovaním: „Maximiliano II. Romanorum Imperatori Augusto Germaniae Hungariae, Boemiaeque Regi potentiss: Archiduci Austriae, Duci Burgundiae, Comiti Tyrolis [. . .] benignissimo, atque clementissimo dicavit hoc Emblematum opusculum Joannes Sambucus Tirnaviensis, Infimus eius M[aiesta]tis cliens perpetuae et constantis obediendae ergo, istudque exemplum obtulit MDLXIII, 26 Septembr[is] Viennae.“ Výťahok je uložený v ÖNB pod signatúrou Sig. 74 W 95, Rara 5. Pozri VISSER, A. S. Q. *Joannes Sambucus and the Learned Image*, s. 123 – 124.

⁸⁸ ALMÁSI, odk. 15, s. 167; VISSER, odk. 87, s. 21 – 22; BÁLINT-NAGY, S. *Der weltberühmte Historicus Johannes Sambucus (1531 – 1584) als Arzt*, s. 167 – 169.

⁸⁹ BIBL, V., ed. *Die Korrespondenz Maximilians II., I. Band; II. Band.*

ostáva celá korešpondencia Maximiliána II. nespracovaná, počiatočné práce na jej publikovaní boli prerušené koncom 1. svetovej vojny.

Pramene

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár. In *moerore funeris D. Maximiliani II. Laudatiuncula cum schediasmate epitaphio. Authore Joanne Sambuco etc.* Sign. I. 45, f. 84^r-95^r.

Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienkorrespondenz A, Kart. 3.

Österreichisches Staatsarchiv. Allgemeines Verwaltungs-, Finanz- und Hofkammerarchiv, Familien Akte, S-15, fol. 2.

Österreichisches Staatsarchiv. Allgemeines Verwaltungsarchiv, Johannes Sambucus Palatinsverleihung.

Zoznam bibliografických odkazov

ALMÁSI, G. *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531 – 1584), Andreas Dudith (1533 – 1589), and the Republic of Letters in East Central Europe*. Leiden: Brill, 2009. ISBN 978-90-04-18185-4.

ALMÁSI, G. a F. G. KISS, eds. *Humanistes du bassin des Carpates II. Johannes Sambucus*. Turnhout: Brepols, 2014. ISBN 978-2-503-53162-5.

ARNDT, J. *Hofpfalzgrafen-Register*. 3 Bände. Neustadt an D. Aisch: Degener, 1964 – 1988.

BÁLINT-NAGY, S. Der weltberühmte Historicus Johannes Sambucus (1531 – 1584) als Arzt. In: *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin*. 1931, Bd. 24, H. 2, s. 150 – 174.

BIBL, V., ed. *Die Korrespondenz Maximilians II., I. Band: Familienkorrespondenz 1564 Juli 26 – 1566 August 11*. Wien: Adolf Holzhausen, 1916.

BIBL, V., ed. *Die Korrespondenz Maximilians II., II. Band: Familienkorrespondenz 1566 August 9 – 1567 Dezember 27*. Wien: Adolf Holzhausen, 1921.

- BONFINIUS, A. *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades quatuor, cum dimidia. Quarum tres priores, ante annos XX, Martini Brenneri Bistriciensis industria editae, iamque diversorum aliquot codicum manuscriptorum collatione multis in locis emendatiores: quarta vero decas, cum quinta dimidia, nunquam ante excusae, Ioannis Sambuci Tirnaviensis, Caesaris Maiestatis historici, etc. opera ac studio nunc demum in lucem proferuntur.* J. SAMBUCUS, ed. Basileae: Ioannes Oporinus, 1568.
- CHMEL, J. *Die Handschriften der k. k. Hofbibliothek in Wien, im Interesse der Geschichte, besonders der österreichischen.* Erster Band. Wien: Carl Gerold, 1840.
- EUNAPIUS SARDIANUS. *Εὐναπίου τοῦ Σαρδιανοῦ Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν.* H. JUNIUS, ed. Antverpiae: Christophorus Plantinus, 1568.
- GERSTINGER, H. *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky) 1554 – 1584 mit einem Anhang die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava von Anton Vantuch.* Graz – Wien – Köln: Hermann Böhlau Nachfolger, 1968.
- GERSTINGER, H. Johannes Sambucus als Handschriftensamler. In: *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien: herausgegeben zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes.* Wien: Österreichische Staatsdruckerie, 1926, s. 251 – 400.
- GREGORIUS NAZIANZENUS. *Sententiae et regulae vitae ex Gregorii Nazanzeni scriptis collectae.* J. SAMBUCUS, ed. Antverpiae: Christophorus Plantinus, 1568.
- HOLTZMANN, R. *Kaiser Maximilian II. Bis zu seiner Thronbesteigung 1527 – 1564.* Berlin: C. A. Schwetschke und Sohn, 1903.
- HUTTICHIUS, J. *Romanorum principum effigies: cum historiarum annotatione, olim ab Io. Hutichio confecta: nunc vero alicubi aucta et longe castigatiora opera Io. Sambuci Tirnaviensis Pannonii.* J. Sambucus, ed. Argentorati: Wolfgang Köpfel, 1552.
- KÁKOŠOVÁ, Z. *Latinská humanistická poézia 16. storočia v kontexte slovenskej literatúry.* Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2010. ISBN 978-80-223-2603-2.
- LÁBAJ, I. *Imitatio Ciceroniana podľa Jána Sambuca.* In: L. BUZÁSSYOVÁ, E. JURÍKOVÁ a J. GRUSKOVÁ, eds. *Ideológia v premenách času v pamiatkach gréckej a latinskej tradície.* Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2018, s. 229 – 239.

- LÁBAJ, I. Konfesionálna otázka Jána Sambuca. In: A. BELANJI a M. PRIHRACKI, eds. *500 rokov reformácie na Slovensku*. Praha: Lutheranus, 2019.
- LÁBAJ, I. Oratio in obitum Georgii Bona – Sambucova pocta synovcovi Mikuláša Oláha. In: M. PORIEZOVÁ, ed. *Studia Bibliographica Posoniensia 2018*. Bratislava: Univerzitná knižnica v Bratislave, 2018, s. 39 – 52.
- LIEBL, H. Der Heiratskontrakt des Johannes Sambucus. In: *Unsere Heimat*. 1946, Jhrg. 17, N. 8, s. 179 – 190.
- PŘIBYL, A. O palatinech. In: *Erbovní sešit*. 1969, č. 3 – 4, s. 8 – 14.
- RANSANUS, P. *Epitome rerum Ungaricarum velut per Indices descripta, autore Petro Ranzano, apud Mathiam regem olim triennium legato. Nunc primum edita, una cum appendice quadam, opera Ioannis Sambuci, Tirnaviensis, Pan. Adiecta est rerum ad Agriam gestarum anno 1552. brevis eiusdem Sambuci Narratio*. J. SAMBUCUS, ed. Viennae: Raphaël Hofhalter, 1558.
- SAMBUCUS, J. *Coronatio Maximiliani II. facta Posonii VIII. Sept. MDLXIII. cum loci, comitatusque pictura, etc.* [S.l.: s.n.], 1563.
- SAMBUCUS, J. *Rerum in moerore funeris D. Maximiliani II. laudatiuncula*. In: A. BONFINIUS. *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*. J. SAMBUCUS, ed. Francofurti: Andreas Wechelus, 1581, s. 816 – 827.
- SCHMIDT, E. *Die Hofpfalzgrafenwürde an der hessen-darmstädtischen Universität Marburg/Giessen*. Giessen: Universitätsbibliothek, 1973.
- VANTUCH, A. *Nové dokumenty k životu a dielu Jána Sambuca*. In: *Historické štúdie* 13. 1968, s. 243 – 255.
- VANTUCH, A. *Ján Sambucus: Život a dielo renesančného učenca*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1975.
- VISSER, A. S. Q. *Joannes Sambucus and the Learned Image: The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*. Leiden: Brill, 2005.
- WINDISCH, K. G. Beitrag zur Lebensgeschichte des Johannes Sambucus. In: *Ungarisches Magazin*. 1781, Bd. 1, H. 4, s. 414 – 423.
- ŽUPANIČ, J. *Nová šlechta Rakouského císařství*. Praha: Agentura Pankrác, 2006. ISBN 80-86781-08-9.

Review of Sambucus' Relationship with Maximilian II, Holy Roman Emperor, Through the Preserved Pieces of Correspondence

Ivan Lábaj

The collection of letters by Trnava humanist Johannes Sambucus provides constant impetus for further study of this literally very active polymath. The names of the addressees illustrate the number of contacts that Sambucus gained during his studies and travels, similarly to the dedications in his *Emblemata* collection. No doubt that Sambucus' patron, the emperor Maximilian II, is included among the highest-ranking addressees. Through preserved pieces of correspondence, primarily dedicative letters in Sambucus' published works, this study seeks to analyse the relationship with Maximilian, Archduke of Austria, King of Hungary and Bohemia who later became Holy Roman Emperor. The letters in question range from 1552 to 1571, but the collection also includes a dedicative letter to Maximilian's younger sons and a letter to Rudolf II, along with an eulogy for the late Maximilian, issued only in 1581, four years after his death.

Keywords: Johannes Sambucus, Maximilian II, correspondence, dedication, laudation

Století paratextů

O peritextech v bohemikálních tiscích 16. století

Jan Pišna

Klíčová slova: paratexty, peritexty, titulní list, rub titulního listu, dedikace, předmluva, závěr knihy, motto, rejstřík, obsah

Když se pokusíme nahlédnout na knihu 16. století v českých zemích ve snaze přiřknout této epoše nějaký atribut, kterým bychom ji odlišili od století předcházejícího a zároveň od následující barokní epochy, budeme stát před složitě řešitelnou otázkou. Na jakém základu vlastně všechny zmíněné epochy knižní kultury charakterizovat a porovnávat? Z hlediska samotného řemesla můžeme pravděpodobně sledovat určité upevňování řemeslných prvků v tištěné knize, odhlédnutí od rukopisné knihy jako napodobované předlohy a jasný přístup k hledání nového typografického řešení stránky a celé knihy. Lze říci, že bylo-li 15. století spojeno s postupným udomácňováním Guttenbergova vynálezu v českých zemích, pak 16. století by se mohlo spojit s rozvojem paratextů v tištěné knize. V 17. a 18. století se kniha jistě odlišuje od svých předchůdkyň estetickým a uměleckým vzezřením, ale z hlediska organizace přebírá formální rozložení jednotlivých částí od svých předchůdkyň z druhé poloviny 16. století.¹

V následujících řádcích se tedy pokusíme obecněji pojednat o fenoménu, jímž jsou paratexty v bohemikálních tiscích 16. století. Nezaměříme se jen na peritexty jako jsou dedikace a předmluvy, které mají velkou výpovědní hodnotu, a v minulosti jim byla věnována zvýšená badatelská pozornost, ale upozorníme také na proměny dalších těchto přidružených textů. Spíše než na izolované jednotlivosti se zaměříme na skupiny peritextů podle pozice v prostoru knihy od titulního listu až k impresu, tím se totiž vyhneme pominutí takových míst jako je rub titulního listu či závěrka. Také není úkolem tohoto příspěvku vyčerpávajícím způsobem popsat genezi zkoumání paratextů, to jsme již učinili na jiném místě,² proto spíše upozorníme na nejnovější publikace a současné trendy ve výzkumu.

Hlavní problém, s nímž se při výzkumu paratextů v 16. století neustále potýkáme, je stav jejich dochování. Tím, že se jedná o první a poslední složky knižního bloku, jsou vystaveny veškeré texty na těchto místech nebezpečí fyzického porušení či zničení. Často se stává, že paratexty jsou dochovány torzovitě. Někdy ani jeden

¹ SEDLÁČKOVÁ, K., BALCAROVÁ, K. a P. BÁRTOVÁ. Tajemství barokní knihy.

² PIŠNA, J. Předmluvy a paratexty v českých tiscích druhé poloviny 16. století a jejich výzkum – poznámky k problematice, s. 74 – 83.

ze všech bibliograficky podchycených exemplářů neobsahuje titulní list, dedikaci s předmlouvou či rejstřík, o jejichž existenci jsme informováni z jiného sekundárního zdroje. Obecně vzato to také mnohé vypovídá o knižní kultuře našich předků. Některé exempláře nesou stopy nadměrného očtení a používání, které jsou patrné až do dnešní doby. Na druhé straně ne vždy se jedná jen o nadměrné používání. Nejen v klášterních knihovnách můžeme najít také svědectví záměrného ničení identifikátorů knih, tedy titulních listů, dedikací a předmluv, a to povětšinou z náboženských důvodů.³

Současný stav zkoumání paratextů

Zájem francouzského strukturalisty Gerarda Genetta (1930 – 2018) o výzkum textu a kategorií vyprávění dovedl k vytvoření monografické trilogie *Uvedení do architektů* (1979), *Palimpsesty* (1982) a *Prahy* (název je překládán jako *Paratexty*, vyd. 1987). Právě poslední jmenovanou monografií Genette vzbudil intenzivnější zájem v oblasti uvažování o vztahu hlavního textu literárního díla k jiným textům, které ho obklopují. Genette *paratexty* dělí na *peritexty*, které fungují uvnitř knihy (např. formát, typografie, jméno autora, titul, dedikace a předmluvy, poznámky, doslovy apod.), a *epitexty*, které fungují mimo knihu, ale nějakým způsobem se podílejí na výsledné interpretaci díla či na našem poznání života a tvorby autora (např. korespondence, deníky, recenze, rozhovory apod.).⁴ Genette svou knihou rozpoutal intenzivnější zájem o paratexty v literární vědě, která se dosud, snad kromě ojedinělých případů z oblasti literární historie, věnovala výhradně hlavním uměleckým textům.

Je také nutné poznamenat, že Genette svůj výklad zúžil na analýzu moderní literatury od 18. do 20. století. Tím se samozřejmě položil základ určité dvojkojnosti výzkumu, neboť pro literární vědce byl v tomto momentu hlavní cíl soustředit se na sledování literární hodnoty paratextů, popřípadě sledovat paratexty jako fenomén spojený s nástupem profesionalizace literatury v tomto období.

Jako by se v tomto impulsu nového výzkumu v literární vědě zapomnělo, že již dříve probíhal výzkum v knihovědné sféře bádání. Ten se soustředil na hlavní otázky výskytu a četnosti v tištěných knihách, získání informací o vydání konkrétní knihy, tudíž tento výzkum lze vnímat jako nadstavbový doplněk k starším bibliografickým pracím a pracím k dějinám knihtisku. Pro monografii *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts* německého knihovědce Karla Schottenlohera je příznačné, že zkoumání 390 exemplářů konkrétních textů dedikací vkládá do sociálního rámce dobové literární komunikace (šlechta, představitelé kléru, představitelé měst) a snaží

³ DOLEŽALOVÁ, M. Jezuitská cenzura v Kalendáři historickém Daniela Adama z Veleslavína, s. 356 – 363. K některým obecným otázkám k cenzuře WÖGERBAUER, M. a kol. V obecném zájmu: cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749 – 2014. Praha: Academia, 2015. 2 svazky. ISBN 978-80-200-2491-6.

⁴ MÜLLER, R. a P. ŠIDÁK, eds. Slovník novější literární teorie: glosář pojmů, s. 382, 387, 123.

se hledat společné prvky všech textů.⁵ Není divu, že právě v Schottenloherově působišti v Mnichově na Ludwig-Maxmilian Univerzitě vznikl výzkumný program s názvem *Die Pluralisierung und Autorität*, v němž se interdisciplinárně zkoumala kultura a literatura vytvořená od 15. do 17. století.⁶ V roce 2008 skupina vydala sborník *Die Pluralisierung des Paratextes in der Frühen Neuzeit*, který se soustředil na propracování dosavadních náhledů na paratexty tisků vydaných před rokem 1800, zkoumání jejich formy a funkcí.⁷ Na mnichovský sborník reagoval v recenzi vídeňský literární historik Franz M. Eybl, který vytkl projektu uzavření jen do prostoru tištěného média a pomínutí dobových rukopisů, popřípadě absenci komparace obou mediálních prostorů.⁸

Po roce 2000 můžeme sledovat narůstající zájem o paratexty také v dalších zemích starého kontinentu. Na basilejské univerzitě vznikl projekt výzkumu dedikací v italské knižní kultuře "I margini del libro", jehož součástí je budování online archivu dedikací (AIDI) a od roku 2007 badatelé z této skupiny vydávají odborný časopis *Margini*.⁹ V roce 2011 vydali Helen Smith a Louse Wilson v britské Cambridge sborník *Renaissance Paratexts*,¹⁰ v němž se akcentoval nejen pohled na anglickou knižní kulturu a literaturu alžbětinské a jakubovské doby a na normalizování paratextů v knihtiskařském provozu, ale také na formování čtení a čtenáře pomocí paratextů.

Situaci po roce 2000 v českém prostředí ohledně výzkumu paratextů v historické perspektivě pro období vytyčeném od nástupu Jagellonců na český trůn (1471) až po bitvu na Bílé hoře (1620) reprezentují především práce Mirjam Bohatcové a Petra Voita. Bohatcová navázala na svou stať z konce šedesátých let *Předmluva v českých předbělohorských tiscích* hned několikrát.¹¹ Předně se její zájem soustředil na rudolfinské období¹² a na dvě vůdčí osobnosti typografického řemesla Melantricha

⁵ SCHOTTENLOHER, K. Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts.

⁶ K projektu Sonderforschungsbereich 573 (2001 – 2011): *Pluralisierung und Autorität in der Frühen Neuzeit* jsou dostupné informace na: <https://www.sfb-frueheneuzeit.uni-muenchen.de/> (cit. 2019-07-09).

⁷ AMMON, F. von und H. VÖGEL, eds. *Die Pluralisierung des Paratextes in der Frühen Neuzeit: Theorie, Formen, Funktionen*. Berlin: Lit, 2008. *Pluralisierung & Autorität*, Bd. 15. ISBN 978-3-8258-1605-6.

⁸ K diskusi více OTT, M. R. *Die Erfindung des Paratextes: Überlegungen zur frühneuzeitlichen Textualität* [online]. 2010. Dostupné na: https://www.academia.edu/6886607/Die_Erfindung_des_Paratextes_%C3%9Cberlegungen_zur_fr%C3%BChneuzeitlichen_Textualit%C3%A4t

⁹ Dostupné na: <http://www.margini.unibas.ch/web/en/index.html> (cit. 2019-07-09).

¹⁰ SMITH, H. und L. WILSON, eds. *Renaissance paratexts*. 1st pub. New York: Cambridge University Press, 2011. ISBN 978-0-521-11739-5.

¹¹ Bohatcová, M. *Předmluva v českých předbělohorských tiscích*. In: *Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory: sborník prací k 500. výročí českého knihtisku*. Praha: Academia, 1970, s. 83 – 105.

¹² Bohatcová, M. Úvodní texty (dedikace a předmluvy) v pražských tiscích rudolfinské doby. In: M. BOHATCOVÁ. *Češi a svět. Sborník k pětasedmdesátinám Ivana Pfaffa*. Praha: Euroslavica, 2000, s. 46 – 54.

a Veleslavína. Výzkum jejich produkce podnítl také vydání všech dedikací a předmluv v tiscích melantrichovsko-veleslavínské dynastie s názvem *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů*.¹³ Petr Voit zkoumal paratexty Šimona Lomnického z Budče již v druhé polovině osmdesátých let.¹⁴ V monumentální *Encyklopedii knihy* věnoval hesla jednotlivým částem struktury knihy, tedy i paratextům.¹⁵ V posledních letech Voit paratexty využil i při zkoumání knižní kultury a knihtiskařského řemesla první poloviny 16. století v dvousvazkových dějinách českého knihtisku *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*.¹⁶ Pokud si odmyslíme úzké zaměření na raně novověké knižní paratexty, tak musíme ještě zmínit články a monografie Lenky Müllerové, která se zabývá obecnými teoretickými otázkami knižních paratextů v moderní a současné literatuře.¹⁷

Titulní list a název

Titulnímu listu náleží přední místo mezi paratexty.¹⁸ Je to pochopitelné, neboť zde najdeme údaje, které jsou spojeny s identifikací textu z hlediska názvu a původců, kteří se na vzniku díla různou měrou své práce podíleli.¹⁹ Zatímco v českých tiscích na samém počátku 16. století bychom titulních listů nalezli poskrovnu, až mezi lety 1510 až 1520 se stávají běžnou součástí knih. Předpokládáme, že od této doby byly všechny tištěné knihy vydané na našem území opatřovány titulním listem. Jen pro upřesnění, v sousedních německých zemích se stal titulní list běžnou součástí tištěné knihy už v osmdesátých letech 15. století, jak vyplývá z plošného výzkumu Ursuly Rautenberg.²⁰

Z hlediska typografie a grafického rozvržení titulního listu můžeme mluvit o třech typech, které se v průběhu 16. století v bohemikálních tiscích prosadily.

¹³ BOHATCOVÁ, M. *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů: studie k završení knižní tvorby Mistra Daniela Adama z Veleslavína [zemřelého] 18.10.1599*. Překlad M. Kýralová. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0524-4.

¹⁴ Voit, P. *Prology a epilogy v díle Šimona Lomnického z Budče*. In: *Česká bibliografie*. Praha: Státní knihovna ČSR, 1987, s. 112 – 147.

¹⁵ VOIT, P. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2006. Bibliotheca Strahoviensis. Series monographica, sv. 2. ISBN 80-7277-312-7.

¹⁶ VOIT, P. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. I, Severinsko-kosořská dynastie 1488 – 1557*. Praha: KLP, 2013. ISBN 978-80-86791-98-2; VOIT, P. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. II, Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498 – 1547*. Praha: Academia, 2017. ISBN 978-80-200-2752-8.

¹⁷ MÜLLEROVÁ, L. *Paratexty a česká nakladatelství: (knižní strategie v 90. letech 20. století)*. Kostelec nad Orlicí: Litterae, 2010. ISBN 978-80-254-6612-4.

¹⁸ VOIT, P. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 929 – 937.

¹⁹ SMITH, M. M. *The title-page, its early development, 1460 – 1510*.

²⁰ RAUTENBERG, U. *Das Titelblatt die Entstehung eines typographischen Dispositivs im frühen Buchdruck*.

- První typ užívá jen typografické způsoby prezentace textu názvových údajů. V průběhu 16. století se standardizovaly také estetické normy spojené s typem tzv. ztrácející se sazby. Kromě samotné sazby realizované většími písmovými stupni v horní části titulního listu máme od dvacátých let dokladováno využití xylografického štočku pro celé slovo či jen část prvního slova. Pověštinou se jedná o foliové formáty a nalezneme je například u Oujezdeckého ve třicátých letech, u Günthera v padesátých letech, u Kozla v šedesátých letech, u Melantricha od padesátých do osmdesátých let a později u Veleslavína ještě v devadesátých letech. Určitou normotvornost a inspiraci lze spatřovat ve zpodobnění titulního listu v typografii tisků vzniklých v německojazyčné oblasti od konce třicátých let 16. století, v nichž také dominoval tento typ sazby. Za prokazatelné to můžeme považovat například u překladové literatury, kdy česká edice napodobuje vzezření původního tisku předlohy. V drtivé většině za čistě typografický způsob pojetí titulního listu lze prohlásit tisky latinské a tisky s příležitostnou latinskou poezií.
- V druhém typu se uplatňuje bordura či složený rám a názvové údaje jsou vsazeny do vnitřního pole. Do poloviny 16. století se jednalo výhradně o nápodoby v zahraničí vzniklých bordur, k samostatným počínům v umělecké tvorbě dochází až v době nástupu rudolfských umělců v osmdesátých letech, ale více se projevuje v cizojazyčných bohemikálních tiscích.²¹ Na přelomu 16. a 17. století byl tento typ doplněn o rámy vzniklé z drobných typografických ozdůbek.
- Třetí typ zpodobnění titulního listu doplňuje první typ o ilustraci. První takový se objevuje v reedici Petrarkova textu *Knihy dvoje o lékařství proti štěstí a neštěstí* z roku 1501 s celostrannou ilustrací, nad níž je jen vytištěno jméno autora.²² Kromě vědomé symbiózy s následným obsahem textu knihy měla ilustrace na titulním listu funkci persvazivní, tedy upozornit čtenáře na knihu na pultech knihkupců a knihařů. Oproti zahraničním, často i značně expresivnějším ilustracím z titulních listů, se českým čtenářům nabízela především jejich uhlazenější podoba. Dobře patrné je to například u titulu Sebastiana Francka *O ukrutném a hanebném hříchu opilství* z roku 1537,²³ jehož ilustrace z titulního listu je oproti předloze z roku 1533 značně

²¹ VOIT, odk. 18, s. 130 – 134.

²² K nedochované edici naposledy Voit, P. Otazníky nad dosud neznámým prvotiskem českého překladu Petrarkovy encyklopedie 1494, s. 347 – 352. K edici z roku 1501 blíže VOIT, P. Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. I, Severinsko-kosořská dynastie 1488 – 1557, s. 221 – 223. Další informace jsou uvedeny na webových stránkách: <https://litterae.mypage.cz/menu/litterae-web-o-knizni-vede> (cit. 2019-07-09).

²³ Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století (dále Knihopis), č. 2576.

kastigovaná.²⁴ Pokud se pokusíme dělit tisky s ilustracemi na titulním listu z hlediska žánrů, dojdeme k zajímavému zjištění. Ilustrace vztahující se k textu dominovaly v žánrech jako knížky lidového čtení, zprávy a noviny (ilustrace hlavního hrdiny, souboje, bitvy, zemětřesení, komety, vraždy, požáry apod.), v neposlední řadě také v příručkách praktického charakteru (např. štěpování zahrad, měření míry, učebnice aritmetiky apod.). K této skupině můžeme volně přidružit žánry s ilustrací na titulním listě, která už je nějakým způsobem standardizovaná, což platí především pro druhou polovinu 16. století. Například u tisků jako jsou zemská zřízení, sněmovní artikule, práva městská či minucí a pranostiky jsou tradičně přidávány portréty panovníka, státní či zemský znak.

Ponechme stranou vizuální podobu titulních stran a soustředme se nyní na samotný text názvu. Většina jazykově českých inkunábulí si vystačila bez titulního listu s incipitem na začátku první tištěné strany. Slova incipitu s typickým „Počíná se...“ zaznamenáme na titulních listech v produkci Tiskaře pražské bible, Mikuláše Bakaláře, Pavla Olivetského a Mikuláše Konáče ve výseči let 1506 až 1523.²⁵ Překvapivé je jeho užití v roce 1542 u tisku apokalyptického traktátu Jana z Příbramě v tiskárně Bartoloměje Netolického.²⁶ Ve všech případech se jednalo o tituly, které zpřístupňovaly tiskem staré rukopisné texty. Obdobným způsobem můžeme nahlížet na tituly s názvem „*Kníha (knížka), jež slove ...*“, což následně pokračuje formalizovaným úslovím „*a počíná se takto*“ známým z rukopisných incipitů. Jejich nahodilý výskyt v druhé polovině 16. století můžeme bez problémů spojit s reedicemi starších titulů, popřípadě je spojena s tradicí u některých titulů (např. u textů pseudoaugustinovských je název převzat podle starších vydání, byť se jedná o nový a upravený překlad Veleslavínův).²⁷

Jinou cestou se již v roce 1493 vydal tzv. Tiskař Korandy, který užil u tisku díla rektora Václava Korandy mladšího název na titulním listu *Traktát o velebné a božské svátosti oltářní*. Jedná se o nejstarší dochovaný tištěný titulní list vzniklý na našem území.²⁸ Žánrovým označením titulu jako *Traktát, Zpráva, Novina, Rozmlouvání (Dialog), Kronika* (ve významu beletristickém i historiografickém), *Rozjímání, Naučení, Modlitby, Písničky, Kancionál, Kázání, Postila* doplňuje skupinu názvů s obecnějším označením jako *Kníha, Knížka, Spis, Sepsání* apod. Podstatné je také sledovat, jakými adjektivy jsou předešlá substantiva rozvíjena. Převažuje skupina adjektiv druhově posesivních jako *křesťanský, pobožný, potěšitelný, utěšený* atd. U překladové literatury je obvyklé, že původně *Postilla Teütsch* Johanna Spangenbergova je přeložena jako

²⁴ PIŠNA, J. Vliv Ondřeje Ungnada ze Suneku na rozvoj české knižní kultury, s. 68 – 80.

²⁵ VOIT, P. Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. I, Severinsko-kosořská dynastie 1488 – 1557, s. 134.

²⁶ Knihopis, č. 3482.

²⁷ Knihopis, č. 880, 888.

²⁸ VOIT, odk. 18, s. 929 – 937.

Postila česká.²⁹ Podobně se tak stalo i s německou postilou Johanna Hoffmeistera,³⁰ přičemž nutno podotknout, že oba homiletické texty převedl do češtiny Jan Straněnský. Adjektivum *český* (v různých rodových tvarech), se vyskytuje nejen ve významu jazykové příslušnosti obsahu, ale také jako zdůraznění komu je kniha určena např. *Agenda česká, Kancionál český* apod.

Jakým způsobem jsou uváděna na titulní stranu jména původců, k tomu zatím žádnými výsledky výzkumu nedisponujeme. Oproti názvu, který je vždy v určité formě na titulním listu uveden, tak jména autorů, předkladatelů a editorů zůstávají skryta u některých edic pod rouškou anonymity. Otázkou ale stále zůstává proč? První možností je jistě topoi autorské skromnosti, s níž se stále běžně setkáváme v raném novověku (například v komunitě mnišských řádů obvyklá i v dobách baroka), druhou možností je kolektivní autorství, které známe kupříkladu z prostředí jednoty bratrské. Pozornost pak pochopitelně sklouzne k dedikacím a předmluvám, v nichž může být jméno některého z původců zmíněno.

Pokud autor a další původci jsou uvedeni na titulním listě,³¹ můžeme hovořit o určité standardizaci jejich označení. V průběhu druhé poloviny 16. století se stalo zvykem uvádět jméno včetně plné titulatury profesní, šlechtické či církevní a to včetně jmen obyvatelských, což velmi napomáhá při vymezení society, z níž původci pocházejí, popřípadě k jaké interakci mezi původci a dedikanty dochází. Autorovo jméno je na titulním listě uváděno dvěma základními způsoby. Časově je nelze odlišit, neboť se používaly paralelně téměř po celé 16. století.

- První způsob vychází z podoby samotného názvu a je bezprostředně spojen s pojmenováním žánru s vyjádřením posesivity. Vyskytuje se vlastně ve dvou variantách jména ve funkci neshodného přívlastku např. *Kázání velebného a nábožného otce Martina Luthera*,³² teprve poté se čtenář dočte bližší informace, o čem kniha pojednává. Druhou variantou téhož je uvádění nejprve jména autora v adnominálním genitivu, na které navazuje název knihy např. *Mistra Jana Husy Kázání dvoje*.³³
- Druhým způsobem je uvedení celého názvu knihy v horní části titulního listu, po němž přichází pasáž s bližšími údaji o původcích (pasáž bývá uvozena s předložkou *od*). U překladové literatury může být tato pasáž dokonce zdvojená, když je nejprve uveden autor předlohy a poté je uveden překladatel. V případě překladů může být jméno doprovázeno ob-

²⁹ Knihopis, č. 15575 až 15580.

³⁰ Knihopis, č. 3104.

³¹ K vývoji literárně teoretického pojmu autor naposledy JACKO, T. Autor a čtenář jako představy: koncepty autora a čtenáře v moderním a postmoderním myšlení. Praha: Togga, 2014. Polemos, sv. 8. ISBN 978-80-7476-045-7.

³² Knihopis, č. 5110.

³³ Knihopis, č. 3255.

vyklou formulí např. „z německého jazyka na česko přeložil a vydal“. Přesto se stejně často setkáme jen s lakonickou informací, že „z latiny na česko přeložené“ či „z německého jazyku v český přeloženo“, nebo že kniha je „v jazyk český z německého přeložená“ apod., bez bližších údajů původce. Z hlediska uvádění jmen původců u překladů je patrná tendence upřednostňovat překladatele či editora nad autorem, jehož jméno nemusí titulní list obsahovat.

Rubová strana titulního listu

Zatímco přední straně titulního listu byla v odborné literatuře věnována náležitá pozornost již v minulosti, trochu stranou zůstalo, jakým způsobem byla využívána jeho rubová strana. Z pochopitelných důvodů k jeho potišštění tiskaře nutila obava z *horror vacui*, která zřídka kdy v první polovině 16. století vedla k vytvoření harmonického předělu v podobě nepotišštěné stránky. V druhé polovině století je situace zcela jiná. Již od dvacátých a třicátých let se rub titulního listu využíval jako jeden z hlavních prostorů související s reprezentací osob (či institucí) zainteresovaných na vydání knihy. Rub titulního listu byl tedy opatřován erbem dedikanta, jehož plná titulatura a připsání patronace nad celou knihou následovalo buď na protější straně, nebo v těsném sousedství dalších paratextů. Kromě příležitostných ilustrací, které měly funkci pouze výplňkovou a ne vždy musely s obsahem následujícího textu souviset, vstupovala do tohoto prostoru také motta. V celém 16. století se jednalo vždy o citaci z Písma svatého (nejčastěji z Žalmů, Proroků, Evangelíí), v zřídka-kavých případech také z citátů svatých otců (např. sv. Augustin) či antických klasiků (např. Cicero, Tacitus). Kromě titulního listu a jeho rubové strany se pro motto využívalo místo na konci první složky, či v poslední složce v okolí *impresa*. S Genettem bychom jej mohli nazvat dalším prahem, mezistupněm mezi vstupními peritexty a samotným hlavním textem. Volba motta měla vždy relevanci k interpretaci obsahu hlavního textu, podobně jako modlitby umístěné na posledních stránkách za hlavním textem před *impresem*. K tomu se ovšem vrátíme ještě později.

Na rubové straně titulního listu se od padesátých let začaly objevovat oslavné (v převažující většině) latinské básně, nebo kombinace erbu a oslavné básně na dedikanta či dedikanty. Další početnou skupinou jsou básně věnované čtenáři (*ad lectorem*), která nachází svou českou paralelu v básních určených k čtenáři apod. Evidence těchto latinských básní je částečně podchycena v šestisvazkové *Rukověti humanistického básnictví* a v posledních letech je toto téma součástí výzkumu Lucie Storchové v modelových rekonstrukcích agonálního pole předbělohorské latinsky psané literární produkce.³⁴ V notném stínu badatelského zájmu však stojí česky psá-

³⁴ STORCHOVÁ, L. *Paupertate styloque connecti: utváření humanistické učenecké komunity v českých zemích*. Praha: Scriptorium, 2011. ISBN 978-80-87271-23-0.

ná veršovaná produkce celého předbělohorského období. Ta se na rubových listech, na posledních stránkách první složky za předmluvami a na posledních stránkách knižního bloku projevuje přeci jen zřídka, ale nelze ji pominout.

Vstupní paratexty

Pořadí mezi jednotlivými paratexty se sice v průběhu 16. století vyvinulo v určitou vědomou hierarchickou souslednost, ale i ta byla porůznu (byť v malé míře, ale přeci jen) překračována. Z hlediska stratifikace knihy byla hierarchicky významnější dedikace (v některých případech obklopena erbem a oslavnými básněmi), tu následovala předmluva určená čtenáři, po níž mohly následovat další dedikace a předmluvy. Tento jev *zřetězení paratextů* je příznačný především pro překladovou literaturu, neboť se jedná o dedikace a předmluvy původního vydání, což svědčí o tom, že předloha byla vnímána jako celek a nová dedikace a nová předmluva vznikaly už pro nové publikum. Zdálo by se to logické a v mnoha případech tomu tak i bylo. Ovšem při výzkumu dedikací a komparace paratextů z předlohy a výsledného českého vydání jsme došli ke zjištění, že nikoliv v malém množství českých edic se jedná o pouhý překlad předmluvy a dedikací z původního vydání, které má ovšem pro české prostředí změněného dedikanta a tyto texty bývají signovány překladatelem či samotným tiskařem. Na otázku proč tomu tak je, není zrovna jednoduchá odpověď. Určitě tento postup adaptování paratextů zjednodušil práci editorovi a také urychlil vydání nové edice, nenutil překladatele, editora či tiskaře k napsání vlastního textu. Zároveň v našich očích signatáři přivlastněných textů mohou vypadat jako plagiátoři a v mnoha případech staletí tvořená aureola „humanisticky vytríbených“ předmluv takových signatářů zmizí. Možná, že předchozí věta bude vnímána jako ahistorický přístup k otázce autorství, ale nelze pominout fakt, že si někdo v minulosti přivlastnil cizí text. Podstatnější je však jiný pohled na danou věc. Tím, že docházíme k zjištění, že to byla praktika obvyklá a nevyhnul se jí ani tak zkušený tiskař jako například Melantrich či jeho hlavní spolupracovníci, vypadá to, že tento postup nevadil ani poučenější čtenářské obci, která na něm participovala v roli editora, překladatele či korektora. Patrně tento stav nevadil ani nově exponovaným dedikantům. V této souvislosti je nutné zmínit ještě jeden způsob tvorby dedikací a předmluv, který jde střední cestou kompilace. Z původního textu dedikace či předmluvy převezme základní část, teze či se opře o vybrané citace z Písma, inspirovuje se jimi a volným způsobem text dopracuje. Výsledný text nese stopy původní předlohy, ale zároveň z něj vystupuje záměr autora předmluvy či dedikace. Záleží tedy na badateli, zdali a jakou míru intertextuality mezi předlohou (pretextem) a výsledným textem (posttextem) bude schopen identifikovat.³⁵

³⁵ V tomto případě užíváme termíny pretext a posttext v textologickém smyslu. Mareš, P. Pretext a posttext. Genette pretextem myslí část textu před hlavním textem a posttextem texty následující po hlavním textu.

Pohlédneme-li na genologickou a tematickou stratifikaci knih, které jsou opatřeny dedikací a předmluvou, dojdeme k překvapivému zjištění. Vedle nákladných a velkých knih odborného charakteru zde najdeme také každoročně vydávané *Minucí a pranostiky*, v nichž je několikastránková dedikace a předmluva. V samém důsledku nakonec může být počet stránek těchto paratextů i vyšší než počet stran věnovaný samotné pranostice.³⁶

Dedikace³⁷

Jak již bylo uvedeno výše, dedikace požívá z hlediska peritextů dominantní postavení,³⁸ což její umístění hned za titulním listem jen potvrzuje. Co se funkce dedikace týká, měla zajistit autorovi (tiskaři, překladateli) finanční podporu nebo měla být poděkováním za její poskytnutí. Již Zikmund Winter poznamenal, že dedikace a finanční příjem z nich fungoval mezi tiskaři či spisovateli coby důchod. Ovšem s poněkud nejistým výsledkem, jelikož dedikant nemusel takovou snahu vždy dostatečně ocenit.³⁹ Přesně takto popsal funkci dedikace Jiří Melantrich ve své juvenilní edici překladu *Katechismu* Urbana Rhegia z roku 1547: „... jedni ti, kteříž spisy a nebo knížky nějaké skládají, druzí pak, kteří od jiných sepsané buď z řecké řeči v latinskou a z latinské opět v českou neb německou překládají, a potom na světlo i vůbec mezi lidi vydávají, při tom tento způsob zachovávají, že svou práci některému z pánův a z lidí v tomto světě vyvýšených a znamenitějších připisují a pod jejich jmény vůbec vydávají.“⁴⁰ Téměř stejnými slovy se k dedikování vyjádřil na druhé stránce dedikace Zikmundovi Heldtovi z Kemethu v jiném překladu Rhegiova díla *Studnice života* z roku 1572.⁴¹ Jan Štelcar Želetavský roku 1585 v tzv. sdílené dedikaci „... proto sem tuto knížku ku poctivosti Vaší imprimovati dal, věda i znaje dobře, kterak i jiní učitelé církevní i svěští králům, knížatům i pánům knihy a práce své v nich, jsou dedikovali...“⁴² To nasvědčuje tomu, že dedikace byla chápána jako formalizovaný text, úzce spojený s frazeologickými obraty se slovesy „dedikuji, připisuji a oddávám“, v němž se hovoří také o „práci skrovné“ či „skrovném daru“, v neposlední řadě se žádá o její „laskavé přijetí“. Tento formalismus je úzce spjat s epistolárním stylem, z něhož ostatně dedikace, potažmo i předmluva, *sui generis* vznikla. To se odráželo také v pojmenování dedikace v živém záhlaví. Zde totiž dominovalo apelativum *předmluva*, v druhé polovině století se již častěji objevují i přejímky z latiny jako *epistula*

³⁶ ČECHOVÁ, M. České pranostiky – jejich klasifikace a výklad, s. 15 – 19.

³⁷ Následná část příspěvku o dedikacích vychází z výzkumu Tištěné dedikace 16. století představeného na pracovním zasedání Kniha jako komunikační medium v českých zemích raného novověku, které se uskutečnilo 22. a 23. října 2018 v Praze.

³⁸ MÜLLEROVÁ, L. Dedikace a její role v paratextové komunikaci, s. [67] – 76.

³⁹ WINTER, Z. Z městských živností, s. 122.

⁴⁰ Knihopis, č. 14817. Obecné dobré, s. 85.

⁴¹ Knihopis, č. 14830. Obecné dobré, s. 96.

⁴² Knihopis, č. 15987.

dedicatoria, či jen zkráceně *dedicatoria* (v počeštěné formě *dedykatoria*), zcela výjimečně se vyskytuje apelatívum *připsání*.

Budeme-li porovnávat navzájem struktury textů dedikací obou jazykových variant, zjistíme, že sice vycházejí ze stejného rámce, který byl vtisknut epistolární formou, ale zároveň nalézáme mnoho diferenciací. Latinská i česká forma (obdobně jako i podobné další jazykové mutace v němčině) začínají titulaturou. Zatímco česká dedikace (stejně jako dedikace v němčině) většinou bezprostředně pokračuje pozdravením a oslovením (umístěným do kulatých závorek či jiných interpunkčních znamének), latinská dedikace tyto kontaktní prostředky komunikace nevyužívá. Poté následuje jak u českých tak u cizojazyčných tisků odůvodnění, proč je kniha dedikována a blíže specifikují vztah dedikanta k samotné knize (např. doporučení či rozkaz k překladu od vrchnosti či přátel, dedikantova záliba v čtení tohoto titulu, konšelé rodného města původce podporovali původce při studiu apod.). Textovou část dedikace uzavírají závěrečný pozdrav, podpis dedikátora, jeho charakteristika, lokace a datace.

Nahlížíme-li problematiku dedikací z hlediska dedikantů, můžeme zjistit určité trendy v zapojování i širších sociálních skupin do literárního života. Zatímco v první polovině 16. století převažují představitelé nízké šlechty jako vladykové či rytíři (z vysoké šlechty byli zastoupeni jen páni z Hradce, páni z Pernštejna, pán Ondřej Ungnád ze Soneku), kteří jsou nějakým způsobem zainteresováni ve státních úřadech, tak v druhé polovině 16. století se ve zvýšené míře objevuje vysoká šlechta a *dedikant institucionální* (městská rada, či totalizující oslovení všichni křesťanští Čechové⁴³ apod.). Jejich začlenění do souboru dedikantů vedle šlechty lze vysvětlit především intenzivnější literární činností z řad městské inteligence (písaři, kněží a děkané,⁴⁴ učitelé v městských školách). Další rozdíl mezi první a druhou polovinou století co se do sociální skladby dedikantů týče, je absence kněží jako dedikantů v druhé polovině století.⁴⁵ Situace z přelomu a ze začátku 16. století se již neopakuje a osobnosti jako byli staroměstští kněží Jíra u Panny Marie Na louži, Jan Honsa a Mikuláš od sv. Petra z Poříčí své protějšky v druhé polovině století nemají.

V obou polovinách století se opakovaně objevují jména náležející ke šlechtě, která působila především v administrativních pozicích státního aparátu a v mnoha ohledech podněcovala svými rozkazy (sic!) okruh inteligence na svém panství (učitelé, vychovatelé, kněží, písaři), aby překládali, popřípadě sestavovali a psali texty, které pak pod záštitou jejich jména vyšla z tiskařského lisu.

Kromě výše uvedené institucionální dedikace můžeme ještě hovořit o *sdílené dedikaci*. V ní dedikanty tvoří skupina několika urozených osob, jimž je kniha

⁴³ Knihopis, č. 2390.

⁴⁴ Knihopis mezi lety 1500 až 1620 eviduje 323 položek děl, která sepsal, upravil, přeložil a dedikoval kněz, přičemž je zřetelné vidět poměr 26 děl do roku 1550, 110 děl do roku 1600, 187 děl do roku 1620.

⁴⁵ VOIT, odk. 25, s. 392.

dedikována. Převážně se jedná o rodinné příslušníky (např. manželé, děti, sourozenci, manželky apod.), ale nacházíme řadu dedikací, v níž jsou dvě urozené osoby bez bližších příbuzenských vztahů (např. dedikace Bohutského reedice z roku 1606 Veleslavínova vydání spisu *Politia historia* je věnovaná Kryštofu Harantovi z Polžic a Bezdržic společně s Vilémem Slavatou z Chlumu a Košumberka, oba v té době zastávali vysoké posty u císařského dvora).⁴⁶ V této souvislosti musíme zmínit také typ dedikací, jejichž text zůstává neměnný (popřípadě se liší jen v několika drobnostech), ale s proměnlivými jmény dedikantů v určitých exemplářích téhož vydání. Na tuto praktiku upozornil Veleslavín ve své latinsky psané institucionální dedikaci pro konšely měst Žatce, Hradce Králové, Litoměřic a Loun v adaptaci Fabrova latinského slovníku z roku 1579.⁴⁷ Veleslavín obeslal konšely listem s nabídkou financování tohoto slovníku, který připravil pro Melantrichovu tiskárnu, zároveň ale v textu dedikace příkře odsoudil praktiky obměňovat jména v dedikaci, což požadoval za klamání dedikantů a podvodné obohacování příjemce peněz. Podle Veleslavínových slov tento v zahraničí užívaný zvyk také dorazil do Čech, neboť se vyskytl jeden podnikavec, který takový způsob napodobil.⁴⁸

Předmluva

Rozdíl mezi předmluvou a dedikací tkví především v osobě, kterou primárně oslovuje. Zatímco u dedikace je to pochopitelně dedikant, u předmluvy je to čtenář. Autoři předmluv jej také oslovují s adjektivy spojenými s křesťanskými ctnostmi. Čtenář je tedy *křesťanský, pobožný, potěšitelný, upřímný, dobrotivý, laskavý*. Autoři předmluv ale dokáží oslovit své čtenáře totalizujícím „*předmluva ke všem těm, kteříž knihu tuto čísti budou*“, „*všem čtoucím*“, či originálně pojatou veršovanou předmluvou, v níž kniha promlouvá k čtenáři, jak učinili Šimon Lomnický z Budče či Tobiáš Zázvorka Lipenský.⁴⁹

Obecně vzato předmluva (popřípadě je-li tato výkladová část integrována do textu dedikace) je pro nás jedno z mála míst v knize, jak se přiblížit k dobové interpretaci následujícího díla. Stává se klíčem, který seznamuje čtenáře s tím, jak text číst, jaký má smysl a kam text směřuje. Ovšem nikoliv z hlediska literárního působení, nýbrž z pohledu spásy, k níž se čtenáři čtením takové pobožné knihy přibližují. Autor tím také zřetelně artikuluje dobová společenská axiomata.

⁴⁶ Knihopis, č. 4736.

⁴⁷ Knihopis, č. 2402; Obecně dobré, s. 213 – 221.

⁴⁸ Poprvé se s touto praktikou setkáváme roku 1536 u Práv městských Brikcího z Lícka (Knihopis, č. 1348) a u Regimentu zdraví Jana Koppa z Raumethalu (Knihopis, č. 4315). Blíže k tomu VOIT, P. Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. II, Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498 – 1547, s. 389 – 394, 535 – 536.

⁴⁹ Knihopis, č. 4983, 17178.

O autorství předmluv lze říci totéž, co o dedikacích. Většinou je osoba autora shodná s dedikátorem. Pokud tomu tak není, tak se jedná o některého z původců: nakladatele/tiskaře, překladatele, editora apod. Ačkoliv hlavní cíl předmluvy je zřejmý, každý z výše zmíněných však může přistupovat k vlastní náplni textu předmluvy ze svého zorného úhlu. Nejčastěji vystupují jako autoři předmluv tiskaři a editoři, předmluva tak může získávat formu ediční poznámky.

S příchodem knihtisku a adaptací středověkého písemnictví pro potřeby knihtisku lze u několika děl sledovat proměnu dřívějších prologů v předmluvy, popřípadě můžeme mluvit o tom, že procházejí procesem komunikační paratextualizace, aby čtenář získal relevantní informace pro pochopení některých specifík starého textu. Pro první variantu nalezneme příklady v *Lékařských knížkách*⁵⁰ Kříšťana z Prachatic a v jediné beletristické práci opatřené předmluvou z žánru, pro nějž se později vžil termín knížky lidového čtení, *Kronika kratochvilná o ctné a šlechetné panně Meluzíně*.⁵¹ Právě v Meluzíně původní prolog adaptátora z francouzštiny do němčiny Švýcara Thüringa von Ringoltingen je již transformován do předmluvy.⁵² Tím, že se nám fyzicky dochoval jen tisk z roku 1595, můžeme jen předpokládat, že české edice tento trend už přejala z německých tisků z třicátých let.

Předmluvy jsou také neodmyslitelně spojeny s tradicí vydáváním biblických knih.⁵³ Již české biblické inkunábule přinášejí text biblických knih společně s textem Jeronýmových prologů, které vznikly z jeho průvodních listů k výslednému latinskému překladu *Vulgaty*. Do češtiny byly prology přeloženy společně s celým zněním *Starého a Nového zákona* podle *Pařížské bible* už v polovině 14. století.⁵⁴ Když došlo roku 1488 k tisku *Bible pražské*, také byly k sazbě připraveny prology (v tisku označeny za předmluvy). Oproti staročeské tradici jde však o nový překlad pěti předmluv a jedné autorské předmluvy.⁵⁵ Kaludyán ve svém *Novém zákonu* z roku 1518⁵⁶ navázal na původní staročeské znění předmluv, převzal je z rukopisné tradice, text byl pouze jazykově modifikován. Počínaje *Biblí benátskou*,⁵⁷ biblické tisky se začaly opatřovat nakladatelskými předmluvami a dedikacemi.⁵⁸

⁵⁰ Knihopis, č. 4587, 4588, 4589, 4590, 4591.

⁵¹ Knihopis, č. 3516, 3517.

⁵² HON, J. Übersetzung und Poetik: der deutsche Prosaroman im Spiegel tschechischer Übersetzungen der Frühen Neuzeit.

⁵³ GAUDEK, T. et al. Staročeské biblické předmluvy. V Praze: Scriptorium, 2019. ISBN 978-80-88013-78-5.

⁵⁴ KYAS, V. Česká bible v dějinách národního písemnictví. Praha: Vyšehrad, 1997. ISBN 80-7021-105-9.

⁵⁵ GAUDEK, odk. 53, s. 152 – 153.

⁵⁶ Knihopis, č. 17096.

⁵⁷ Knihopis, č. 1097.

⁵⁸ K nim blíže naposlady VOIT, P. České tištěné Bible 1488 – 1715 v kontextu domácí knižní kultury, s. 477 – 501.

Doslov, závěrek a závírka

Doslov byl v první polovině 16. století doménou tisků pražského tiskaře Mikuláše Konáče z Hodíškova.⁵⁹ Jeho texty směřují čtenáře na interpretaci předchozího textu, ale ve své podstatě se jednalo hlavně o využití volného listu na konci knihy. Zcela jinou situaci nalézáme v druhé polovině 16. století, kde je formalizovaná vícestránková *zavírka* knihy již nedílnou součástí otištěného díla.

Doslovy mají oproti předmluvám velice nízkou frekvenci výskytu. Vysvětlení můžeme hledat především v konkurenci s hierarchicky významnější předmluvou. Přesto i tam, kde byla využita předmluva, také doslov nachází své uplatnění. Například v překladu německého mirákového letáku *Spis o hrozném a strašlivém i předivném zázraku*, který byl vytištěn u Kantora Hada roku 1559, se na rubu titulního listu nalézala předmluva pobožnému čtenáři a na konci spisu také doslov. K doslovu tiskaře v druhé polovině století nalézáme jen jediný doklad v *Potěšitelném spisu* od Matěje Klesla, k němuž připojil svůj doslov tiskař Šebestián Oks z Kolovsi.⁶⁰ Opět hrála roli využití volného místa, neboť se Oks v posledním odstavci přiznal, že „a poněvadž některý prázdný list v tomto posledním arku zůstat by musil, za tou příčinou jsem tento závěrek učinil, aby čtoucímu užitek a potěšení nějaké přineslo...“

Závěrek neboli také *zavírku* nalezneme například v díle *Ráje duše*,⁶¹ které je tradicí připisované Albertu Velikému. Tento typ zakončení textu byl velmi využíván v kolektivních dílech českých bratří jako například *Napomenutí stálé*,⁶² *Zpráva a naučení křesťanům věrným*,⁶³ *Psaní učiněné od bratří*⁶⁴ a v *Napomenutí učiněné všechněm věrným*,⁶⁵ v nichž *zavírka* měla funkci stvrzení konfesních pozic v interpretaci předchozího textu. Proto je jistým překvapením, že *zavírku* využil v kompozici své protitutrakvistické polemiky *Jistá a patrná církev svatě znamení* kněz a pozdější vyšehradský děkan Petr Linteo z Pilsenburku.

Rejstříky a obsahy

Rejstříky a obsahy coby pomocný aparát umožňující čtenáři rychlejší orientaci v textu a strukturaci knihy, byly sice v první polovině 16. století v české tištěné knize známé věci, ale jejich zřídka frekvence napovídá, že málo využívaná. Podle některých indicií nelze říci, že by s nimi čeští čtenáři, zvláště ti, kteří byli svou neznalostí latiny či němčiny odsouzeni ke konzumaci jen jazykově českých knih, měli ještě v první

⁵⁹ VOIT, odk. 48, s. 187 – 190.

⁶⁰ Knihopis, č. 3970.

⁶¹ Knihopis, č. 111, 112.

⁶² Knihopis, č. 6012, 19230.

⁶³ Knihopis, č. 17321.

⁶⁴ Knihopis, č. 14674.

⁶⁵ Knihopis, č. 18695.

čtvrtině 16. století problémy s porozuměním funkce rejstříků a způsobem vyhledávání odkazů v knize. Lapidární návody, jak má čtenář s rejstříkem pracovat, u Velenského a Konáče toto tvrzení do jisté míry potvrzují. Přesto v druhé polovině 16. století počet knih opatřených rejstříky stoupá. Rejstříky byly určeny především pro knihy odborné, tedy pro lékařské, teologické, právnické, kuchařské, botanické příručky apod. Bez rejstříku se neobešly kancionálové tisky, některé modlitební knížky, samozřejmě také české biblické tisky. Již *Bible benátská* z roku 1506 obsahuje rejstřík epištol a nedělních čtení, stejně tak u edic vzniklých u Pavla Severina z Kapí Hory z let 1529 a 1537. Když ale roku 1549 vznikla biblická edice společnými silami Netolického a Melantricha, rejstřík k ní nebyl připojen. Proto k této edici vznikl rejstřík samostatně až roku 1552 v tiskárně u Jana Lovičského.⁶⁶ Tato edice rejstříku mohla fungovat i jako separát, neboť v reklamně pojatém Šúdivě úvodu se píše: „ten sobě nelituj tohoto Registrum koupiti, by pak Biblí a Zákonu sám neměl. Může proto toto Registrum obzvláště bez Biblí a Zákona doma míti ku potřebě nalezení v cizí Biblí a Zákoně Čtení epištol, které by potřeboval a věděti chtěl.“ Biblické edice vzniklé u Melantricha v letech 1556, 1570 a 1577 již tímto rozšířeným rejstříkem disponují.⁶⁷

První obsah v tištěné knize na českém území byl otištěn na rubu titulního listu Korandova traktátu z roku 1493.⁶⁸ Využití první i poslední složky pro představení struktury celé knihy velmi pozvolna zdomácnělo, proto o něm můžeme v druhé polovině hovořit jako o běžné součásti knihy. U překladové literatury, byl-li obsah součástí původní předlohy, povětšinou se jím inspirovala také výsledná česká edice. Kupříkladu to je dobře patrné v edici Jacoba Feuchta *Pět krátkých kázání* z roku 1589,⁶⁹ kde je ponechán a přeložen v poslední složce obsah těchto kázání, přesně tak, jak je vytištěn v původní würzburgské edici z roku 1587.⁷⁰

Silící potřebu opatřovat edice rejstříky je dobře patrná při sledování vývoje v rámci reedice původních vydání. Například Štelcarova edice Straněnského textu *Zprávy o lichvě* z roku 1596 obsahuje hned za dedikací Václavovi Plakvicovi z Plakvic obsah (nazvaný ovšem jako rejstřík) všech kapitol. Edice z roku 1560 ještě tímto obsahem (rejstříkem kapitol) nedisponovala.⁷¹ Podobně je tomu například u kuchařky, která poprvé vyšla roku 1535 u Pavla Severina z Kapí Hory. Praxe a používání této knihy si však v dalších edicích vznik rejstříku vynutil, nikoliv souborného, nýbrž tematicky děleného na pokrmy masité, páteční a sobotní.

⁶⁶ Knihopis, č. 1101a.

⁶⁷ Knihopis, č. 1102, 1103, 1104, 1105.

⁶⁸ Knihopis, č. INC032.

⁶⁹ Knihopis, č. 2453.

⁷⁰ VD 16 Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts, č. ZV 29746. FEUCHT, J. Fuenff kurtze Predigen...Würtzburg, 1587. Dostupné na: <https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/historische-drucke/recherche/vd-16/>

⁷¹ Knihopis, č. 15734, 15735.

Marginální poznámky a vysvětlivky

S postupným rozvojem řemeslných dovedností u knihtiskařů v první třetině 16. století a začleňování menších písmových sad do fundu umožnilo využít také vnitřní i vnější okraje stran pro marginální poznámky. Lze říci, že od třicátých let se stávají běžnou součástí české tištěné knihy. Pověštinou měly marginálie formu citace či konkretizace intertextových pasáží v textu, nejčastěji z biblických knih, z patristiky či antických klasiků, jejichž znalost vzrůstala s implementací melanchthonského výukového systému do českých partikulárních škol od konce čtyřicátých let. Druhou možností k využití marginálií bylo při tematicko-lokálním traktování textu. Takové informace byly vítané především u knih naukových (učebnice), odborných (kroniky, herbáře) či správních textů (nařízení, artikule, práva).

Oproti předlohovým zahraničním edicím jsou zajímavě využity marginálie v Melanchthonově latinské gramatice v Aquilinatově adaptaci, která vyšla jistě před rokem 1559 u Günthera v Olomouci. Výkladové pasáže v textu prvních kapitol Pavel Aquilinat Vorličný přeložil do češtiny a při sazbě edice byly vysázeny jako marginální poznámky. Vytvořila se tak forma, kterou převzali i ostatní tiskaři, kteří tuto latinskou gramatiku následně patiskovali.⁷²

O prvních poznámkách pod čarou ve formě vysvětlivky můžeme hovořit v edici Leuvenclaviovy *Kroniky nové o národu tureckém* z roku 1594.⁷³ Text původního foliového německého vydání, z něhož Kocín překládal, a které svou formou následovalo původní latinské edice, byl ve Velešlavínově tiskárně vysázen do sazby v kvartovém formátu.⁷⁴ Velešlavín tím rozšířil menší řadu svých historických edic. Vzhledem k tomu, že text obsahoval pro českého čtenáře mnoho nových informací, kterým nerozuměl, byl nucen editor přidávat poznámky ve formě marginálních poznámek. Pokud však text poznámky přesáhl prostorové možnosti okraje strany, sazeč je vložil pod text či do textu mezi linky a oddělil je tak od primárního výkladového textu i vizuálně.

Modlitby, písně a básně na závěr

Badatelsky zcela opomíjeným prostorem knihy jsou pasáže spojené s poslední složkou knižního bloku. Jediné impresum na sebe poutalo badatelskou pozornost kvůli informacím o lokaci, dataci a personálních údajích tiskaře. Totéž lze prohlásit o rejstřících, o nichž jsme pojednali výše. Jak ale pojmout závěrečné texty

⁷² Knihopis, č. 19151, blíže k tomu PÍŠNA, J. Poznámky ke Güntherově vydání Melanchthonovy latinské gramatiky, s. 26 – 31.

⁷³ Knihopis, č. 4823. LEUNCLAVIUS, J. et al. *Kronika nová o národu tureckém*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. ISBN 978-80-244-3660-9.

⁷⁴ PÍŠNA, J. *Turecké nebezpečí ve středoevropské literatuře sklonku 16. století*. Sonda do předmluv děl Löwenklaua, Budovce a Paprockého, s. 239 – 250.

s meditatívním obsahem, popřípadě na vložené latinské i české básně, které mohou korespondovat s panegyriky otištěnými na rubu titulního listu či v první složce za dedikací, předmluvou či u erbu dedikanta? Sazeči pak vznikl úkol vměstnat text do stanoveného rozsahu a není bez výjimky, že poslední sloka písně či poslední část modlitby je vysázena menším stupněm písma.

Výběr závěrečné modlitby byl jistě ovlivněn interpretačním záměrem autora.⁷⁵ Čtenář přečtením této modlitby prohluboval cestu ke své spáse. Již to je důvod, proč nebyl text modlitby čtenářem při čtení pomínut a byla mu jistě věnována náležitá pozornost z pozice autora, editora a tiskaře. Bez hlubšího výzkumu ale nejsme dosud schopni říci, byla-li modlitba převzata z nějaké modlitební knížky či byla, stejně jako píseň, skládána pro vznik konkrétního díla. Důraz, který kladla reformace v 16. století na modlitbu nelze ani v tomto ohledu pominout.⁷⁶

Oproti nahodilejšímu výskytu modlitby v tiscích 16. století bývá prostor v poslední složce vyhrazen pro básnickou a písňovou tvorbu. Píseň byla tradičním přídatkem novin, zpráv, publicistiky a vznikala přímo pro potřebu aktuálního textu. Většina písní nebyla opatřena notací, tu nahrazoval nářev ve formě známé a oblíbené písně, s níž se čtenář mohl setkávat pravidelně v kostele a či na stránkách kancionálů apod.⁷⁷

Využití latinských či českých básní k obklopení primárního textu není nic neobvyklého a tento jev provází českou tištěnou knihu od padesátých let 16. století. Zvláště v poslední třetině století se setkáváme s tím, že český text obklopují latinské básně. Tím se i české prostředí přiblížilo k způsobům obklopování primárních textů, které panovaly v knihách vydávaných v říšských městech. Nechceme opakovat to, co jsme již výše zmínili k básním na rubu titulního listu. Ale básně uvedené na závěr knihy mají většinou zcela jiný vztah k textu a mohou být také zainteresovány do literární komunikaci vně i uvnitř knihy. Například Michal Pečka z Radostic ve svém spise *Akcí a rozepře mezi filozofem, v lékařství doktorem a orátorem neboli prokurátorem* věnoval prostor v poslední složce pro dvě své latinské básnické odpovědi, v nichž reagoval na latinská laudatia od Alžběty Johany Westonie z rubu titulního listu a Jana Campana Vodňanského z bloku latinských básní mezi erby dedikantů a začátkem primárního textu.⁷⁸

⁷⁵ Tématu z literárněhistorického pohledu se věnoval MALURA, J. *Meditace a modlitba v literatuře raného novověku*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2015. ISBN 978-80-7464-698-0.

⁷⁶ LUTHER, M. a O. MACEK. *Jak se modlit: rada pro dobrého přítele; Modlitby*. Více k tématu JUSSEN, B. und C. KOSLOWSKY. *Kulturelle Reformation: Sinnformationen im Umbruch 1400 – 1600*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999. ISBN 3-525-35460-6.

⁷⁷ BAŤOVÁ, E. *Liturgická specifika a řazení obsahu českých kancionálů 15. a 16. století*, s. 133 – 142.

⁷⁸ *Knihopis*, č. 7170, 7170a. Blíže k tomu PIŠNA, J. *Dílo Akcí a rozepře Michala Pečky z Radostic jako pocta prokurátorům*, s. 215 – 223.

Úvahy na závěr

Když Miloslav Šváb končil svou monografii o prolozích a epilozích ve středověké literatuře vzniklé na našem území do doby husitské, připojil ještě několikastránkový dovětek s výhledem situace v literatuře od 15. století k současnosti. V tomto náhledu stručně upozorňuje na „živější pohyb v rámcových částech“ v předbělohorské době, a že v důsledku hledání mecenáše k vydání knihy „odděluje se od předmluvy pochvalné věnování příznivci; zato se shlukují kolem předmluvy roje drobných básní autorových přátel“.⁷⁹ Lze si povšimnout, že tendence, které Šváb popisuje, sice v předbělohorské literární produkci nalézáme, ale zároveň je nahlíží už apriori jako stabilní prvky pro celé období, což neodpovídá skutečnosti.

Upozornili jsme na problematickou integraci těchto paratextů do tištěné knihy ještě na začátku 16. století, kde se dle našeho názoru srazila dvě problematická východiska. Zprvce navyklost čtenářů na další textové zprostředkovatele primárního textu ještě nedostoupila takové míry obeznámenosti, aby je tiskař považoval za nutné jimi primární text doprovázet. Zadruhé sledujeme-li limity na samotné straně řemesla, jakým způsobem a oproti německým a polským oficínám se pomalu standardizovalo prostředí pro vznik a rozvoj nejen samotných peritextů, ale i dalších pomůcek pro čtení a práci s primárním textem.⁸⁰

Proto můžeme 16. století z hlediska tvorby knižních paratextů rozdělit do tří období:

- První období století tvoří léta 1500 až 1530, kterou můžeme charakterizovat jako dobu přechodovou od inkunábulí, v němž se udomácňují titulní listy, dedikace a předmluvy jako nedílná součást knihy.
- Druhé období můžeme ohraničit léty 1530 až 1570, v němž můžeme sledovat budování sociálního rozměru těchto paratextů, zároveň je to doba jejich textové stabilizace a formalizace.
- Třetí období je spjato s léty 1570 až 1600, v němž dochází k plnému zapojení paratextů v podobě latinské příležitostné poezie jako trvalé součásti i česky psané knihy.

Byť takto velmi obecně stanovené hranice mohou dalším výzkumem získat hlubší kontury, základní dynamika literární komunikace na pozadí vývoje paratextů bude jen těžko změněna. První období můžeme nazvat obdobím emancipace paratextů, druhé období vidíme tendenci k stabilizaci, ustalování lokace jednotlivých paratextů a jejich hierarchizace, třetí období jako vědomé směřování literární komunikace k prolnutí česky psané tvorby s latinskou příležitostnou tvorbou v jednu homogenní literární krajinu.

⁷⁹ ŠVÁB, M. Prology a epilogy v české předhusitské literatuře, s. 220.

⁸⁰ VOIT, P. Rozpaky nad českou literární a čtenářskou obcí přelomu 15. a 16. století, s. 35 – 41.

Zapojování latinské tvorby do česky tištěné knihy je sice patrná již na konci třicátých let a setkáváme se s ní poprvé v Kuthenově *Kronice o založení země české* z roku 1539,⁸¹ v níž na rubové straně titulního listu pod znakem Starého Města pražského jsou uvedena dvě disticha a *Kronika česká* od Václava Hájka z Libočan z roku 1541 obsahuje dokonce i latinskou dedikaci panovníkovi.⁸² Dokonce i v padesátých letech latinské básně na erb dedikanta na rubu titulního listu ve *Vypsání s vyznamenáním jedné i druhé komety* od Tadeáše Hájka z Hájku působí zcela izolovaně,⁸³ zatímco v osmdesátých a devadesátých letech se v českých tiscích objevují latinské básnické skladby již stabilně a běžně.

Dalším vědomím krokem výzkumu bude zaměřit se na dvě sféry spojené se sociální interakcí dedikantů a dedikátorů v kontextu literární komunikace daného období. Do jaké míry bylo dedikátorovo počínání ovlivněné sociálním efektem dedikanta? Liší se druh interakce titul od titulu či v nich můžeme spatřovat a identifikovat nějaké tendence? Jakým způsobem se do této interakce zapojují i další paratexty jako jsou titulní list či obsah poslední složky? Se sociální stratifikací literární komunikace souvisí také existence regionálních literárních společností a center, které mohou být navázány na mecenášské aktivity dedikanta v určité lokalitě,⁸⁴ popřípadě spojeny s činností nonkonformních náboženských skupin. Jinými slovy podívat se také na to, jakým způsobem je dobový diskurz naplňován či naopak nenaplňován právě na periferiích. To ale také předpokládá stanovit jakými hybateli je ovlivňováno centrum apod.

Až dosud jsme nahlíželi všechny texty z hlediska produkce, ovšem v kontextu literární komunikace musíme zohlednit také stranu příjemce. Jinými slovy zamyslet se nad dobovým čtenářstvím, uvažovat o implicitním čtenáři uvnitř všech zmiňovaných paratextů, sledovat relaci mezi paratexty a primárním textem. Zkoumat, jakým způsobem je budována ona pověstná „informační ulička“ k textu, jakým způsobem jsou čtenáři připravováni k čtení primárního textu, jakými informacemi disponují a čím je tato „ulička“ zakončena, do jakého rámce je primární text vložen. Znamená to také, vydat se cestou konfrontace konkrétních nalezených socio-kulturních stop s tím, jakými tendencemi je v dané době modifikován literární diskurz.⁸⁵ To samozřejmě předpokládá mít k dispozici mnoho dat z primárních výzkumů, které by šly cestou interdisciplinárních konfrontací a které by se opřely o poznatky vědních oborů, jakými jsou kulturní historie, literární historie, sociologie literatury, historie rétoriky a poetiky, dějiny náboženského myšlení, dějiny čtení a v neposlední řadě také o výzkumy

⁸¹ Knihopis, č. 4628.

⁸² Knihopis, č. 2868.

⁸³ Knihopis, č. 2865.

⁸⁴ KOLÁR, J. Sondy: marginálie k historickému myšlení o české literatuře, s. 44 – 51. K tématu regionů blíže také VOIT, odk. 48, s. 245 – 306, 511– 512.

⁸⁵ K diskursivní analýze z literárněvědného hlediska naposledy TUREČEK, D. Sumář: diskurzivita české literatury 19. století. Brno: Host, 2018. ISBN 978-80-7577-603-7.

knihovědné. Ovšem jejich dosavadní absence neznamená, že vytčenou cestu proto musíme opustit a vzdát se tak jakéhokoliv dalšího bádání a výzkumu v tomto směru.

Na základě jednotlivých sond do vývoje titulního listu, úvodních a závěrečných částí knihy, jsme se pokusili nastínit to, co vše se v průběhu 16. století v knižních peritextech událo. Postihnout dynamiku, s níž se jednotlivé části knihy profilovaly, není jednoduché, ale lze z ní vyvodit alespoň určité tendence, rozpoznat kontury určitých směrů a stanovit jeho charakteristické zástupce. Zároveň jsme si vědomi toho, že k současnému stavu bádání bude nutné podívat se na situaci v rukopisných knihách. To vše ale představuje důležitý krok pro další konkrétní výzkum, tentokrát již výhradně na poli textové struktury samotných paratextů. Sledování frazeologie, topoi, jazykových zvyklostí, znamená zároveň možné potvrzení, ale také zproblematicizování předpokladů, s nimiž své čtenáře seznámil výše zmíněný Miloslav Šváb ve své monografii. Cíl takového počínání totiž také není malý. Jde totiž o to, abychom byli schopni na základě takového výzkumu získat také více informací o fungování knižní kultury a literární komunikaci na našem území v 16. století.

Seznam bibliografických odkazů

- BAŤOVÁ, E. Liturgická specifika a řazení obsahu českých kancionálů 15. a 16. století. In: *Hudební věda* [online]. 2011, roč. 48, č. 2 – 3, s. 133 – 142 [cit. 2019-06-15]. Dostupné také na: <https://kramerius.lib.cas.cz/client/handle/uuid:dc88c769-ba8f-44ce-a8ae-a951f6177003>
- ČECHOVÁ, M. České pranostiky – jejich klasifikace a výklad. In: *Přednášky z 43. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2000, s. 15 – 19.
- DOLEŽALOVÁ, M. Jezuitská cenzura v Kalendáři historickém Daniela Adama z Veleslavína. In: *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století: sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29.5.1999 v Rychnově nad Kněžnou*. Boskovice: Albert, 1999, s. 356 – 363.
- HON, J. *Übersetzung und Poetik: der deutsche Prosaroman im Spiegel tschechischer Übersetzungen der Frühen Neuzeit*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2016. Studien zur historischen Poetik, Bd. 21. ISBN 978-3-8253-6531-8.
- Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století* [online]. Praha: Národní knihovna, 2014 [cit. 2019-04-10]. Dostupné na: www.knihopis.cz

- KOLÁŘ, J. *Sondy: marginálie k historickému myšlení o české literatuře*. Brno: Atlantis, 2007. ISBN 978-80-7108-293-4.
- LUTHER, M. a O. MACEK. *Jak se modlit: rada pro dobrého přítele; Modlitby*. Překlad O. MACEK. Středokluky: Zdeněk Susa, 2017. ISBN 978-80-88084-12-9.
- MAREŠ, P. Pretext a posttext. In: P. KARLÍK, M. NEKULA a J. PLESKALOVÁ, eds. *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. [cit. 2019-07-09]. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/PRETEXT_A_POSTTEXT
- MÜLLER, R. a P. ŠIDÁK, eds. *Slovník novější literární teorie: glosář pojmů*. Praha: Academia, 2012. Literární řada. ISBN 978-80-200-2048-2.
- MÜLLEROVÁ, L. Dedikace a její role v paratextové komunikaci. In: *Slavica litteraria* [online]. 2009, roč. 12, č. 1, s. [67] – 76 [cit. 2019-05-11]. Dostupné na: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/103474>
- PIŠNA, J. Dílo Akcí a rozepře Michala Pěčky z Radostic jako pocta prokurátorům. In: E. G. ŠIDLOVSKÝ et al., eds. *Melior est aquisitio scientiae negotiatione argenti: pocta Prof. Ignácovi Antonínovi Hrdinovi, O. Praem. k šedesátým narozeninám*. Praha: Královská kanonie premonstrátů na Strahově, 2013, s. 215 – 223.
- PIŠNA, J. Poznámky ke Güntherově vydání Melanchthonovy latinské gramatiky. In: *Bibliotheca Antiqua 2016: sborník z 25. konference, 9.-10. listopadu 2016* [online]. Olomouc: Vědecká knihovna v Olomouci; Praha: Sdružení knihoven ČR, 2016, s. 26 – 31 [cit. 2019-04-22]. Dostupné na: <http://www.vkol.cz/data/soubory/hf/bibliotheca-antiqua-2016/04-2016-pisna.pdf>
- PIŠNA, J. Předmluvy a paratexty v českých tiscích druhé poloviny 16. století a jejich výzkum – poznámky k problematice. In: *Kniha 2014: zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry. Výskum dejín knižnej kultúry na Slovensku a v stredoeurópskom priestore*. A. VALJAŠKOVÁ, ed. Martin: Slovenská národná knižnica, 2014, s. 74 – 83.
- PIŠNA, J. Turecké nebezpečí ve stredoevropské literatuře sklonku 16. století. Sonda do předmluv děl Löwenklauba, Budovce a Paprockého. In: *Interfaces VI*. Wrocław: Atut, 2009, s. 239 – 250.
- PIŠNA, J. Vliv Ondřeje Ungnada ze Suneku na rozvoj české knižní kultury. In: *Knihy a dějiny* [online]. 2011/2012, roč. 18 – 19, s. 68 – 80 [cit. 2019-03-25]. Dostupné na: <https://kramerius.lib.cas.cz/client/handle/uuid:d8f45123-8b30-4936-9202-03c665edc18f>

- RAUTENBERG, U. Das Titelblatt die Entstehung eines typographischen Dispositivs im frühen Buchdruck. In: *Alles Buch: Studien der Erlanger Buchwissenschaft* (10). Erlangen: Universität Erlangen-Nürnberg, 2004.
- SEDLÁČKOVÁ, K., BALCAROVÁ, K. a P. BÁRTOVÁ. *Tajemství barokní knihy*. Litoměřice: Oblastní muzeum v Litoměřicích, 2017. ISBN 978-80-86066-16-5.
- SCHOTTENLOHER, K. *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*. Münster Westfalen: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1953. Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Heft 76/77.
- SMITH, M. M. *The title-page, its early development, 1460 – 1510*. London: British Library, 2000. ISBN 0-7123-4687-2.
- ŠVÁB, M. *Prology a epilogy v české předhusitské literatuře*. Praha: SPN, 1966.
- VD16 *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* [online]. München: BSB, 2005 [cit. 2019-06-01]. Dostupné na: www.vd16.de
- VOIT, P. České tištěné Bible 1488 – 1715 v kontextu domácí knižní kultury. In: *Česká literatura* [online]. 2013, roč. 61, č. 4, s. 477 – 501 [cit. 2019-04-17]. Dostupné na: <https://ezproxy.nkp.cz/login?auth=shibboleth&url=https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=83278>
- VOIT, P. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. I, Severinsko-kosořská dynastie 1488 – 1557*. Praha: KLP, 2013. ISBN 978-80-86791-98-2.
- VOIT, P. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. II, Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498 – 1547*. Praha: Academia, 2017. ISBN 978-80-86791-98-2.
- VOIT, P. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2006. Bibliotheca Strahoviensis. Series monographica, 2. ISBN 80-7277-312-7.
- VOIT, P. Otazníky nad dosud neznámým prvotiskem českého překladu Petrarkovy encyklopedie 1494. In: E. G. ŠIDLOVSKÝ et al., eds. *Melior est aqisitio scientiae negotiatione argenti: pocta Prof. Ignácovi Antonínovi Hrdinovi, O. Praem. k šedesátým narozeninám*. Praha: Královská kanonie premonstrátů na Strahově, 2013, s. 347 – 352.

VOIT, P. Rozpaky nad českou literární a čtenářskou obcí přelomu 15. a 16. století. In: A. CÍSAŘOVÁ SMÍTKOVÁ, A. JELÍNKOVÁ a M. SVOBODOVÁ, eds. *Libri magistri muti sunt: pocta Jaroslavě Kašparové*. Praha: Knihovna AV ČR, 2013, s. 35 – 41.

WINTER, Z. *Z městských živností*. Praha: Kvasnička a Hampl, 1925.

A Century of Paratexts

About Peritexts in Bohemian Publishing in the Course of 16th Century

Jan Pišna

In this study, we analyse the evolution of individual parts of books in Bohemian publishing in the course of 16th century. We are therefore interested in literary peritexts such as the cover sheet (title, stating the name of the author and other contributors), the reverse of the cover page (coat of arms of the dedicant, eulogies in Latin and Czech about the author or the dedicant, table of contents, mottos, blank page), the introductory paratexts such as dedications and prefaces, concluding paratexts like afterwords, including the index and the content, prayers, songs etc. We established three different development periods based on several individual probes: 1) between 1500 and 1530, when cover pages, dedications and prefaces are standardised as integral parts of the book; 2) between 1530 and 1570, when we progressively monitor a social dimension of these paratexts. This is also a period of textual stabilisation and formalisation; 3) between 1570 and 1600, which sees the paratext become a permanent fixture of books (even when written in Czech) in the form of Latin occasional poetry.

Keywords: paratexts, peritexts, cover sheet, the reverse of the cover sheet, dedication, preface, end of book, motto, index, table of contents

Text a ilustrácia

(knižná grafika 16. a 17. storočia)

Stanislava Knapčoková

Kľúčové slová: alegorický portrét, apoteóza, emblematická ilustrácia, ilustrácia, knižná grafika

Úvod

Knižná ilustrácia má nezastupiteľné miesto v komunikačnej rovine dejín knižnej kultúry. V 16. a 17. storočí sa v európskych tlačiarenských centrách rozvíjala typografia tlačenej knihy. Jej súčasťou sa popri ornamentálnych a figuratívnych výzdobných prvkoch stali celostranové obrazové grafiky. Frontispice, ilustrované titulné listy a postupne aj začleňovanie obrazových figúr do knižného bloku mali niekoľko významových rovín. V knižnej grafike sa od 16. storočia rozvíjala emblematická ilustrácia s kontextovou sémantikou, ktorá sa uplatnila aj v knižnej grafike na Slovensku. Žánrovo k najvýraznejším prácam patrili portréty, ktoré aj vzhľadom na textovú zložku obrazu vytvárali významný konotačný vzťah medzi dielom a zobrazenou osobnosťou. Na príklade územne slovacikálnych tlačí 16. a 17. storočia možno predstaviť vzťah textu a knižnej grafiky.

Ilustrácia ako objekt výskumu

V oblasti výtvarných vied nie je bližšieho spojenia medzi textom a obrazom ako v ilustrácii. Väzba medzi ilustráciou a textom môže mať rôzne formy prepojenia, ktoré závisia od voľby žánru (ako ilustrácie, tak aj literárnej formy), obdobia vzniku diela aj ilustrácie či predpokladanej čitateľskej preferencie. Teória výtvarných vied sa opiera o problematiku interpretácie diela. Výhodou ilustrácie je jej osobitý vzťah k textovej časti knihy. Toto spojenie (textu a obrazu) predstavovalo významnú konotačnú spojitosť, ktorá usmernila recipienta v interpretácii diela – obrazu. Mitchell zaviedol do teórie výskumu pojem „Pictorial turns“. Termín sa vzťahoval na súčasné tendencie vo využívaní obrazového materiálu nielen ako sprievodnej časti výskumov slúžiacich na dokumentačno-ilustračnú podporu teórií a výstupov štúdií, ale predovšetkým ako objektu výskumu. Obrázok v tomto ponímaní nereprezentoval metafyzický odraz sú-

dobej skutočnosti. Mitchell ilustráciu nepokladal za „odraz“ reality, ale za komplex interakcií medzi jednotlivými prvkami.¹

Podstatnú úlohu pri spoznávaní kultúry prostredníctvom obrazového materiálu v knihách predstavuje interpretácia. V sociálnej komunikácii sa kladie dôraz na porozumenie, respektíve mieru porozumenia. Autor diela jednotlivé myšlienkové celky, príbehy alebo len ich špecifické časti kóduje do konkrétnej podoby. Tokár komunikáciu ilustrácie považuje za špecifickú a upozorňuje na rozdiely medzi ňou a výtvarnou komunikáciou. „*Výtvarná komunikácia sa chápe ako „proces“ vizuálnej informácie prostredníctvom autonómneho výtvarného diela medzi autorom a príjemcom, divákom. V prípade ilustrácie ide o „proces“ informácie prostredníctvom ilustrácie medzi jej tvorcom a príjemcom, čitateľom.*“² Recepčia má dve základné roviny. Kognitívnu – recipient si vytvorí predstavu o diele – porozumenie. V ďalšej fáze recipient zaujme postoj k dielu – hodnotenie.³ Kľúčové sú porozumenie a interpretácia. Recipient dokáže identifikovať tie prvky prejavu autora diela, ktoré pozná, sú mu blízke, alebo má k nim vzťah. Dešifrovanie zámeru, hľadanie vzťahov medzi prvkami obrazu sa deje na pozadí osobnej skúsenosti recipienta a jeho vedomostí.

Poznanie kultúrneho, sociálneho, politického zázemia predmetného obdobia vytvára predpoklad pre väčšiu mieru porozumenia a správnu interpretáciu diela. Interpretácia môže mať mnoho podôb – modelov. Podoba konkrétneho modelu závisí od „uhla pohľadu“ recipienta. Moderní teoretici kladú dôraz na intelekt. Ernest Gombrich vnímal úlohu výtvarného umenia v spolupráci medzi autorom a recipientom. „*Uvedomovanie si rozdielu medzi tým, čo skutočne vidíme, a tým, čo z toho svojím intelektom odvodzujeme, je taký starý ako ľudské úvahy o percepcii. Plinius stručne zhrnul situáciu v staroveku, keď napísal, že intelekt je skutočným nástrojom videnia a pozorovania, oči pôsobia len ako akýsi druh sprostredkovateľa, ktorý prijíma a odovzdáva viditeľnú časť vedomia.*“⁴ Podstatou pri rozoznávaní určitých symbolov na obraze je povedomie o nich.

Emblematika

V knižnej grafike 16. a 17. storočia, ale aj neskôr, sa uplatnila emblematika, ktorú možno vnímať ako žáner na pomedzí výtvarného umenia a literatúry. Pojem

¹ „Whatever the pictorial turns is, then it should be clear that is not return to naive mimesis, copy or correspondence theories of representation, or renewed metaphysics of pictorial „presence“: it is rather a postlinguistic, postsemiotic, rediscovery of the picture as a complex interplay between visibility, apparatus, institutions, discourse, bodies and figurality.“ MITCHELL, W. J. T. *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*, s. 16.

² TOKÁR, M. Kontexty umeleckej ilustrácie, s. 65.

³ Tokár ďalej upozornil na to, že do interpretácie vstupujú postoje a názory interpreta, a preto je konečný výrok alebo súd hodnotiacou interpretáciou. TOKÁR, M. Ilustrácia a názornosť: teoretické východiská.

⁴ GOMBRICH, E. – H. *Umění a iluze*, s. 30.

emblematika vychádza z gréckeho slova *emblema* (to, čo je vyryté). Svoj pôvod má v gréckej epigrafike.⁵ Obraz a text (*pictura et eloquentia*) patrili k istej forme komunikácie, ktorá prepájala výtvarnú zložku (obraz) a text do jednej významovej roviny s cieľným poslanstvom. Kľúčovou v tomto žánri bola práca Andrea Alciata, nazvaná *Emblematum liber*, ktorá po prvý raz vyšla v roku 1531 v Augsburgu v tlačiarni Heinricha Steinera.⁶ „*Táto kniha konštituovala žáner emblematiky, ktorý podstatne poznamenal kultúru neskorej renesancie a baroka, Komenského dielo nevyvímajúc.*“⁷ Emblematické knihy boli venované najrôznejším oblastiam spoločnosti. Vyzdvihovali ľudské cnosti, zbožnosť a ďalšie oblasti etiky, morálky i náboženskej dogmatiky. Text (vyjadrená myšlienka) mal výrazný vplyv na výtvarnú zložku, pričom sám osebe bol skrytou správou, ktorá mohla byť dekódovaná práve pomocou ilustrácie, a naopak. Emblematika sa rozvíjala aj v portrétnej grafike. Mala skôr podobu vkladania emblémov do obrazu. V tomto prípade chýbala textová zložka a mala podobu dvojčlennej formy: obraz a motto.⁸ Takáto forma je u nás vzácna, ale poznáme príklad emblematiky z oblasti pedagogiky, ktorá reprezentuje tento žáner u nás. *Parva Schola* od Jána Sinapia Horčíčku⁹ predstavuje domácu pôvodnú knižnú grafiku, pričom paralelná alegorická figúra k školskej téme (gramatika) využila náboženskú výrazovú formu ako námet jednotlivých, čiže textových celkov. Tento žáner má charakteristické prvky, ktoré využil aj Móric Lang, autor ilustrácií k dielu *Parva Schola*. Emblematická ilustrácia má tri časti. Motto (*inscriptio*, lemma) vo funkcii hesla, *pictura* (*eikon*, *imago*), teda samotný obraz (figúra) a text (*subscriptio*, epigram), ktorý predstavuje akýsi návod na čítanie samotného obrazu či myšlienku vyjadrenú v piktúre. Kľúčovou úlohou v emblematike sú vnútorné súvislosti medzi textom a piktúrou. V komunikačnej rovine odzrkadľujú súdobý pohľad na funkciu knižnej grafiky a jej miesto v tejto oblasti. Ako uvádza K. Mészárosová, emblémy mali „*schopnosť vyjadriť veľmi zložité myšlienky na malom priestore jediným obrazom a krátkym textom...*“¹⁰

⁵ Emblematika sa okrem gréckej epigrafiky uplatnila aj v stredovekých alegorických postupoch. VOIT, P. Encyklopedie knihy, s. 239.

⁶ Vo fondoch Slovenskej národnej knižnice (ďalej SNK) je dostupné vydanie z roku 1580, ktoré vyšlo vo Frankfurte nad Mohanom, signatúra ID 16487, priv. 1. SAKTOROVÁ, H., KOMOROVÁ, K. a E. PETRENKOVÁ. Tlač 16. storočia vo fondoch SNK Maticy slovenskej, s. 55. V Univerzitetnej knižnici v Bratislave je najstaršie dostupné dielo z roku 1567 (defekt). Viac v katalógu MĚSZÁROSOVÁ, K. Emblémové knihy Univerzitetnej knižnice v Bratislave, s. 47.

⁷ KONEČNÝ, L. Mezi textem a obrazem, s. 72.

⁸ Voit hovorí o takzvanom *imprese*. Takáto emblematika spočívala vo výtvarnom spracovaní osobných devíz. VOIT, odk. 5, s. 240.

⁹ Dielo od Jána Sinapia Horčíčku vyšlo v trencianskej exulantskej tlačiarni pod správou Nikodéma Čížka pod názvom *Parva Schola in usum Discipulorum Christi accommodata et disposita studio et opera...* (Trenčín, 1658). SNK, sign. SD 2399/7.

¹⁰ Bližšie sa problematike emblémov venuje K. Mészárosová, pričom uvádza aj obrazový katalóg emblémových kníh uchovávaných v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. MĚSZÁROSOVÁ, odk. 6, s. 11.

ANDREAE ALCIATI
EMBLEMA XX.

Ex literarum studijs immortalitatem
acquiri.

*Neptuni tubicen, cuius pars vltima cetum,
Aequoreum facies indicat esse Deum.
Serpentis medio Triton comprehenditur orbe,
Qui caudam inserto mordicus ore tenet.
Fama viros animo insignes, praclarāq; gesta
Prosequitur, toto mandat & orbe legi.*

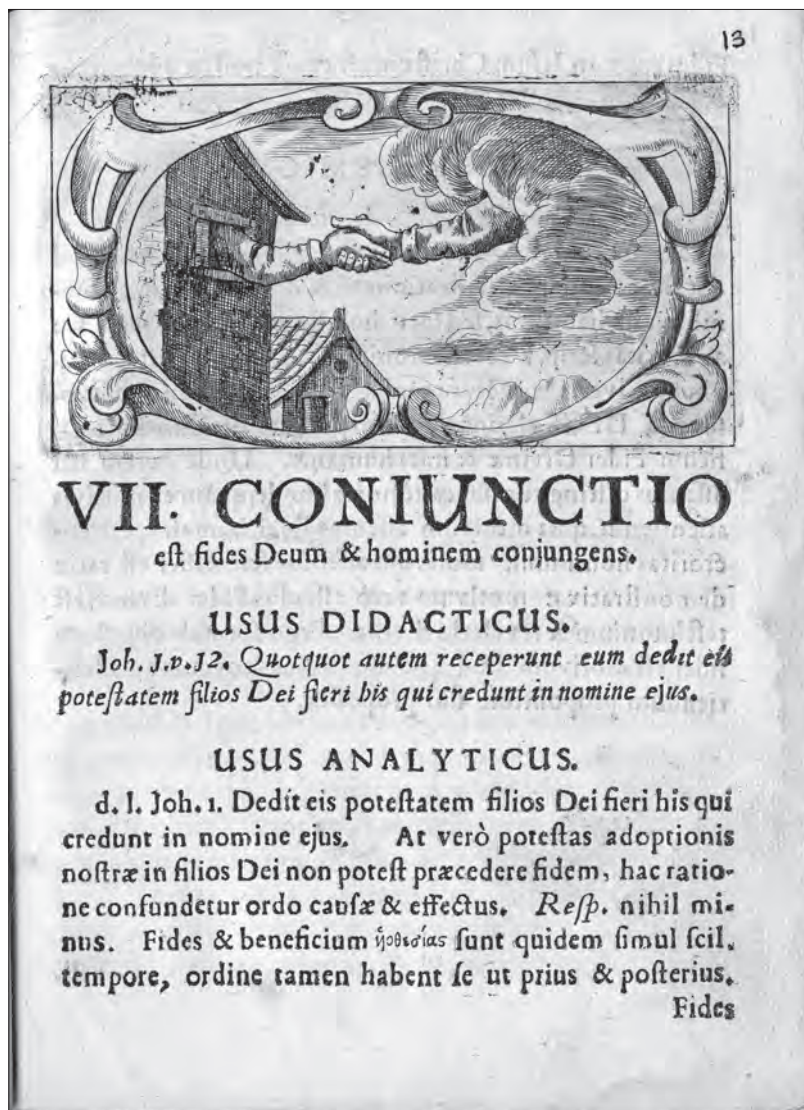
Das XX.

Auß den freyen Künsten oberkompt man
ein ewigen Namen.

Der da mitten in der Schlangen stah
Die iren Schwanz in dem Mund hat

Und

Obr. 1 Emblematická ilustrácia z diela A. Alciata *Emblematum liber* (Frankfurt nad Mohanom, 1580)

Obr. 2 Emblematická ilustrácia zo školského diela J. Sinapia Horčičku *Parva Schola* (Trenčín, 1658)

Alegorický portrét a text

Portréty možno triediť podľa výrazovej preferencie. Patria sem kruhové portréty šľachticov, osobností, autorov diel, štylizované portréty (najčastejšie panovníkov) umiestnené do popredia krajiny alebo alegorické portréty s využitím mytologických prvkov. Text zakomponovaný do štruktúry vybraného typu portrétu mal špecifickú funkciu podstatnú pri dešifrovaní informácií a samotnej osobnosti na

podobizni. Ilustrácia ako kompozícia dôkladne vybraných symbolov prvkov figúry mohla obsahovať aj textové elementy, ktoré majú často kľúčový význam v interpretovaní zobrazeného. Patria sem heslá, mottá, verše a ďalšie textové celky. Významová rovina textových zložiek v kompozícii je z hľadiska interpretácie posolstva jej podstatnou súčasťou. V knižnej grafike 17. storočia nájdeme alegorické ilustrované portréty osobností vsadené do mytologickej krajiny alebo príbehu, v ktorom sú súčasťou kompozície obrazu latinské texty. V roku 1665 vyšla v Košiciach u Jána Dávida Türscha tlač od Štefana Tarnóciho s názvom *Philosophia Quam... In Alma Uversitate Episcopali Casoviensi pro suprema Philosophiae Laurea consequenda*.¹¹ Dielo obsahuje medirytinový portrét mladého Františka I. Rákociho od Mórica Langa signovaný: „Maurit. Lang sculpsit“. Alegorický portrét muža hrdinu s herkulovými atribútmi podporili aj latinské heslá – názvy cností, umiestnené na stuhách ovenčených okolo herkulových stĺpov nesúcich heraldické prvky Rákociho rodu. Celkový obraz mal svojím významom a charakterom politický kontext. Podstatné aj v tomto prípade je čítať dielo s ohľadom na dobu svojho vzniku. Výpovedná hodnota ilustrácie závisí od viacerých faktorov. Za podstatné považujeme podnet vo fáze tvorby a motiváciu recipienta vo fáze percepcie. Knižná grafika, rovnako ako aj výtvarné dielo vznikajú za určitých okolností. Výtvarný objekt, či už ilustrácia, socha alebo iný umelecký predmet, vzniká na základe nejakého podnetu. „Aby umelecké dielo vzniklo, musí existovať podnet k tvorbe.“¹² Tarnóciho dielo vyšlo v dvoch variantoch. Variant B bol venovaný svätému Františkovi Xaverskému, misionárovi pôsobiacemu v 16. storočí v Indii a variant A Františkovi I. Rákocimu, ktorého frontispice je v diele umiestnený. Skutočnosť, že autor, ale aj svätec, majú vzťah k jezuitskému rádu a zároveň aj fakt, že jezuiti sa prihovárali za mladého Františka I. pred panovníkom, je dôsledkom výberu námetu kompozície a s tým súvisiacich textových prvkov. Samotná téma figúry vychádzala z potreby očistiť meno a charakter osobnosti portretovaného pred panovníkom, proti ktorému vystupoval vo Vešelénioho (Wesselényi) sprisahaní.¹³

Pohnútky pri výbere námetu ilustrácie a skladbe kompozície môžu mať teda vonkajšie i vnútorné dôvody. Za vonkajšie pokladáme tie, ktoré vyplývajú buď z požiadaviek tlačiarov, vydavateľov, mecénov, alebo aj životných či sociálnych okolností. Vnútorné podnety vyplývajú z percepcie textu literárneho diela ilustrátorom, ale aj percepcie samotného predmetu námetu figúry, čo nemusí vyplývať z asociačnej paralely textu diela, v ktorom bola ilustrácia použitá. Podstatná je téma a kompozícia. Pri koncipovaní diela autor spracováva podnet a štruktúruje námet.

¹¹ SNK, sign. SE 2329.

¹² GERO, Š. Recepcia a interpretácia výtvarného diela, s. 9.

¹³ František I. Rákoci (Rákoczy) (1645 – 1676) bol krajinským hodnostárom a šľachticom, zástancom protireformácie. Po neuznaní jeho nároku na sedmohradský kniežací titul bol jedným z vedúcich osobností Vešelénioho sprisahania. Nakoniec sa prostredníctvom jezuitov usiloval o zmier s cisárskym dvorom. Slovenský biografický slovník. V. zv., R – Š, s. 28.

Obr. 3 Portrét Františka I. Rákociho od M. Langa v diele Š. Tarnóciho *Philosophia Quam...* (Košice, 1665)

Z fáz, ktoré nastupujú v procese recepcie, je rozhodujúcou motivácia a vnímanie recipienta. Práve v tejto fáze hovoríme o niekoľkých rovinách vnímania. Patria sem všímanie si estetických hodnôt diela, hľadanie etnografických, architektonických, biografických a ďalších prvkov zobrazenej figúry. V knižnej ilustrácii starých tlačí patria ku kľúčovým prvkom interpretácie povedomie o politických pomeroch, vzťahoch a sociálnom zázemí predstaviteľov kultúrno-spoločenského a politického diania. „Dekódovanie je možné, ak poznáme ikonografický jazyk výtvarného umenia...“¹⁴ V knižnej grafike sa uplatnila úmera čím zložitejšia kompozícia, tým vyššie postavený okruh recipientov ako predpoklad požadovanej úrovne vzdelania a erudovanosti pre orientáciu (porozumenie) v obsiahlej téme jazyka výtvarníka i autora diela. Mytológia, náboženské motívy predstavovali v súdobom meradle komunikačný kanál so špecifickým kódovacím jazykom pri šírení mémov¹⁵ v kontexte kultúrnych a sociálnych posolstiev. Podobne aj grafika od Hermanna Kristiána Rotha s námetom alegorického portrétu Jána Webera nesie výpovedné posolstvo s cieľom podporiť a heroizovať osobnosť portrétovaného.¹⁶ Apoteóza Jána Webera spája piktúru a motto do uceleného posolstva na pozadí mytologickej scény s atribútmi sociálneho statusu, povolania a charakteru zobrazeného. Latinské motto *Sic itur ad alta* (tak sa ide k hviezdám) oslavuje a podtrhuje dôležitosť osobnosti a očakávanie z hľadiska prínosu činnosti a významu pre spoločnosť a panovníka. Tieto príklady latinskej textovej zložky v kompozícii obrazu možno považovať za konvenčné vyjadrenie – posolstvo s jednoznačným zámerom k vzdelanému recipientovi. „Mytologický aspekt znamená, že každé umelecké dielo nesie v sebe okrem obrazu spoločenských pomerov, kultúrnej situácie, filozofických, etických, sociálnych hodnôt aj hľadisko minulej kultúry. Umelecké dielo predstavuje isté zovšeobecnenie predchádzajúcej ľudskej skúsenosti, ľudskej kultúry, ľudskeho vedomia. Ide o zovšeobecnenie procesov, ktoré vznikajú v ľudskej kultúre od samého začiatku, a ktoré sa postupne vyvíjali a prevrstvoovali...“¹⁷

¹⁴ GERO, odk, 9, s. 11.

¹⁵ Mém – ako jednotka kultúrnej informácie. „Základní prvek kultury šířený negenetickou cestou, zejména napodobováním (imitací). Mém má podobně jako gen schopnost replikace, kopírování a reprodukce.“ JONÁK, Z. Mem.

¹⁶ Apoteóza autora diela *Lectio Principvm* Jána Webera od Hermanna Kristiána Rotha bola vytlačená v Levoči v roku 1665. *Lectio principvm* je druhou časťou rozsiahleho trojväzkového diela zo žánru *specula principum*, čiže zrkadla vladárov. SNK, sign. SB 5488. Prvá časť *Janvs Bifrons...* (Levoča, 1662) v SNK nezachovaná, tretia časť *Wappen der Königl. ...* (Levoča, 1668) taktiež v SNK nezachovaná. Všetky tri diely aj z hľadiska obsahu a charakteru ilustrácií a ich tvorcov predstavujú významné pamiatky knižnej grafiky na Slovensku.

¹⁷ POPOVIČ, A. Interpretácia umeleckého textu, s. 46.

Obr. 4 Alegorický portrét J. Webera, autora diela *Lectio Principum* od H. K. Rotha (Levoča, 1665)

Portrét a text

Pri interpretovaní obrazového materiálu – knižnej grafiky starých tlačí je relevantná predovšetkým rovina vnímania diela ako stvárnenia objektívnej reality. Gero upozorňuje na fakt, že stvárnenie nie je vždy odrazom objektívnej reality, ale iba sprostredkovaný obraz, ktorý vytvára asociačné paralely.¹⁸ V konečnom dôsledku je interpretácia obrazu len domnienkou či hypotézou. Už v úvode sme naznačili, že modelov interpretácie jedného objektu (obrazu) môže byť niekoľko, a preto o správnosti toho-ktorého modelu možno hovoriť ako o hypotéze. Domnienka alebo hypotéza vždy predchádzajú percepcii a aj samotný výsledok pozorovania obrazu, jeho vnímanie je subjektívnym tvrdením recipienta a jeho pohľad na vec nemusí byť jediný správny. „...všetka kultúra i ľudská komunikácia závisia od súhry očakávaní a pozorovaní, na potvrdzovaní správnych predpokladov a eliminovaní nesprávnych odhadov...“¹⁹ Z celého radu príkladov portrétnej tvorby staršej knižnej grafiky možno pripomenúť kompozíciu kruhových portrétov doplnených predmetmi, ktoré korešpondovali s osobnými preferenciami zobrazeného človeka. Portréty vložené do medailónu s kolopisom na kartuši alebo s textovým celkom umiestneným v podstavci či na štvorcovej platni pod podobizňou, ktoré informovali čitateľa o mene, titule, prípadne funkcii, patrili k najpoužívanejšiemu typu zobrazovania osobností. Kompozične rozvinutejšou formou boli portréty doplnené o prvky, ktoré sa spájali s charakterom, vlastnosťami alebo životnými okolnosťami zobrazeného človeka. Ako príklad možno spomenúť podobizeň Pavla Esterháziho od Johanna J. Hoffmanna.²⁰ Pavol Esterházi s predikátom de Galantha mal jezuitské vzdelanie a vyznamenal sa v bojoch proti Turkom a v niektorých stavovských povstaniach. Angažoval sa aj v oblasti kultúry a umenia. Okrem iného zhromaždil zbierku cirkevných hudobných skladieb barokového obdobia.²¹ Portrét kompozične vychádzal z jednoduchého a zaužívaného konceptu trojštvrťinového zobrazenia postavy vlozenej do oválnej kartuše so štvorcovým pozadím a tabuľou s textom pod figúrou. Samotný text vyjadruje meno, tituly a funkcie osobnosti, pričom detaily na obraze rozšírili túto strohú informáciu o ďalšie údaje z jeho života. Pod kartušou s portrétom ponechal Hoffmann priestor pre baro-

¹⁸ GERO, odk. 9.

¹⁹ MIKŠ, F. Gombrich – tajemství obrazu a jazyk umění, s. 74.

²⁰ Portrét bol zviazaný do diela Mennyei Korona... (Trnava, 1696). Digitalizovaná podoba tlače dostupná v katalógu Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) – Digitális Könyvtár ako Esterhás, Pál. Mennyei Korona... [online]. 2019 [cit. 2019-06-06]. Dostupné na: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/13562>

²¹ Pavol Esterházi (Eszterházy) (1635 – 1713) bol krajinským hodnostárom, vedúcim predstaviteľom prohabsburskej uhorskej katolíckej šľachty. Zúčastnil sa protitureckých bitiek pri Nových Zámkoch (1663), Szentgotthárde (1664), Viedni (1683) a ďalších. Jeho zbierka cirkevných hudobných skladieb Harmonia coelestis patrí medzi vrcholné pamiatky uhorského barokového hudobného umenia. Biografický lexikón Slovenska. II. zv., C – F, s. 458.

kové a heraldické prvky. Detail s motívom zbraní na jednej strane kartuše poukazuje na jeho vojenské zásluhy. Na druhej strane kartuše ilustrátor prezentuje formou hudobných nástrojov záľubu Pavla Esterháziho v tejto oblasti. To, čo môže recipient vnímať, je všeobecne známa skutočnosť asociovaná v detailoch kompozície portrétu na jednej strane a umelcove vnímanie portrétovaného pri koncipovaní diela/ilustrácie – emocionálny kontext, na druhej strane. Identifikovanie obrazu môže mať teda podobu racionálneho prístupu k práci a psychologického rozboru objektu. Pokiaľ prvá je pre čitateľa prístupnejšia z pohľadu jeho očakávania a konfrontácie s jemu známym „svetom“ symbolov, druhá je náročným rozborom diela s hypotetickým záverom. Nie je vždy možné obe zložky od seba oddeliť, alebo rozoznať jednu od druhej. Symboly v obraze premietnuté do podoby oblečenia a prvkov v podobe hudobných nástrojov či zbraní predstavujú jasné posolstvo smerom k recipientovi. Povaha črt osobnosti, jeho

výraz, ale aj postoj často nie sú pre nás jednoznačným kritériom na dešifrovanie informácií zakomponovaných umelcom. V portrétnej tvorbe ilustrátorov možno pozorovať využitie výrazových prostriedkov v podobe heraldických figúr, symbolov a textu (či už vo forme krátkeho informačného údaju alebo sémantického hesla) s asociačným prepojením na osobné preferencie portrétovanej osobnosti. Zároveň patria k najvýraznejším z hľadiska uplatnenia zaužívaných postupov a figúr na obraze.

Obr. 5 Portrét Pavla Esterháziho v jeho diele *Mennyei Korona* s atribútmi so vzťahom k jeho verejnému pôsobeniu i osobnému životu. (Trnava, 1696)²²

²² Kruhový portrét Pavla Esterháziho je zviazaný v jeho diele *Mennyei Korona*... (Trnava, 1696). Reprodukcia je dostupná v práci: KNAPČOKOVÁ, S. K dejinám knižnej ilustrácie na Slovensku, s. 156.

Skutočnosť a text v obrazovom vyjadrení mapovej grafiky a vedút

V interpretovaní knižnej ilustrácie v kontexte súdobej kultúry a sociálnej štruktúry sa stretávame s problematikou autenticity či realizmu v zmysle vernosti obrazu pri stvárnení námetu. O autenticite vyjadrenia výtvarníka možno hovoriť aj v súvislosti s typom ilustrácie. Vedecká ilustrácia na rozdiel od umeleckej využíva iné zobrazovacie prostriedky a upozorňuje na tie vzťahy, ktoré sú pre porozumenie kontextu relevantné (napr. slovne alebo numericky vyjadrené hodnoty). „Rozdiel medzi umením a vedou nie je rozdielom medzi pocitom a faktom, intuíciou a úsudkom, pôžitkom a premietaním, syntézou a analýzou, počiatkom a myšlienkou, konkrétnym a abstraktným, vášňou a konaním, sprostredkovanosťou a bezprostrednosťou, či medzi pravdou a krásou. Rozdiel medzi vedou a umením spočíva v prevahe určitých špecifických rysov symbolov.“²³ Textové či numerické prvky ako súčasť obrazov dokumentačného alebo opisného charakteru, ktorý sa približuje vedeckej ilustrácii, možno pokladať za kľúčové pri interpretácii prvkov v kompozícii ilustrácie.

Tieto špecifiká rozdeľujú ilustrácie a ďalej ich triedia vo vzťahu k jednotlivým kategóriám zvolených námetov (napr. veduty, mapy, plány). Je potrebné rozlišovať medzi snahou o autentické predloženie námetu a umeleckým stvárnením. Problematika nezasahuje len do interpretácie obrazu z pohľadu estetiky, ale rozširuje tento problém a dobové chápanie obrazovej formy komunikácie s prihliadnutím na všetky aspekty vplyvu na konečnú podobu obrazu. Snaha o verné stvárnenie vybranej témy sa uplatnila predovšetkým v oblasti mapovania geografického priestoru v oblasti tvorby máp, plánov, vedút, architektúry a podobne. Textová zložka bola v tomto prípade jedným z nástrojov odovzdávanej informácie o mieste, polohe či vybraných partiálnych častiach obrazu. Mohla mať dve formy. Prvá z nich mala podobu textu v obraze. Príkladom je veduta od Michala Járaya v drevoreze hradu Štiavnik.²⁴ Do obrazu začlenil aj text určený pre jednotlivé zložky kompozície (rieka Hornád, kostol, hrad...) s opisným a vysvetľujúcim významom. Bežným postupom ilustrátorov vedút bola práca s textom formou legendy k označeným vybraným bodom obrazu. Príkladom je veduta mesta Prešov od Izraela Hiebnera.²⁵ Čelný pohľad na mesto doplnil legendou umiestnenou v obraze diela. Text mal jednoznačne dokumentačný charakter so zámerom presne informovať o polohe a podobe významných budov v meste. No autenticita a verný opis skutočnosti nemusel byť prvotným zámerom autora v ktoromkoľvek období, a teda ani v období ilustrovania starých tlačí. Na príklade knižnej grafiky Gombrich

²³ GOODMAN, N. Jazyky umění. Nástin teorie symbolů, s. 200 – 201.

²⁴ Táto ilustrácia od Michala Járaya bola vytlačená v diele KLEŠ, D. Im Nahmen Jesu! (Bardejov, 1670). Reprodukcia dostupná v katalógu: ECSEDY, J. A régi Magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. száz. 1. kötet, s. 303.

²⁵ Veduta mesta Prešov bola zviazaná do diela BAYER, J. Ostivm vel Atrivm Natvrae... (Košice, 1662).

vo svojej práci (*The Visual Image...*) ilustroval súdobý vzťah k realite. Rovnaká rytina veduty mesta bola použitá ako obraz viacerých sídelných miest.²⁶

Obr. 6 Veduta Prešova od I. Hiebnera v diele J. Bayera *Ostium vel Atrium Naturae* (Levoča, 1662)²⁷

Záver

Problematika vzťahu textu a obrazu predstavuje široký diapazón možností v kontexte vybranej doby či žánru. Využitie textu ako informačného podporného prvku možno pozorovať už v najstaršom období knižnej grafiky. Text mal dokonca vplyv na žánrové delenie samotnej ilustrácie, pričom je potrebné mať na zreteli kultúrny kontext doby a vnímanie tejto formy komunikácie spoločnosťou. Emblematica patrí k najvýraznejším oblastiam, v ktorej sa prejavuje úzky, ba až závislý vzťah textu a obrazu. Sama patrí do oblasti skrytej formy komunikácie s prepojením na kultúrne mémy svojej doby i doby minulej. Interpretovanie tohto žánru je vecou historickej a kultúrnej erudovanosti aj súčasného recipienta. Podobný charakter významu textovej zložky v obraze mal alegorický portrét. V tomto prípade je tiež potrebné dešifrovať obraz v intenciách literárnych a kultúrnych či sociálnych súvislostí. Jednoduchý renesančný portrét so strohou informáciou o osobnosti prináša, naopak, jednoznač-

²⁶ MIKŠ, odk. 19.

²⁷ Reprodukcia dostupná v katalógu: ECSEDY, J. A régi Magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. száz. 2. kötet, s. 619.

nú formu poskytnutia údajov. Zložitejšou ho robí až detailizmus prejavovaný v istej forme výtvarne a kompozične zložitejšej skladby obrazu, zameranej na zverejnenie vybraných osobných preferencií portrétovaného. Tieto predstavujú akúsi formu prechodu medzi jednoduchým portrétom osobnosti najčastejšie z trojštvrťového profilu a štylizovanou portrétnou ilustráciou (apoteóza). Spojenie textu a mapovej grafiky vedúť tvorí významný vzťah pre porozumenie zložiek obrazu. Zachovanie vernosti je predpokladom pre popisnú výrazovú hodnotu diela, ktorá bola cieľom ilustrátora, aj keď v konečnom dôsledku i tu bola možnosť práce s ilustráciou len ako hrubým asociačným prvkom v zmysle jeho explicitnej výrazovej formy vo všeobecnej podobe, napr. mesto (bez potreby konkretizovať presnú lokalitu formou názvu). Text má v ilustrácii starých tlačí nezastupiteľné miesto, a to z hľadiska porozumenia námetu a interpretácie všetkých výrazových rovín kompozície diela.

Zoznam bibliografických odkazov

Biografický lexikón Slovenska. II. zv. C – F. Martin: Slovenská národná knižnica, 2004. ISBN 80-890-23-44-4.

ECSEDY, J. *A régi Magyarországi nyomdák betűi és díszei. XVII. száz.* (Hungaria Typographica II. – 1. kötet. Budapest: Balassi Kiadó – Országos Széchenyi Könyvtár, 2010. ISBN 978-963-506-791-6.

ECSEDY, J. *A régi Magyarországi nyomdák betűi és díszei. XVII. száz.* (Hungaria Typographica II. – 2. kötet. Budapest: Balassi Kiadó – Országos Széchenyi Könyvtár, 2014. ISBN 978-963-506-924-8.

GERO, Š. *Recepcia a interpretácia výtvarného diela.* Nitra: Vysoká škola pedagogická, 1992.

GOMBRICH, E. – H. *Umění a iluze.* Praha: ODEON, 1985.

GOODMAN, N. *Jazyk umění. Nástin teorie symbolů.* Praha: Akademie, 2007. ISBN 978-80-200-1519-8.

JONÁK, Z. a J. HAVLOVÁ. Mem. In: *KTD: Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online]. Praha: Národní knihovna ČR, 2003 [cit. 2019-06-21]. Dostupné na: http://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000002781&local_base=KTD

KNAPČOKOVÁ, S. *K dejinám knižnej ilustrácie na Slovensku.* Martin: Slovenská národná knižnica, 2018. ISBN 978-80-8149-103-0.

- KONEČNÝ, L. *Mezi textem a obrazem*. Praha: Národní knihovna České republiky, 2002. ISBN 80-7050-374-2.
- MÉSZÁROSOVÁ, K. *Emblémové knihy Univerzitnej knižnice v Bratislave*. Bratislava: Univerzitná knižnica v Bratislave, 2011. ISBN 978-80-89303-28-1.
- MIKŠ, F. *Gombrich – tajemství obrazu a jazyk umění. Pozvání k dějinám a teorii umění*. Brno: Barrister & Principal, 2008. ISBN 978-80-7364-045-3.
- MITCHELL, W. J. T. *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago: University of Chicago Press, 1994. ISBN 978-0226532325.
- POPOVIČ, A., LIBA, P., ZAJAC, P. a T. ZSILKA. *Interpretácia umeleckého textu*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1981.
- SAKTOROVÁ, H., KOMOROVÁ, K. a E. PETRENKOVÁ. *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej*. Martin: Matica slovenská, 1993. ISBN 80-7090-237-X.
- Slovenský biografický slovník: od roku 833 do roku 1990. V. zv. R – Š*. Martin: Matica slovenská, 1992. ISBN 80-7090-216-7.
- TOKÁR, M. *Ilustrácia a názornosť: teoretické východiská*. Prešov: Prešovská univerzita, 1998. ISBN 80-88697-40-9.
- TOKÁR, M. *Kontexty umeleckej ilustrácie*. Prešov: CUPER, 1996. ISBN 80-901139-9-0.
- VOIT, P. *Encyklopedie knihy. Starší knižtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 1. vyd. Praha: Libri, 2006. ISBN 80-7277-312-7.

Text and Illustration (Book Graphics in 16th and 17th Century)

Stanislava Knapčoková

The subject of the relationship between text and image offers a wide spectrum of possibilities within the context of a selected time or genre. The usage of text as an element of informative support could be observed already in the oldest period of book graphics. Text even affected the genre division of the illustration itself, bearing in

mind the cultural context of the time and the perception of this form of communication by society. Emblematics is one of the most prominent areas where a close, almost dependent relationship between text and image is manifested, and in itself belongs to hidden forms of communication with links to the cultural memes of its own time and the past. The interpretation of this genre is a matter of historical and cultural knowledge of the contemporary recipient. An allegorical portrait had a similar character to the meaning of the text component in the painting. In his case, it is also necessary to decipher the image within the literary and cultural context. On the contrary, a simple Renaissance portrait with a brusque piece of information on the depicted personality represents a very clear form of data provision. It will only be made more complex by detailed painting or intricate composition meant to publicise selected personal preferences of the portrayed. These represent a transition between a simple personality portrait, most frequently painted as a three quarter profile, and a stylised portrait illustration (apotheosis). The connection between text and map graphics of vedute leads to an important relationship for understanding the components of the image. Maintaining accuracy is a prerequisite for the descriptive value of the work which was the aim of the illustrator although ultimately, there was always a possibility of using the illustration as a rough association element in terms of its explicit expression in a generic form, e.g. a city (without the need to specify the exact location in the form of a name). Text is irreplaceable in old press illustrations in regard to understanding the theme and interpretation of all levels of expressions in the composition of the work.

Keywords: allegorical portrait, apotheosis, emblematic illustration, illustration, book graphics

Niekoľko poznámok k *nomina offerentium* v dvoch gratulačných tlačiach vydaných na univerzitách v 17. a 18. storočí*

Lenka Fišerová

Kľúčové slová: *nomina offerentium*, gratulačné tlače, 17. – 18. storočie, univerzita, Trnava, Štajerský Hradec

Gratulačné tlače z univerzitného prostredia si zasluhujú pozornosť odbornej obce, ako aj laickej verejnosti. Nie sú len nezanedbateľnou súčasťou kultúrneho dedičstva jednotlivých národov, ale často prinášajú i mnohé nové, často prekvapujúce a cenné informácie. V súčasnosti sú gratulačné tlače podrobované dôkladnému výskumu z viacerých hľadísk. Tento príspevok si kladie za cieľ upozorniť v niekoľkých poznámkach na často sa objavujúcu zložku gratulačných tlačí, ktorou sú *nomina offerentium*.

Pre potreby štúdie sme vybrali dve tlače z univerzitného prostredia, ktoré od seba delí viac ako šesťdesiat rokov. Spoločných prvkov pri týchto dielach je hneď niekoľko. Obe sú gratulačné tlače vydané pri príležitosti promócie novobakalárov a autorstvo sa pripisuje jezuitským pedagógom, ktorí v rámci mobility profesorov pôsobili na viacerých univerzitách v rakúsko-uhorskom priestore. Obaja pôsobili na pôde historickej Trnavskej univerzity (1635 – 1777). Pozrime sa teraz bližšie na osobu, ktorá stojí za prvým spisom v našom výbere. Tomáš Mirnyk (Mírnik, Myrnik) sa narodil 18. decembra 1658 vo Velkom Šariši. Vo veku sedemnást rokov vstúpil do jezuitskej rehole v Košiciach. Počas rokov 1677 – 1678 sa venoval štúdiu filozofie vo Viedni. V rokoch 1680 – 1682 zastával miesto preceptora humanistov a gramatiky v Trnave. O rok neskôr odišiel do Štajerského Hradca, kde začal študovať teológiu, štúdium však prerušil a pokračoval až v rokoch 1685 – 1687; o ďalší rok vykonal tretiu probáciu v Judenburgu a stal sa doktorom oboch disciplín. Najskôr vyučoval poetiku v Trnave (1681 – 1682), potom sa presunul na univerzitu v Štajerskom Hradci. K vyučovaniu poetiky pridružil matematiku, hebrejský i sýrsky jazyk a od roku 1697 prednášal filozofiu.¹ Počas svojej pedagogickej praxe pôsobil aj vo Viedni a v Košiciach, kde prednášal Sväté písmo.

* Príspevok predstavuje úvod do problematiky a výskumu tohto typu prameňa.

¹ Die Matrikeln der Universität Graz. Band 3. 1663 – 1710, s. XXV.

Potom sa vrátil do Trnavy, kde vyučoval polemiu. V rokoch 1705 – 1711 zastával post dekana právnickej fakulty. V jeho účinkovaní sa však objavuje aj ďalšie poslanie, a tým je misionárska činnosť. Misionárske cesty podnikol na sever Slovenska. Na sklonku života sa vrátil do Trnavy, kde 13. septembra 1713 aj zomrel.

V biobibliografiách, ktoré obsahujú údaje o živote a diele členov Spoločnosti Ježišovej, nachádzame pri jeho mene zmienku o štyroch zachovaných tituloch. Na prvom mieste je uvedený gratulačný spis s názvom *Exercitationes poeticae tribus declamationibus comprehensae*, ktorý bol vydaný Akademickou tlačiarňou v Trnave v roku 1681. Promótorom spisu bol doktor filozofie a slobodných umení Andrej Szluka. Druhé dielo, ktoré sa mu pripisuje, vyšlo o rok neskôr, taktiež v Trnave a ide o tri divadelné hry so súborným názvom *Ludi Apollinares*.²

Napokon sa pri jeho mene objavuje tlač, ktorá je predmetom nášho záujmu. Počas jeho pôsobenia v Štajerskom Hradci bol na počesť slávnostnej príležitosti promócie bakalárov na univerzite v roku 1687 vydaný gratulačný spis *Stillae ex ungula Pegasi deciduae* (Graecii, 1687).³ Promótorom bol doktor slobodných umení a filozofie, riadny profesor Rudolf Lewenberg. Práve v tomto roku viedol Mirnyk triedu poetiky a ako už bolo zvykom, tieto triedy venovali svojim starším kolegom literárny dar. Pod venovaním sú podpísaní štajerskohradskí učenci. Dielo sa skladá z dedičkej básne a piatich ďalších básní, sú napísané v elegickom distichu. Ich obsahová stránka bude predmetom iného výskumu. Časť *nomina offerentium* sa nachádza na konci spisu, zaznamenaných pätnásť mien je rozdelených do dvoch skupín (grófi a slobodní baróni) a v rámci nich sú radené v abecednom poradí podľa krstného mena. Z katalógu poslucháčov štajerskohradskej univerzity sa dozvedáme, že prvý traja menovaní boli práve v roku 1687 v Mirnykovej poetickej triede: gróf Adam Draškovič zo Sárváru, gróf Alexander Erdödy z Eberau a gróf František Anton Barbo z Waxenstieny.⁴ Ostatní boli najmä principisti z vyšších ročníkov – gróf František Augustín z Waldensteinu, gróf Gandolf Guilielmus zo Schrottenpachu, grófi Juraj Leopold a Ján Jozef zo Steinpeis, gróf Ján Maximilián Thun, gróf Oto Henrich zo Schrottenpachu, gróf Richard Helti, gróf Žigmund Batthyány. Poslední traja sú slobodní baróni – Ján Jozef Gablkoven, Ján Xaver Lang a Pavol Anton Rattkay. Ak sa pozrieme na geografickú a národnú príslušnosť, tak zistíme, že najväčšie zastúpenie má pochopiteľne nobilita zo Štajerska, ale boli medzi nimi i Talian (Helti), Čech (Thun), Chorvát (Rattkay) a traja Uhri (Batthyán, Draškovič, Erdödy).

² *Scriptores Provinciae Austriae. Collectionis scriptoribus eiusdem Societatis universae. Tomus primus*, s. 231; *Dejiny Trnavskej univerzity 1635 – 1777, 1992 – 2010*, s. 183.

³ *Stillae ex ungula Pegasi deciduae, honori illustrissimorum, perillustrium, reverendorum, nobelium ac eruditorum dd.neobaccalaureorum cum in alma ac celeberrima Universitate Graecensi, prima Philosophiae Laurea insignirentur. Promotore R. P. Rudolpho Lewenberge e Societate Iesu, AA. LL. et Philosophiae doctore, eiusdemque professore ordinario, ab illustrissima humanitate Graecensi dicatae. Graecii: apud Haeredes Widmanstadii, 1687. 25 s.*

⁴ *Die Matrikeln der Universität Graz*, odk. 1, s. 104.

Presuňme sa teraz o šesť desaťročí neskôr na pôdu historickej Trnavskej univerzity (1635 – 1777), kde vychádza iný gratulačný spis vydaný pri príležitosti slávnostných promócií nových bakalárov Trnavskej univerzity. V tomto prípade ide o dielo s názvom *De institutione ac venatu falconum (O sokoliarskom výcviku a love)*.⁵ Nevelké dielo bolo vydané v roku 1749 Akademickou tlačiarňou Spoločnosti Ježišovej. Hoci sa na titulnom liste meno autora neuvádza, autorstvo sa pripisuje jezuitskému kňazovi, historikovi a univerzitnému profesorovi Jurajovi Prayovi (1723 – 1801)⁶, pretože práve on v danom roku viedol rétorickú triedu v Trnave. Autorsky sa meno Juraja Praya v dejinách prvej Trnavskej univerzity spája najmä s historickou a právnickou literatúrou, teda toto prvé dielo tematicky, ani žánrovo nekorešponduje s jeho neskoršou tvorbou. Spis sa v niektorých neskorších bibliografických príručkách objavuje pod menom doktora slobodných umení a riadneho profesora Andreja Schmidthauera, ktorý bol – ako dokazuje titulný list spisu – jeho promótorom. Spis je napísaný v štandardnom daktylskom hexametri a skladá sa z 1 189 veršov, ktoré sú rozdelené pomerne s rovnakým rozsahom do dvoch kníh. Prvá kniha sa venuje všeobecnému opisu rôznych druhov dravých vtákov s dôrazom na sokoly a následne oboznamuje čitateľa s metódami sokoliarskeho výcviku (*institutio*), druhá kniha už upriamuje pozornosť na samotný sokoliarsky lov a jeho techniky (*venatus*).⁷

V trnavskej tlači máme na rozdiel od prvého spisu *nomina offerentium* zaradené hneď za venovaním. Napočítame tu deväť mien. Na prvom mieste je uvedený slobodný barón František Xaver Tolvaj z Hájskeho v Nitrianskej stolici, druhým v poradí je Štefan Barinyai z Bratislavy. Obaja boli konviktormi Mariánskeho seminára v Trnave. Ďalej nasledujú Alexander Csapody z Pečeniad, Trnavčan Jozef Benčík, Jozef Faber z Devína, Jozef Tomcsány, odchovanec seminára Sv. Vojtecha. Zemplínsku stolicu zastupuje Imrich Szerdahelyi z Bačkova, ktorý bol odchovancom Mariánskeho seminára. Zoznam uzatvára dvojica z Bratislavskej stolice – Ladislav Papp z Pustých Úľan a Ján Paulovics zo Svätého Jura.⁸ Z tohto zoznamu možno postrehnúť aj istý spoločenský posun a dostupnosť univerzitného vzdelania už pre širší okruh poslucháčov.

Potenciál tohto prameňa pre ďalšie skúmanie určite nie je zanedbateľný. Hlbší prieskum osôb z týchto menných zoznamov môže slúžiť na dokreslenie obrazu uni-

⁵ De institutione ac venatu falconum libri duo. Perillustrium, reverendorum, praenobilium ac eruditorum dominorum neo-baccalaureorum honoribus dicati. Cum in alma et celeberrima Universitate Tyrnaviensi, promotore R. P. Andrea Schmidthauer e Societate Iesu, AA. LL. et Philosophiae doctore, eiusdemque professore ordinario primo Philosophia Laurea ornarentur. Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Iesu, 1749.

⁶ Viac k pôsobeniu Juraja Praya na Trnavskej univerzite a jeho literárnej činnosti pozri FIŠEROVÁ, L. Juraj Pray a promočný spis *De institutione ac venatu falconum* (Tyrnaviae, 1749), s. 38 – 53.

⁷ FIŠEROVÁ, L. Tematika lovu v didaktických básňach *Cynegeticon* a *De institutione ac venatu falconum*, s. 158.

⁸ BOGNÁR, K., KISS, J. M. és J. VARGA. A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635 – 1777, s. 324.

verzitného prostredia v 17. a 18. storočí, či na postihnutie možných vzájomných vzťahov medzi autorom a uvedenými osobami. Zároveň je ďalším prameňom pri genealogickom výskume a dopĺňaní biografických údajov.

Zoznam bibliografických odkazov

- BOGNÁR, K., KISS, J. M. és J. VARGA. *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635 – 1777. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből* 25. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2002. ISBN 963-463-577-6.
- Dejiny Trnavskej univerzity 1635 – 1777, 1992 – 2010.* J. ŠIMONČIČ a A. HOLOŠOVÁ, eds. Bratislava: Veda, 2010. ISBN 978-80-8082-353-5.
- FIŠEROVÁ, L. Juraj Pray a promočný spis *De institutione ac venatu falconum* (Tyrnaviae, 1749). In: JURÍKOVÁ, E. a L. TKÁČIK, eds. *Vivat, crescat, floreat Universitas Tyrnaviensis!*. Trnava – Krakow: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2013, s. 38 – 53.
- FIŠEROVÁ, L. Tematika lovu v didaktických básňach *Cynegeticon* a *De institutione ac venatu falconum*. In: *Sambucus IX*. Trnava – Krakow: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Towarzystwo Słowaków w Polsce 2013, s. 157 – 167.
- Die Matrikeln der Universität Graz. Band 3. 1663 – 1710.* Hsg. W. HÖFLECHNER, J. ANDRITSCH. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt Graz, 1987. ISBN 3-201-01413-3.
- [MIRNYK, Th.]. *Stillae ex unguia Pegasi deciduae, honori illustrissimorum, perillustrium, reverendorum, nobelium ac eruditorum dd. neobaccalaureorum cum in alma ac celeberrima Universitate Graecensi, prima Philosophiae Laurea insignirentur. Promotore R. P. Rudolpho Lewenberg e Societate Iesu, AA. LL. et Philosophiae doctore, eiusdemque professore ordinario, ab illustrissima humanitate Graecensi dicatae.* Graecii: Apud Haeredes Widmanstadii, 1687.
- [PRAY, G.]. *De institutione ac venatu falconum libri duo. Perillustrium, reverendorum, praenobilium ac eruditorum dominorum neo-baccalaureorum honoribus dicati. Cum in alma et celeberrima Universitate Tyrnavniensi, promotore R. P. Andrea Schmidthauer e Societate Iesu, AA. LL. et Philosophiae doctore, eiusdemque professore ordinario primo Philosophia Laurea ornarentur.* Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Iesu, 1749.

Scriptores Provinciae Austriacae. Collectionis scriptoribus eiusdem Societatis universae.
Tomus primus. Viennae: Typis congregationis Mechitharisticae, 1855.

A Few Notes on *Nomina Offerentium* in Congratulatory Prints Published in Universities in 17th and 18th Century

Lenka Fišerová

Congratulatory prints from university environment deserve the attention of both the scientific community as well as the lay public. Not only are they a significant part of the cultural heritage of any society, but they also often provide many new, surprising and valuable information. At present, congratulatory prints are subject to thorough research in several respects. This article focuses on somewhat more comprehensive illustration of the university environment in the 17th and 18th century based on analysis of *nomina offerentium*, which seems to be a frequently recurring component of these prints. We also aim to illuminate possible relationships between authors and other people named on aforementioned lists and outline other opportunities of applying the research of this topic.

Keywords: *Nomina offerentium*, congratulatory prints, 17th and 18th century, university, Trnava, Štajerský Hradec

Captatio benevolentiae v autorských predhovoroch barokových literátov*

Katarína Karabová

Kľúčové slová: paratexty, autorské predhovory, *ad lectorem*, *captatio benevolentiae*,
baroková literatúra

Barokové texty predstavujú v slovenskom milieu špecifickú skupinu, ktorej charakteristické znaky sa pokúsili v minulosti definovať už viacerí literárni vedci. Z pohľadu skúmania paratextových súčastí diel môžeme vnímať autorské predhovory ako spoločnú črtu tejto pomerne početnej skupiny textov. Pri jednotlivých druhoch autorských predhovorov je možné badať isté špecifiká, ktoré zohľadňujú žánrovú a odbornú rozmanitosť. Na základe toho môžeme podľa nášho názoru barokové paratexty, ktoré predchádzajú ústrednej časti diela, zaradiť do niekoľkých kategórií: *ad lectorem*, *praefatio*, *prooemium*, *proloquium* a *prolegomena*. Vo väčšine prípadov sa pri autorských predslovoch v barokovej literatúre stretávame s formou predhovoru *ad lectorem*. Otázkou je, či každý *lector benevolus* – ako býva najčastejšie označovaný recipient diela (v texte samozrejme vo vokatívnej podobe *lector benevole*) – v skutočnosti čítal úvodné strany knihy, alebo podobne ako ne jeden dnešný čitateľ úvod jednoducho preskočil a začítal sa priamo do hlavného textu. V našej štúdiu budeme pracovať s predstavou uvedomelého čitateľa, ktorý si text autorského predhovoru prečítal, a to možno ešte pred samotným nadobudnutím publikácie. Keďže výskum paratextov sa na Slovensku dosiaľ nijak výrazne zo strany vedeckej obce neinicioval a z tejto oblasti výskumu máme len čiastkové výstupy, v predkladanej štúdiu sa pokúsime zhrnúť základné prvky paratextov so zameraním sa na barokové texty a na najčastejšiu formu barokového predhovoru – *ad lectorem*. Pre toto časové ohraničenie textov sme sa rozhodli z presvedčenia, že práve v barokových tlačiach dosahujú paratextové súčasti najvyššiu úroveň, nielen z hľadiska kontextuality, ale aj z pohľadu obsahového a štylistického.

Ad lectorem

Predhovor čitateľovi – *ad lectorem* – v latinských barokových tlačiach vnímame z dnešného pohľadu ako vynikajúci prvok pre pochopenie súvislostí, v ktorých dielo vznikalo. Táto častokrát neodmysliteľná súčasť publikácií prináša však vnímavému recipientovi nielen cenné poznatky k pozadiu vzniku diela, jeho argumentačnej výstav-

be či členení¹, ale na tomto mieste vo viacerých prípadoch nachádzame aj informácie zo života samotných protagonistov diela, ktoré sa neuvádzajú v dostupných biografických príručkách alebo slovníkoch a sú jedinečné.² V súvislosti s hlbším pochopením barokového diela je autorský predhovor jeho neoddeliteľnou súčasťou. Podľa nášho názoru nemožno skúmať a analyzovať akýkoľvek barokový text bez toho, aby sa bádateľ najskôr nekonfrontoval s úvodnými sprievodnými textami, ako je titulný list, dedikácia, autorský predhovor atď., podobne aj so záverečnými pasážami, ktoré sa takisto zaraďujú k tzv. paratextom a môžu prispievať k hlbšiemu pochopeniu diela v súvislosti s dobovým kultúrnemu a spoločenskému prostrediu. Podľa viacerých bádateľov v oblasti literatúry práve knižné paratexty slúžia ako vstupná brána alebo chodba do textu, ktorý je náplňou ďalších častí a tvorí jadro publikácie.³ Pri hlbšej analýze barokových autorských predhovorov celkom určite narazíme aj na možnú snahu autorov získať si priazeň čitateľa. Takéto úsilie autorov môže korešpondovať s ich túžbou dať do pozornosti vlastné dielo, presvedčiť čitateľa o nespornej kvalite textu, prezentovať autorove myšlienky, poukázať na obťažnosť spracovanej látky či výskumu, ktorý zisteniam uvádzaným v knihe predchádzal, jednoducho „uloviť“ pozornosť a priazeň čitateľa do takej miery, že si dielo prečíta, prípadne kúpi. Veľmi často sme v predhovoroch *ad lectorem* svedkami aj akejsi autorskej pokory, keď už vopred ospravedlňujú možné nedostatky predstavovanej tlače, hoci po prečítaní knihy zistíme, že dielo žiadne vážne prešľapy neobsahuje (i keď zo štatistického hľadiska sa v každej jednej publikácii nájde nejaká chyba). V rámci autorského predhovoru *ad lectorem* je možné vnímať túto autorskú zdvorilosť z viacerých pohľadov.⁴

Captatio benevolentiae od antiky po baroko

Skôr ako sa pozrieme na konkrétne miesta vo vybraných barokových textoch, ktoré korešpondujú s témou nášho príspevku, bude vhodné priblížiť si v krátkosti, čo to *captatio benevolentiae* vlastne je, kedy sa s ním po prvýkrát stretávame v literatúre

* Táto štúdia vznikla ako čiastkový výstup projektu VEGA č. 2/0047/16 s názvom Nexus Slavorum Latini: medzislovanské vzťahy a súvislosti v zrkadle latinskej literatúry (16. – 19. storočie).

¹ KARABOVÁ, K. Autorské príhovory ako významný prvok kontextuality diela, s. 106 – 116.

² Napríklad v lekárskej dizertácii o škodlivých jedlách (*Dissertatio inauguralis-medica de cibus noxiis* (Tyrnaviae, 1774), ktorej autorom je Mikuláš Ján Rigler, sa z paratextovej časti dozvieme viaceré podrobnosti z jeho života, hoci v dostupnej biografickej literatúre by sme po jeho osudoch pátrali márne. V tomto prípade však nejde o predhovor čitateľovi, ale o text dedikácie. Pozri: KARABOVÁ, K. Mikuláš Ján Rigler – dielotológ alebo prezieravý lekár?, s. 21 – 22.

³ GENETTE, G. *Seuils*, s. 11.

⁴ Viac k prejavom autorskej zdvorilosti v predhovoroch v pripravovanej publikácii KARABOVÁ, K. *Ad lectorem*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2019.

a ako sa vyvíjalo v priebehu storočí.⁵ Zľahka nadnesene – hoci nám za pravdu dáva aj samotný Quintilianus⁶ – mohli by sme na začiatku nášho exkurzu k pojmu, ktorý je našou ústrednou témou, povedať, že aj úvodné verše najznámejších eposov antického staroveku takpovediac zaväňajú túžbou autora po získaní si božej žičlivosti alebo čitateľskej pozornosti. Homérov úvod k Iliade a Odysei či Vergiliove *Arma virumque cano...* celkom jednoznačne mohli vyvolať zvedavosť, o kom to vlastne básnici hovoria, a či osudy hlavných protagonistov, ktoré veršami opisujú, sú skutočne natoľko zaujímavé, že im bolo treba venovať niekoľko tisíc veršov.⁷ Cicero v diele *De inventione* hovorí o tzv. *benivolentiam comparare*⁸ a vzápätí pouča, že ak si chce osoba získať náklonnosť u poslucháčov, udeje sa tak vtedy, keď sa im predložia skutky, ktoré boli vykonané udatne, rozumne a ľudsky, bez prílišného líškania sa.⁹ Konkrétny výraz *captatio benevolentiae* použil ako prvý Boethius¹⁰ vo svojom diele *In Ciceronis Topica*.¹¹ Miesto takéhoto vzbudenia ústretovosti, pozornosti a ochoty nechať sa poučiť nachádzame v úvode reči (tzv. *exordium* alebo *prooemium*). Práve tu mal dobrý rečník za úlohu v minulosti učiť poslucháča *benivolum, attentum a docilem*.¹² Tieto pravidlá sa týkali podľa R. Curtia praktickej techniky prednesu,¹³ v antike išlo teda o rečnícku teóriu, ktorá sa v neskorších obdobiach aplikovala aj na písané texty. V stredoveku sa *captatio benevolentiae* v rámci rečníckej praxe vyskytovalo predovšetkým pri súdnych rečiach ako prostriedok na získanie a presvedčenie sudcov. Za jedného z hlavných protagonistov

⁵ Nemáme vedomosť, že by sa pojmu a celkovo zaujímavej téme *captatio benevolentiae* venoval v slovenskom milieu väčšia pozornosť. V tejto súvislosti upozorňujeme na štúdiu Marcely Andokovej, ktorá skúma rétorickú kategóriu *captatio benevolentiae* v súvislosti s interakciou medzi rozprávačom a poslucháčmi v staroveku a dnes, a prináša prehľad pohľadov na význam tohto pojmu v antike a kresťanskom písomníctve. ANDOKOVÁ, M. The role of *captatio benevolentiae* in the interaction between the speaker and his audience in Antiquity and today, s. 1 – 14.

⁶ QUINTILIANUS. *Institutio oratoria*, I, VIII, 5; IV, I, 34.

⁷ Tieto verše predstavujú tzv. *prooemium*, ktoré v prípade uvedených starovekých básnikov vnímame ako uvedenie do deja, naklonenie si žičlivosti bohov. Por. RABEL, R. J. Plot and Point of View of Iliad, s. 14 – 19, 33 – 56.

⁸ CICERO. *De Inventione* I, 21.

⁹ „Ab auditorum persona benivolentia captabitur, si res ab iis fortiter, sapienter, mansuete gestae proferentur, ut ne qua assentatio nimia significetur.“ CICERO, odk. 8, I, 22.

¹⁰ Celým menom Anicius Manlius Torquatus Severinus Boethius (cca 475 – 526) bol kresťanský spisovateľ a komentátor Aristotela, Porfyria a Cicerona. Jeho komentované preklady Aristotelových spisov týkajúcich sa logiky mali významnú úlohu v období stredoveku, podobne ako jeho encyklopedická príručka venovaná tzv. *quadriviu*. Por. ŠUBRT, J. *Rímska literatúra*, s. 446 – 450.

¹¹ „Sed ut sine ullo labore; ac sine ulla confusione non casu ad ea mens sed quadam uia et ratione perueniat, post hanc benevolentiam captationem, Trebatii laudem subiungit, cum eius uerecundiam in his commemorat expetendis, quae si postulanti amico Cicero praestilisset et gloriae praemium ferret et gratiae sed quod petenti Trebatio, ut ei Topica traderet minime concessit.“ BOETHIUS. In *Ciceronis Topica* I, s. 1043.

¹² CICERO, odk. 8, I, 20; CICERO. *De oratore* II, XIX, 78.

¹³ CURTIUS, R. *Evropská literatúra a latinský stredovek*, s. 81.

tohto štýlu môžeme určiť biskupa v Mende Williama Duranda (1230 – 1296), ktorý je autorom diela *Speculum iudiciale* z roku 1271. Aj v oblasti autorských predhovorov priniesol stredovek nové podnety, ktoré autori využívali čoraz frekventovanejšie a sebavedomejšie.¹⁴ Napokon je potrebné sa zmieniť o významnom mieste, ktoré má *captatio benevolentiae* v epistolografii. Už samotný charakter tohto žánru si žiada nielen upriamenie pozornosti čitateľa, ale aj jej neustále udržiavanie.¹⁵

Bolo by naivné sa domnievať, že barokoví autori nepoznali spisbu starovekých gréckych a rímskych autorov, ako napríklad Aristotela, M. Tullia Cicerona alebo Quintiliana, venovanú rečníctvu či rečníckym teóriám neskorších autorov vychádzajúcich zo starovekých rétorických príručiek. Aj v produkcii univerzitných kníhtlačiarň v mestách, kde pôsobili viacerí autori, z ktorých predhovorov v našom článku čerpáme, vychádzali v priebehu 17. a 18. storočia viaceré didaktické príručky zaoberajúce sa rečníctvom. Za všetky v súvislosti s témou spomeňme anonymné dielo vydané v trnavskej univerzitnej kníhtlačiarňi pod názvom *Manuductio ad eloquentiam*, v ktorom autor približuje aj literárnu teóriu ohľadom tzv. *exordia* či *prooemia*,¹⁶ pričom vychádza z podrobnejšieho Suarézovho diela *De arte rhetoricae*,¹⁷ ktoré tvorilo podľa *Ratio studiorum* predpísanú učebnicu rétoriky na jezuitských školách.¹⁸ Obe tieto teoretické diela sprostredkujú informácie na získavanie si pozornosti a náklonnosti čitateľa v intenciách starovekých predstáv a uvádzajú mnohé príklady z originálnych latinských starovekých textov, pričom popredné miesto zastáva Cicero, Quintilianus a staroveká rétorická príručka pripisovaná Ciceronovi *Rhetorica ad Herennium*.

Získavanie si priazne v barokových predhovoroch

Jednou z podstatných črt autorských predhovorov vo všeobecnosti je ich forma. Autori sa prihovárajú čitateľovi celkom prirodzene v 1. osobe zväčša singuláru, v niektorých prípadoch je použitý plurál. Tento spôsob umožňuje pôsobiť na čitateľa v priateľskom tóne, pričom vzbudzuje zdanie reálnosti. V barokových autorských predhovoroch sa väčšinou priamo v úvodnej vete, prípadne v odstavci stretáme so stručným predstavením diela a jeho významom. Až neskôr autor vysvetľuje, prečo a za akých podmienok dielo vznikalo, aké boli pramene, z ktorých autor vychádzal, čo nové dielo prináša, prípadné členenie či krátku osnovu diela. Príkladom môže byť predhovor banskoštiavnického rektora gymnázia Jána Severiniho (1716 – 1769)

¹⁴ BRINKMANN, H. Der Prolog im Mittelalter als litterarischer Erscheinung, s. 1 – 21; FINSTER, F. Zur Theorie und Technik mittelalterlicher Prologe, s. 27.

¹⁵ PERELMAN, L. The Medieval Art of Letter Writing, s. 111.

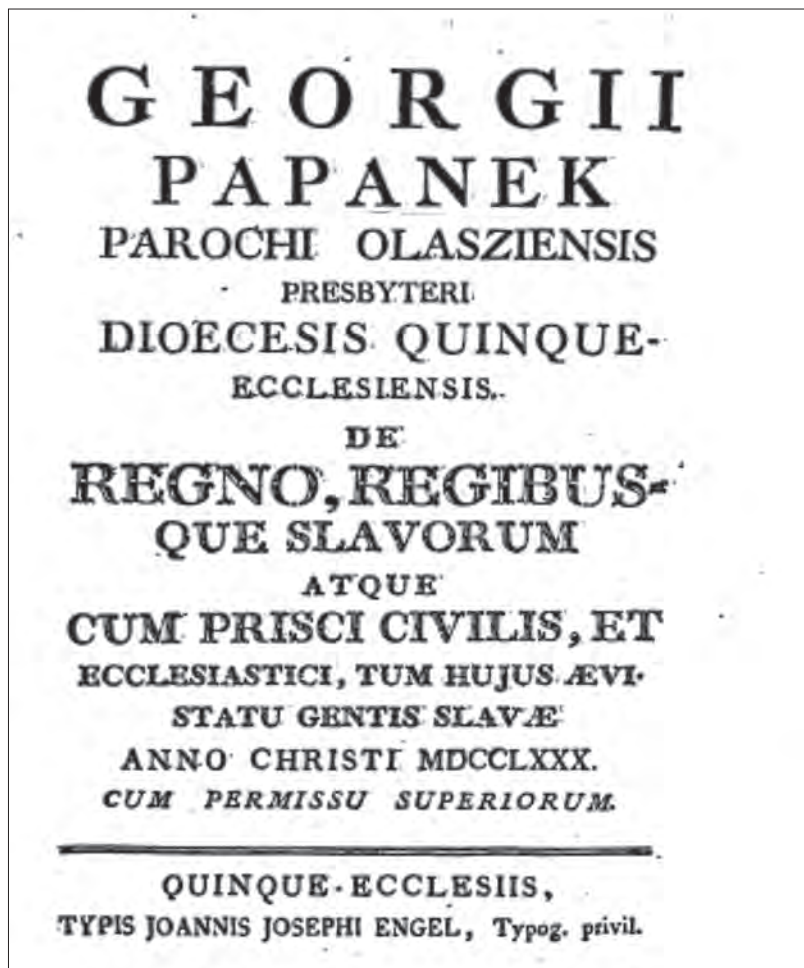
¹⁶ *Manuductio ad eloquentiam*, s. 371 – 372.

¹⁷ SOARIUS, C. *De arte rhetorica libri tres*, s. 52.

¹⁸ KORDOŠ, J. Tyrnavia crescens – a rhetorical exercise or an artwork of imitation?, s. 577.

Obr. 1 Titulný list diela J. Severiniho *Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae Cis-Danubianae* (Sopronii, 1767)

Obr. 2 Titulný list diela J. Papánka *Historia gentis Slavae* (Quinque-Ecclesiis, 1780)

k dielu o najstarších obyvateľoch Preddunajska, tzn. dnešného Slovenska,¹⁹ ktorý začína slovami: „Láskavý čitateľ, rozhodol som sa napísať o najstarších obyvateľoch horného Uhorska pomocou dôkazov. Je nemenej užitočné a zároveň vítané, ak dôkladne preskúmaš naše argumenty a prečítaš toto nepatrné dielo, ktoré sa sotva snaží získať si niekoho priazeň, a posúdiš jeho obsah.“²⁰

¹⁹ SEVERINI, I. *Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae Cis-Danubianae, Sopronii, 1767.*

²⁰ „Hungariae citerioris vetustissimos incolas, lector benevole, exponere aggredior, documentorum, si nostra exigis, sterile opus et fors ideo vix cuiquam pertentatum, at si argumentum spectes, utile non minus ac iucundum.“ SEVERINI, J. *Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae Cis-Danubianae, Lectori Benevolo, A2.*

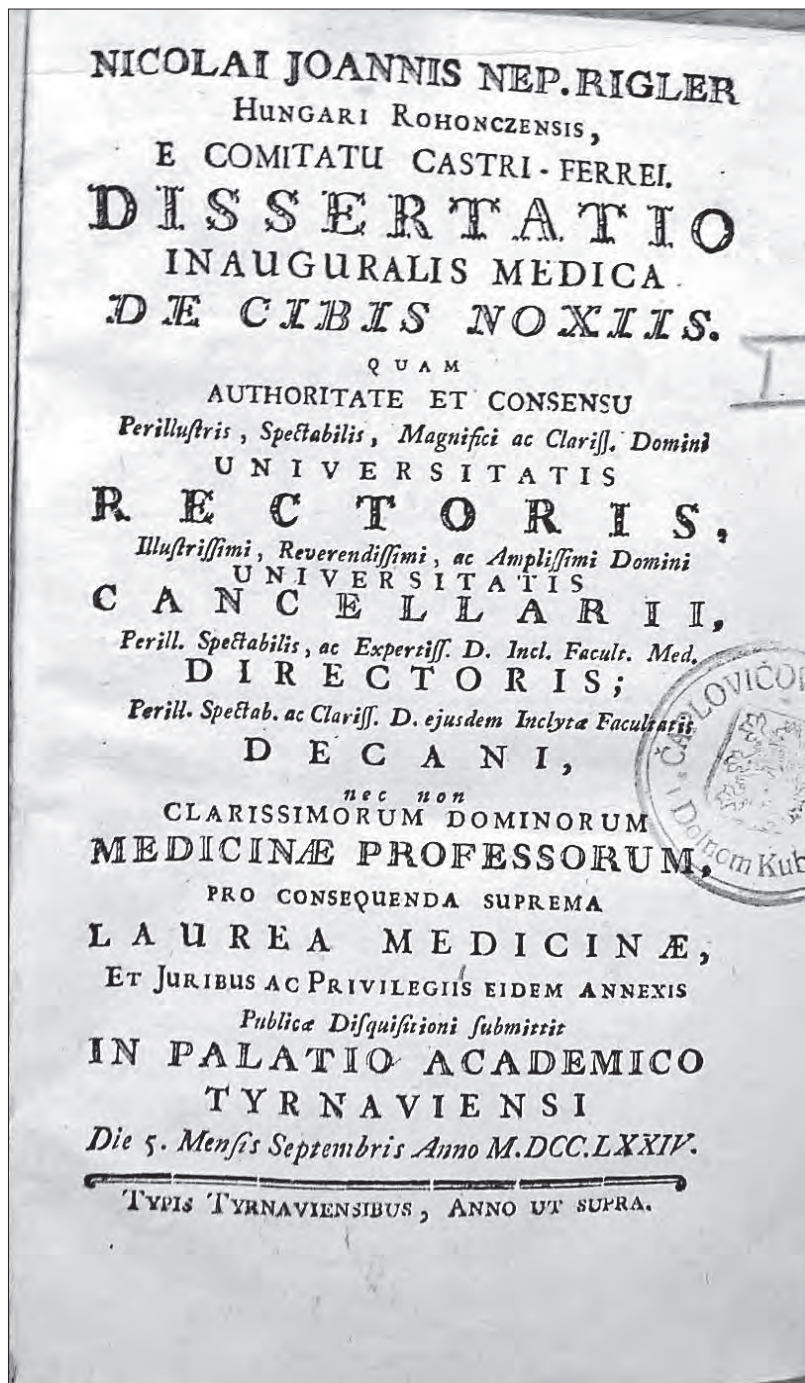
Poukázanie na authority a ich vyzdvihnutie je ďalšou z často sa opakujúcich zvyklostí v barokových predhovoroch *ad lectorem*. Zistili sme, že v skúmaných barokových predhovoroch je zmienka jednak o antických autoroch, jednak o vedeckých či spoločenských autoritách neskorších období, v niektorých prípadoch aj o významných súčasníkoch samotných autorov. Podobne ako inde v texte diela výpožičky antických autorov navodzujú vzdelanosť a sčítanosť autora a korunujú text puncom serióznosti. Poznanie textov starovekých gréckych a latinských autorov nebolo v minulosti celkom určite ničím výnimočným. Žiaci a študenti sa učili naspamäť recitovať pomerne dlhé pasáže nielen zo Sv. písma, ale aj z diel starovekých autorít. Cibřili si tak na jednej strane pamäť, na druhej strane mali vždy naporúdzi množstvo vhodných sentencií. A to je presne to, čo sa snažili zúročiť v predhovoroch aj barokoví spisovatelia, vedci či veršotepci bez rozdielu na zameranie diela. Odkaz na starovekú autoritu mohol poľahky a účinne použiť lyrický básnik, ako aj historik či filozof. Juraj Papánek, tvorca prvých systematických dejín Slovákov, vo svojom diele Dejiny slovenského národa (*Historia gentis Slavae*) z roku 1780 neváha v autorskom predhovore, potom ako zvýraznil mená známych pápežov, ktorí sa venovali skúmaniu histórie, použiť výrok sv. Cypriána zo 71. listu adresovaného bratovi Quintovi: „Nie sme prekonávaní, keď sú nám predkladané lepšie veci, lež na základe nich sme poučovaní.“²¹ Urobí tak v momente, keď chce zvýrazniť fakt, že niektoré miesta v histórii zostali bez povšimnutia a on sa ich pokúša zozbierať a uhladiť v nich nezrovnalosti, pričom nemusí byť vždy úspešný.

Celkom zjavným prostriedkom na upútanie pozornosti čitateľa je poukázanie na špecifiká textu. Napríklad môže ísť pritom o úplne novú tematiku, ktorá dosiaľ nebola spracovaná; uvádza sa to v príhovore vyššie zmienenej dizertácie o škodlivých jedlách. Autor Mikuláš Rigler svoju pozornosť zamerl, ako sám píše v príhovore čitateľovi, na jedlo, ktoré sa môže stať zdraviu škodlivým. Píše, že príčiny chorôb pochádzajú buď z prirodzenej vnútornej degenerácie organizmu, alebo ich zapríčínajú vonkajšie vplyvy.²² Inokedy môžeme byť svedkami netradičného či nového spracovania tematiky. V roku 1746 vyšla v Trnave na prvý pohľad nenápadná publikácia z oblasti morálnej filozofie *Idea sapientis theopolitici seu philosophia morum*, teda *Vzor múdreho teopolitika, čiže filozofia mravov*,²³ ktorej autorom je profesor rétoriky, filozofie a apologetiky Anton Vanoši (1687 – 1757). Autor v príhovore čitateľovi píše: „Láskavý čitateľ, držiš systematické dielo vedomostí z morálnej filozofie. Touto témou sa zaoberali už viacerí, ktorí sú hodní zaslúženej chvály, ako napríklad

²¹ „Non vincimur, quando offerentur nobis meliora, sed instruimur.“ PAPANĚK, G. *Historia gentis Slavae. Ad lectorem*, nepag.

²² „Morborum causae vel ad naturalem solidorum fluidorumve degenerationem ex vi vitae continuo applicata sponte provenientem vel denique ad rerum non naturalium scilicet primo ingestorum ad quae aer, cibus, potus, medicamenta, venena spectant.“ RIGLER, N. I. *De cibis noxiis. Ad lectorem*, nepag.

²³ VANOŠI, A. *Idea sapientis seu philosophia morum. Tyrnaviae*, 1746.

Obr. 3 Titulný list diela M. Riglera *De cibis noxiis* (Tyrnaviae, 1774)

Obr. 4 Titulný list diela A. Vanošihó *Idea sapientis seu philosophia morum* (Tyrnaviae, 1776)

Raynaud, de Raconis, Vernulaeus, Lipsius, Savedra, Barclajus a iní spolu s kniežatom filozofov Aristotelom.²⁴ Ďalej sa v príhovore dočítame, že text dopĺňajú emblémy, čo celkom istotne činí Vanošio dielo osobitým, keďže ilustrácie v barokových prácach nenachádzame príčasto. Okrem toho tu spomenie niekoľko vedeckých autorít z oblasti morálnej filozofie.

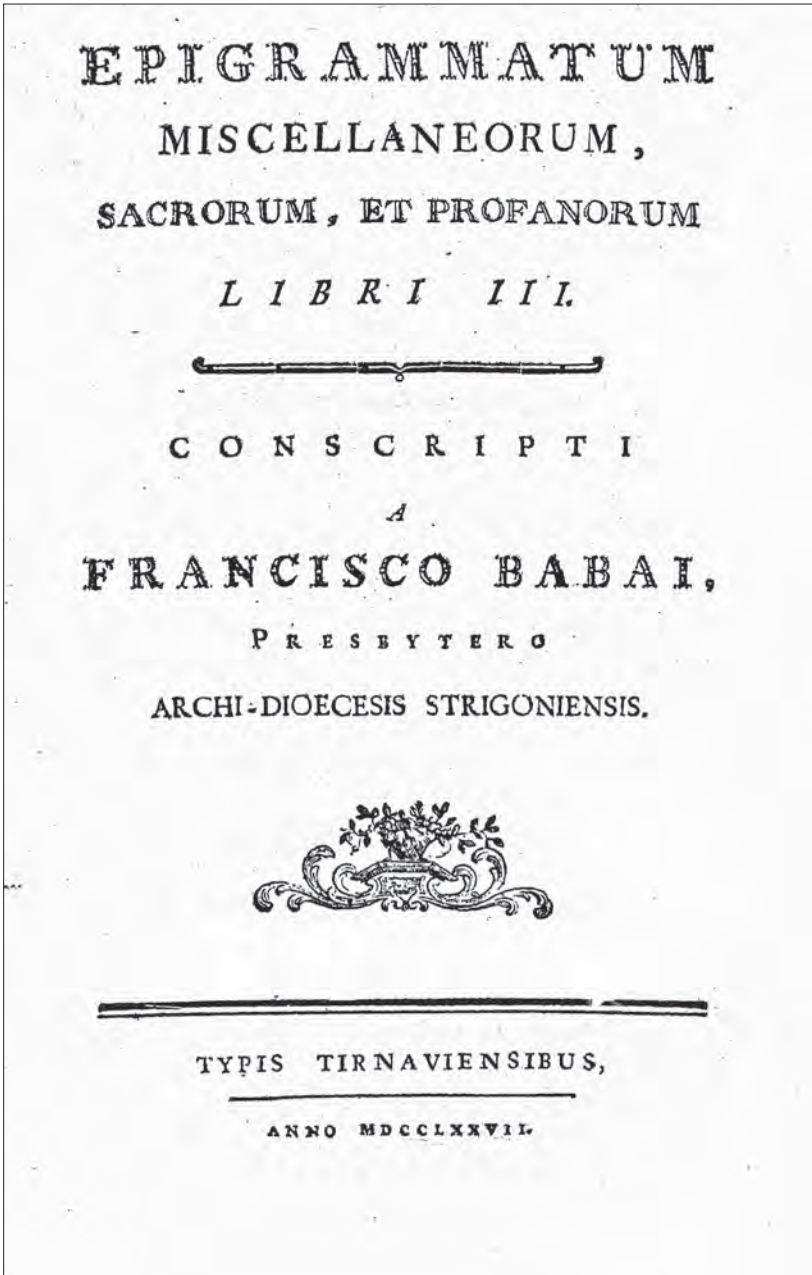
Pre čitateľa môžu byť celkom jednoznačne zaujímavé aj pohnútky autora, ktoré ho viedli k napísaniu diela. Nadaný jezuitský básnik František Babai (1742 – 1777)²⁵ na začiatku svojho diela o uhorských kráľoch píše: „Na to, aby som bol ochotný spracovať v metrách kráľov Uhorska, vydaných v príručke veľadostojným pánom Ladislavom Turócim, ma naviedol istý muž, vzdelanému svetu dobre známy vďaka historickým výkladom, muž, ktorý na Trnavskej univerzite vyučuje svetské dejiny a rétoriku. Usúdil som, že toto podujatie bude osožné nielen jednako ostatným záujemcom o vlastivedu, jednak – a to najmä – jeho žiakom, pretože je potvrdeným poznatkom, že naša pamäť, inak nestála a nespoľahlivá, dostáva v metrách úžasnú pomôcku.“²⁶ Čitateľ má možnosť dozvedieť sa prostredníctvom Babaiovho úvodu, že prebásniť 48 medailónov uhorských kráľov nebolo rozhodnutím samotného básnika, ale nejakého známeho vzdelaného muža. Musí však čítať ďalej, aby sa dozvedel, že ide o historika Štefana Katonu, niekdajšieho dekana trnavskej filozofickej fakulty. Výborným príkladom je v tomto prípade aj ďalší Babaiov predhovor čitateľovi, ktorý sa nachádza na začiatku básnickej *Zbierky zmiešaných epigramov*²⁷ a istým spôsobom poukazuje aj na jeho dielo o uhorských kráľoch: „Keď som sa vo Viedni venoval hlavne vážnejším disciplinám, vracal som sa znovu a znovu v menej ťažkých chvíľach akoby vnútorne pohýnaný k pôvabným Múzam, ktoré som nikdy neprestal milovať. Vďaka ich pomoci som v diele sústredil epigramy ako s cirkevnou tematikou predovšetkým o Blahoslavenej Panne Márii, panej Uhorska, tak aj svetské s rozmanitou tematikou nedbajúc na ich počet. Hneď potom som obrátil svoju pozornosť na skladanie básní, ktoré sa týkali vlasti. Popravde som skomponoval v metrickej príručke básne na Uhorských kráľov,

²⁴ „Habes lector benevole summariam philosophiae morum synopsisim. Tractavere materiam hanc plures laude sua dignissimi: Raynaudus, de Raconis, Vernulaeus, Lipsius, Savedra, Barclajus et alii cum philosophorum principe Aristotele.“ VANOSI, odk. 23, Praefatio authoris ad lectorem, nepag.

²⁵ V súvislosti s tvorbou tohto skutočne talentovaného básnika sme publikovali v minulosti už viacero textov. Pre najucelenejšie informácie pozri: KARABOVÁ, K. *Básnická zbierka Františka Babaia Hungariae reges*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2015.

²⁶ „Hungariae Reges, a reverendissimo patre Ladislao Turóczi compendio datos, metricae ut deducere vellem, auctor mihi erat quidam, orbi erudito ab Historicis lucubrationibus bene notus, is qui in Universitate Tirnaviensi profanam tradit et historiam et eloquentiam: ratus, conatum hunc cum aliis rerum patriarum studiosis, tum imprimis discipulis suis proficuum fore; quandoquidem memoriam nostram, fluxam ceteroqui ac infidam, metris mire juvari in comperto esset.“ BABAI, F. *Hungariae reges*, Ad lectorem, A2.

²⁷ BABAI, F. *Epigrammatum miscellaneorum, sacrorum et profanorum libri III*. Ad lectorem, A2.

Obr. 5 Titulný list diela F. Bábaia *Epigrammatum miscellaneorum, sacrorum et profanorum libri III.* (Tyrnaviae, 1777)

Palatínov a Ostrihomských arcibiskupov a uverejnil ich v rámci troch kníh v trnavskej kníhtlačiarňi na svetlo Božie.²⁸ Z textu tohto predhovoru sa dozvedáme niekoľko zaujímavých informácií: Babai začal skladať básne do zbierky zmiešaných epigramov ešte počas študijného pobytu vo Viedni, kde sa pravdepodobne venoval štúdiu filozofie a teológie, a hoci išlo o jeho poslednú zbierku (nakolko zomrel veľmi mladý), začal ju písať ešte pred ďalšími tromi. Z textu predhovoru je ďalej zrejmá jeho náklonnosť k básňam i úcta k Panne Márii. Našťastie od Františka Babaia máme zachované všetky štyri zbierky, avšak pri predstave, že by to nebolo tak, by nám tento jeho autorský predhovor napovedal o Babaiových básnických počinoch viac.

Záver

Ak sa máme pokúsiť o krátke zhrnutie získaných poznatkov o prostriedkoch získavania si čitateľskej náklonnosti v barokových textoch, musíme konštatovať, že autori celkom jednoznačne využívali usmernenia starovekých rečníckych autorít, ale aj neskorších autorov venujúcich sa rečníckym teóriám. V skúmaných konkrétnych tlačiach z tohto obdobia, ktoré s tzv. *captatio benevolentiae* celkom jednoznačne korešpondujú, sa nám podarilo definovať viacero možných východísk pri získavaní si priazne či pozornosti čitateľa:

- predstavenie diela takpovediac *in medias res* v samotnej úvodnej vete;
- poukázanie na autority a ich vyzdvihnutie;
- vyzdvihnutie faktu, že ide o novú tému alebo netradičné spracovanie témy;
- pohnútky autora k napísaniu diela, s ktorými by sa mohol *lector benevolus* prípadne stotožniť, alebo ktoré by mohli vzbudiť ešte viac jeho zvedavosť.

Okrem týchto predstavených okruhov sa v textoch viacerých barokových autorských predhovorov nachádzajú aj iné prvky. Ide napríklad o zdvorilosť autora či uznanie si vlastných chýb z jeho strany, čo sa môže prejavovať v istých stereotypných obratoch, prejavujúcich sa v pokorných prosbách o prepáčenie chýb, omylov a všetkého, na čo by mohol čitateľ hľadieť s nevôľou.

Je nepochybné, že texty autorských predhovorov všetkých typov, ktoré zaraďujeme k tzv. paratextom, sú nesmierne zaujímavým a cenným prameňom pri

²⁸ „Cum severioribus disciplinis potissimum Viennae operam darem, horis minus impeditis veluti animi causa ad nunquam mihi non dilectas Musas amoeniores identidem revertabar, quarum adiutus ope Epigrammata cum sacra de Magna imprimis Ungariae Domina B(eatissima) V(irgo) Maria, tum profana de vario argumento haud temnendo numero composueram. Ad res subinde patrias metricè conscribendas animum adieci, iamque Ungariae Reges, Palatinos et Archi-Episcopos Strigonienses metrico compendio deduxi ac ternis tomulis in lucem publicam typis Tyrnaviensibus evulgavi.“ BABAI, odk. 27, Ad lectorem, A2.

analýze akéhokoľvek barokového textu. Spôsoby, akými si pomocou nich autori získavali čitateľskú pozornosť, sú len jedným z mnohých tém, ktoré sa v tejto oblasti dajú skúmať. V súvislosti s literárnym dielom sa otvárajú stále nové obzory, ktoré nám môžu tieto paratexty pri ich dôkladnej analýze sprostredkovať a ktoré prinášajú nezvyčajné pohľady jednak na dielo ako celok, jednak aj na tvorbu autora, jeho vnútorný svet i životné osudy.

P r a m e n e

- BABAI, F. *Epigrammatum miscelaneorum, sacrorum et profannorum libri III*. Tyrnaviae: Typis Tyrnaviensibus, 1777.
- BABAI, F. *Ungariae reges. Eorum genealogia acta item illustriora et fata, compendio metrico deducta*. Tyrnaviae: Typis Tyrnaviensibus, 1773.
- BOETHIUS, M. *In Ciceronis Topica*. Patrologiae cursus completus. Vol. 64. Parisiis, 1877, s. 1039 – 1174.
- CICERÓN. *De L'invention*. (Collection des Universités de France, Budé). G. ACHARD, ed. Paris: Les Belles Lettres, 1994. ISBN 978-22-51013-81-7.
- CICERÓN. *L'orateur*. Paris: Les Belles Lettres, 2008. ISBN 978-22-51010-80-9.
- Manuductio ad eloquentiam seu via facilis ad assequendam iuxta praecepta Soarii artem rhetoricam*. Tyrnaviae: Typis Academicis, 1709.
- PAPANEK, G. *Historia gentis Slavae*. Quinque-Ecclesiis: Typis Joannis Josephi Engel, Typog. privil., 1780.
- QUINTILIEN. *Institution oratoire. Tome I: Livre I*. J. COUSIN, ed. et tr. Paris: Les Belles Lettres, 2012. ISBN 978-20-12556-75-1.
- RIGLER, N. I. *De cibis noxiis*. Tyrnaviae: Typis Tyrnaviensibus, 1774.
- SEVERINI, I. *Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae Cis-Danubianae*. Sopronii: Typis Ioannis Siess, 1767.
- SOARIUS, C. *De arte rhetorica libri tres*. Tyrnaviae: Typis Academicis per Fridericum Gall, 1718.

VANOSI, A. *Idea sapientis seu philosophia morum*. Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Iesu, 1776.

Zoznam bibliografických odkazov

- ANDOKOVÁ, M. The role of *captatio benevolentiae* in the interaction between the speaker and his audience in Antiquity and today. In: *Systasis 2016* [online], s. 1 – 14 [cit. 03-07-2019]. Dostupné na: <http://www.systasis.org/index.php/en/component/content/article/115-s027/commended-awarded-students-works/149-the-role-of-captatio-benevolentiae-in-the-interaction-between-the-speaker-and-his-audience-in-antiquity-and-today>
- BRINKMANN, H. Der Prolog im Mittelalter als litterarischer Erscheinung. In: *Wirkendes Wort*, 1964, 14, s. 1 – 21.
- CURTIUS, E. R. *Evropská literatura a latinský středověk*. Prague: Triáda, 1998. ISBN 80-86138-07-0.
- FINSTER, F. *Zur Theorie und Technik mittelalterlicher Prologe*. Diss. Bochum, 1971.
- GENETTE, G. *Seuils*. Paris: Seuil, 1987. ISBN 978-20-20095-25-9.
- KARABOVÁ, K. Autorské príhovory ako významný prvok kontextuality diela. In: E. JURÍKOVÁ a N. SIPEKIOVÁ, eds. *Sambucus XIII. Práce z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky*. Trnava: Filozofická fakulta, 2018, s. 106 – 116.
- KARABOVÁ, K. *Básnická zbierka Františka Babaia Ungariae reges*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2015.
- KARABOVÁ, K. Mikuláš Ján Rigler – dietológ alebo prezieravý lekár? In: *Novinky z radnice*. 2019, roč. XXX, č. 6, s. 21 – 22.
- KORDOŠ, J. Tyrnavia crescens – a rhetorical exercise or an artwork of imitation? In: *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis*. Leiden: Brill Academic Publishers, 2012, s. 571 – 580.
- PERELMAN, L. The Medieval Art of Letter Writing. Rhetoric as Institutional Expression. In: *Textual Dynamics of the Professions. Historical and Contemporary Studies of Writing in Academic and Other Professional Communities*. Madison: University of Wisconsin Press, 1991, s. 97 – 119.

RABEL, R. J. *Plot and Point of View of Iliad*. Michigan: University of Michigan Press, 1997. ISBN 978-04-72107-68-1.

SCHOMANEK, F. *Captatio Benevolentiae: Strategien antiker Rhetorik im Prolog des Höfischen Romans*. München: Grin Verlag, 2008. ISBN 978-36-40843-48-0.

ŠUBRT, J. *Římská literatura*. Praha: OIKOYMENH, 2005. ISBN 80-7298-095-5.

Captatio benevolentiae in Authorial Addresses of Baroque Writers

Katarína Karabová

Baroque texts embody a specific group in the Slovak milieu, and a number of literary researchers have previously tried to define its characteristics. From the viewpoint of researching paratextual components of different works, authorial addresses can be considered a common feature of this rather large group of texts. With each type of authorial address, certain specific traits can be seen, when factoring in diversity in genre and subject matter. Based on this we can divide them in several categories: *ad lectorem*, *praefatio*, *prooemium*, *proloquium* and *prolegomena*. The most common form of authorial address in Baroque literature is *ad lectorem*. In Latin Baroque prints, the authorial address is an indispensable part of many publications – for a perceptive recipient, it brings a valuable insight into the background of the work, or its composition and logical structure. Apart from this, *ad lectorem* paratexts could also supply important information not only about the formation of the main body, but also describing the background and circumstances of its origin, not rarely about the life of the author himself, that cannot be found in available biographies. According to several literature researchers, any paratext is a gateway or passage to the primary text. Deeper analysis of the addresses sometimes reveals attempts of the authors to win favour of the reader. Thus, we focused not merely on the means of winning the author's favour, but also on the specific sections in specific Baroque publications, that clearly correspond with so called *captatio benevolentiae*. Within this study, we also tried to define the possible similarities and spheres in the addresses of the Baroque writers in our milieu, and presented a development of such authorial behaviour that can be undeniably traced back to the ancient times. In connection to this, we offer various authorial addresses that we based our findings on in Slovak translation.

Keywords: paratexts, authorial addresses, *ad lectorem*, *captatio benevolentiae*, Baroque literature

S. A. D. Tissot: *Avis au peuple sur sa santé* – J. Procopius: *Správa pro Lid obecný* (1788)

Paratexty v preklade diela

Beata Ricziová – Olga Vaneková

Kľúčové slová: S. A. D. Tissot, J. Procopius, 18. storočie, zdravotnícka osvetová literatúra, paratext

Termín paratext označuje časti textu, ktoré sprevádzajú a dopĺňajú základný text a riadia jeho recepciu. Autorom koncepcie paratextov je francúzsky naratológ Gérard Genette.¹ Literárni vedci ďalej rozvíjajú Genettove zistenia. Podľa L. Müllerovej sú sekundárne knižné i mimoknižné texty súčasťou knižnej komunikácie, ktorá podstatným spôsobom vstupuje do procesu recepcie literárneho diela ako miesto prvého kontaktu recipienta s textom. Podstata paratextov spočíva aj v ďalších dimenziách. Analýza príslušenstva knihy môže poskytnúť bádateľom kľúč v recepcii konkrétneho autora i východisko na odhalenie dobového vnímania spisovateľovho postavenia v systéme literárneho života a umožňuje aj pozorovať stav čitateľských aktivít v konkrétnom časovom období.² V príspevku sa venujeme analýze diela švajčiarskeho lekára S. A. D. Tissota: *Avis au peuple sur sa santé*, ktoré vyšlo vo francúzskom jazyku v roku 1761, a prekladu tohto diela do dobovej podoby domáceho jazyka používaného na území dnešného Slovenska príslušníkmi evanjelickej inteligencie, ktorý vyšiel v roku 1788 v Skalici. Autorom prekladu je lekár Ján Procopius. V súvislosti s analýzou prekladu diela S. A. D. Tissota sa v príspevku sústreďujeme na paratexty špecifického pôvodu, ku ktorým podľa zistení L. Müllerovej patria prekladateľské sekundárne texty, ktoré pomáhajú recipientovi diela prekonať transkultúrnu a časovú divergenciu zdrojového a preloženého textu knihy. Autorom takýchto paratextov sa stáva prekladateľ diela. L. Müllerová sa venovala analýze prekladu umeleckého diela, ale domnievame sa, že jej zistenia možno so zohľadnením dobových a žánrových špecifik uplatniť i pri analýze prekladu diela osvetového charakteru z druhej polovice 18. storočia: „*Překlad [...] textu totiž není pouhým přenosem informací z jednoho jazyka do druhého, ale jde o složitý proces, zohledňující řadu aspektů, jehož výslednicí je vznik nového [...] díla v jiném společensko-kulturním kontextu, které vychází z literárního díla již existujícího. Zdrojový text obsahuje aspekty kultury daného jazykového společenství a překladatel musí tyto*

¹ GENETTE, G. Paratexte.

² MÜLLEROVÁ, L. Paratexty a česká literatura, s. 463.

*proky odpovídajícím způsobem převést do cílového jazyka a cílové kultury. Při převodu textu musí translátolog činit určitá strategická a koncepční rozhodnutí a volit adekvátní typ interpretace díla. Knižní paratexty přeloženého díla jsou tedy významným prostorem, umožňujícím překladateli zdrojového textu realizovat účelovou komunikaci s budoucím recipientem díla.*³

Vo vrcholnom období osvietenstva prichádza v druhej polovici 18. storočia v Uhorsku k viacerým pozitívnym posunom v oblasti vzdelávania, výchovy a zdravia obyvateľstva. Predovšetkým zabezpečenie lepšieho zdravotného stavu obyvateľstva, nižšej morbidity a mortality malo pre panovníkov a vrchnosť ďalekosiahly hospodársky a politický význam. Okrem významných panovníckych reforiem⁴ postupne vznikalo v Uhorsku priaznivejšie prostredie na vydávanie zdravotníckej literatúry v zrozumiteľnom jazyku a dostupnom širším vrstvám obyvateľstva. Zo 17. a 18. storočia sa síce zachovalo na území dnešného Slovenska množstvo lekársko-liečiteľských rukopisov napísaných v rôznych variantoch kultúrnej slovenčiny,⁵ tie však boli vo vlastníctve jednotlivých rodín, prípadne kláštorov, a tak nemohli mať širší a väčší vplyv na šírenie osvety medzi obyvateľstvom. Väčší význam pri šírení zdravotnej osvety mali tlače. V Európe v 18. storočí nastal nárast osvetovej literatúry, určenej laikom, v domácich jazykoch. Táto vernakularizácia⁶ zdravotno-osvetovej literatúry, oproti latinskej odbornej spisbe, bola prirodzeným vyústením snáh o zlepšenie a skvalitnenie života človeka vo vrcholnom období osvietenstva. Šíriteľmi zdravotníckej osvety boli mnohokrát ľudia s nemedicínskym vzdelaním, predovšetkým kňazi. Používanie domáceho jazyka sa komplikovalo konfesijným zložením slovenskej inteligencie. Konfesijné hľadisko rozdelilo slovenskú inteligenciu na dva tábory. Evanjelická časť slovenskej inteligencie používala biblickú češtinu, viac alebo menej slovákizovanú.⁷ Katolícka inteligencia smerovala svojou činnosťou k uzákoneniu prvého spisovného jazyka Slovákov Antonom Bernolákom a seminaristami z bratislavského generálneho seminára.⁸ Napriek tejto konfesijnéj rozpoltenosti a rozdielnym pohľadom na jazyk sa obe skupiny usilovali vydávať príruč-

³ MÜLLEROVÁ, L. Knižní paratextová strategie překladů Raymonda Queneaua, s. 65.

⁴ Cisárovná Mária Terézia (1740 – 1780) zaviedla viaceré reformy, z hľadiska vzdelávania a zdravotníctva boli najvýznamnejšie: zdravotnícky zákon Generale normativum in re sanitatis (1770) a vzdelávací zákon Ratio educationis (1777).

⁵ O pojme kultúrna slovenčina por. PAULINÝ, E. Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť, s. 118 – 136; KRAJČOVIČ, R. a P. ŽIGO. Dejiny spisovnej slovenčiny, s. 92 – 112.

⁶ Z lat. vernaculus – domáci. O vernakularizácii por. napr. TINKOVÁ, D. Tělo, obraz duše, s. 111.

⁷ Biblickú češtinu prijali evanjelici na synodách v Žiline (1610) a v Spišskom Podhradí (1614) za svoj konfesijný a spisovný jazyk.

⁸ Prvé kodifikačné dielo spisovnej slovenčiny na základe kultúrnej západoslovenčiny vydal A. Bernolák v r. 1787 pod názvom *Dissertatio philologico-critica de litteris Slavorum*, v r. 1790 gramatiku nového spisovného jazyka *Grammatica Slavica* a kanonik J. Palkovič v r. 1825 začal v Budíne vydávať Bernolákov šesťväzkový *Slowár slovenskí česko-latínsko-nemecko-uherskí*.

ky osvetového charakteru a šíriť osvetu medzi ľuďom. Veľmi populárna⁹ bola tlač od oravského evanjelického farára Jána (Johannesa) Tonsorisa *Sana consilia medica Aneb Zdravá Radda Lékařská* (1771)¹⁰ alebo neskôr tlač katolíckeho farára Juraja Fándlyho v bernolákovskej slovenčine *Zelinkár, z welkých zelínářských Křich witáhnutí* (1793).¹¹ Prekladateľov i autorov s medicínskym vzdelaním bolo v slovenskej časti Uhorska málo. O to zaujímavejší a vzácnejší je preklad základnej osvietenskej zdravotníckej príručky pre obyvateľstvo od švajčiarskeho lekára A. Tissota: *Avis au peuple sur sa santé* (1761),¹² ktorý pripravil skalický lekár J. Procopius: *Správa pro Lid obecný we Wsech bydljýj* (1788).¹³ Možno predpokladať, že v takýchto prekladoch lekár vkladá do textu na základe svojho štúdia a svojej praxe vlastné poznatky a skúsenosti, v našom prípade prispôbené uhorským pomerom.¹⁴

Samuel Auguste André David Tissot¹⁵ (1728 – 1797), švajčiarsky lekár, je autorom mnohých lekárskejších prác,¹⁶ ktoré vychádzali po francúzsky a po nemecky. Najväčšiu popularitu doma i v Európe si však získal už spomínaným dielom *Avis au peuple sur sa santé* (nemecky *Anleitung für das Landvolk in Absicht auf seine Gesundheit*, 1762), ktoré malo poskytovať obyvateľstvu praktické rady o hygiene, príčinách, prie-

⁹ Dielo bolo u obyvateľstva veľmi populárne, vyšlo tlačou osemkrát. Por. o Tonsorisovi RICZIOVÁ, B. Johannes Tonsoris: *Sana consilia medica aneb zdravá radda lékařská*, Skalica 1771, s. 111 – 116.

¹⁰ *Sana Consilia Medica, Aneb Zdravá Radda Lékařská, Podávagjýj Z Křestřanské Lásky Vžitečné Lékařstwj, Na wětššym Djle domácý, Z Hodnowerných Doktorů Lékařských proti rozličným Nemoem Lidského těla S připogenau Domownj Apatěčkau, kterau K obecnému dobrému wydal Iohannes TONSORIS. Wytisštěná w Král. Swob. Městě Skalicy, Roku 1771.*

¹¹ *Zelinkár, z welkých zelínářských Křich witáhnutí, wikladajjící krátké, ale zřetedlné, a welmi užitečné Radi z običagními Zelinkami, proti Němocám obodwogého lúdského Pokoleňá. W Trnawe, Witlačení s Utratámi Pánow Predplatitelow u Wáclawa Gelinka, Privil. Kňihhtlačára, Roku 1793.*

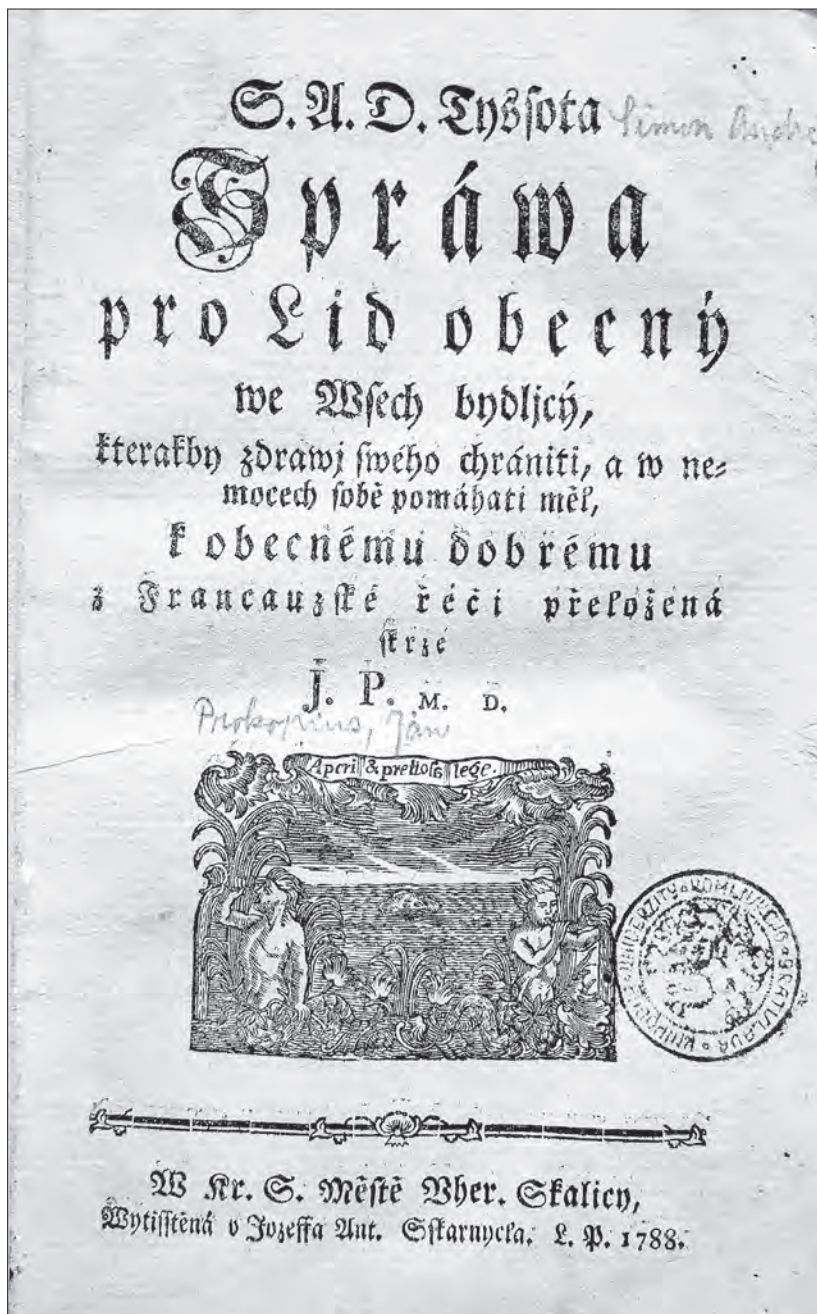
¹² *Avis au peuple sur sa santé, ou traité des maladies les plus fréquentes, par Mr. Tissot, membre des sociétés de Londres et de Bâle. Lausanne, 1761.*

¹³ S. A. D. Tyssota *Správa pro Lid obecný we Wsech bydljýj*, kterakby zdrawj swého chrániti, a w nemoech sobě pomáhati měl, k obecnému dobrému z Francouzské řeči přeložená skrze J. P. W Kr. S. Městě Vherské Skalicy, Wytisštěná w Jozeffa Ant. Sskarnyca L. P. 1788. Pracujeme s exemplárom z fondov Univerzitetnej knižnice v Bratislave, sign. SF 323.

¹⁴ V maďarskej prekladovej zdravotníckej literatúre na tento fakt upozorňuje napr. KAPRONCZAY, K. *Orvosi könyveink a 18. század végéig*, In: *Fejezetek az orvostudomány egyetemes történetéből oktatási segédanyag* [online]. [cit. 2019-04-03]. Dostupné na: http://www.tudomanytortenet.hu/tankonyvek/a_kozegeszsegugy_tortenete/index.php?kat=14&id=0&idd=141

¹⁵ Základné údaje čerpáme z *Historisches Lexikon der Schweiz*, Bern, dostupné na: <https://hls-dhs-dss.ch/de/about/dictionary>

¹⁶ Napísal 25 lekárskejších kníh, napr. *L'inoculation justifiée* (1754), *L'onanisme* (1760, lat. 1758, nem. 1785), *Abhandlungen über die Nerven und deren Krankheiten* (3 Bde., 1790 – 1807, franc. 4 Bde., 1778 – 1780), *Herrn Tissot's Entwürfe einer Verbesserung der Lehrart in der Arzneywissenschaft* (1785, franc. 1785) a ďalšie.

Obr. 1 Titulný list prekladu diela A. Tissota *Avis au peuple sur sa santé* od J. Procopia s názvom *Správa pro Lid obecný we Wsech bydlicj* (1788)

behu a o liečení chorôb. Veľmi rýchlo sa dielo stalo základom nielen na preklad do iných jazykov, ale aj na vypracovanie rôznych, najmä nemeckých upravených verzií alebo rozšírení. V česko-slovenskom jazykovom prostredí bol prvý preklad tohto diela vypracovaný skalickým lekárom Jánom Procopiom. Ján Procopius¹⁷ (1732 – 1806) študoval na lýceu v Bratislave a lekárske štúdiá absolvoval v Jene. V roku 1758 obhájil doktorskú dizertáciu v Erlangene. Väčšina jeho prác zostala v rukopisnej podobe¹⁸ a uvedené najvýznamnejšie dielo zdravotníckej osvety vyšlo v Skalici v roku 1788. Z titulnej strany sa dozvedáme meno autora, obsah diela a iniciály prekladateľa: *S. A. D. Tyssota Správa pro Lid obecný we Wsech bydljýj, kterakby zdravj svého chrániti, a w nemocech sobě pomáhati měl, k obecnému dobrému z Francauzské řeči přeložená skrze J[ana]. P[rotopia]. M[edicinae]. D.[octoris]. J. Procopius* ako príslušník evanjelickej inteligencie vo svojom preklade použil slovakizovaný variant biblickej češtiny, ktorý bol zrozumiteľný slovenskému, ale aj moravsko-českému čitateľovi.

Úvod prekladateľa – Předmluva k laskavým čtenářům

Autor prekladu diela S. A. D. Tissota J. Procopius využíva úvod s názvom *Předmluva k laskavým Čtenářům* na zdôvodnenie výberu uvedeného diela. Hlavným dôvodom na preklad francúzskeho diela do domáceho jazyka bol podľa J. Procopia „nedostatek lékařských knih w Slowanském gazyku psaných“.¹⁹ Procopius ďalej v úvode menuje významných lekárov známych v českom prostredí: Jána Jessenia, osobného lekára cisára Mateja II. Habsburského, Willhelma Kopa a jeho lekárske knihy. Informácie o uvedených učencoch dopĺňa Procopius poznámkami pod čiarou s presným uvedením údajov o ich dielach v dobových prácach venovaných dejinám vzdelanosti (autori Daniel Adam z Veleslavína, Gottlieb Stolle, Alexius Horányi, Conrad Gessner a i.).²⁰ Procopius zdôrazňuje, že mnohé tieto diela sú pre verejnosť už nedostupné, preto vznikla potreba preložiť, alebo napísať nové práce.

V úvode prekladateľ podáva historický prehľad lekárskej literatúry v domacom jazyku (v pôvodnej i preloženej verzii), ktorý bol určený širšiemu, nielen vzdelanému publiku na Slovensku i v Čechách:

- V Čechách aj v Uhorsku známy *Český herbár* Pietra Andreu Matthioliho (Praha, 1562);
- Adam Huber preložil a pod názvom *Regiment zdraví, t. j. Správa užitečná, obsahující v sobě potřebná naučení, jakby člověk tělo své při životu a dobrém zdraví zachovati mohl* vydal spis Heinricha Rantzaua (Praha, 1587);

¹⁷ Základné informácie o živote a diele J. Procopia uvádzame podľa: Slovenský biografický slovník. IV. Zv. M – Q, s. 548.

¹⁸ *Ars medica, Collegium materiae medicae* J. F. Fasel, *Dictionarium Slavico-latinum, Origines anabaptistarum in Hungaria* a ďalšie.

¹⁹ *Správa pro Lid obecný, Předmluva*, s. a2.

²⁰ Odk. 19, s. a3.

- Ďalšie vydanie Rantzauovho diela pod názvom *Výtah z Regimentu zdraví* (Praha, 1780). Procopius dopĺňa aj stručné hodnotenie uvedených spisov, napr. v diele Rantzaua označuje používanie niektorých látok a využívanie služieb hvezdárov a veštcov za škodlivé;²¹
- Daniel Adam z Veleslavína vybral z vyššie uvedeného diela (z nemeckej verzie) A. Matthioliho vybrané recepty na lieky a vydal pod názvom *Apatéka domáci rozličných lékařství snadných k přistrojení, proti všelikým neduhům těla lidského vnitřním i zevnitřním z německého herbáře Mathioloa vybraných a do češtiny přeložených* (Praha, 1595).

Podľa Procopiovho hodnotenia ide len o zoznam predpisov na lieky bez opisu a výkladu chorôb.²²

Ďalšiu časť úvodu venuje Procopius informáciám o pomeroch ohľadne lekárskej osvetovej literatúry pre potreby Slovákov v Uhorsku. Pozornosť venuje dvom dielam:

- spisu prešovského lekárnik Jána Webera *Správa o more* (Levoča, 1645),
- dielu Jána Tonsorisa, evanjelického kazateľa z Istebného v Oravskej stolici, s názvom *Sana consilia medica Aneb Zdravá rada lékařská* (Skalica, 1771).

Dielo J. Tonsorisa hodnotí J. Procopius ako prospešnú osvetovú knihu, ktorá bola populárna a „*nassim Kraganum y sausednjm Morawanum wděčná byla*“.²³ Na druhej strane ako lekár mu vyčíta viaceré nedostatky, keďže neopísal podrobnejšie jednotlivé choroby podľa symptómov, veku, pohlavia a stavu chorých. Napokon zhŕňa kritiku v záverečnom hodnotení takto: „*Gen ten nedostatek má, že dokonalé a zřetedlné wypsánj nemocj, gegich příčin, běhu a příjpadnostj, ani potřebných výstrah se w nj nenalézá.*“²⁴

Po prehľadnom spracovaní dobovej lekárskej literatúry určenej pre širšie publikum sa J. Procopius vracia k dielu S. A. D. Tissota a dopĺňa dôvody výberu jeho diela na preklad: „*neyobyčejněgssj nemocj, gegichž znamenj, počátky, příčiny, příjpadnosti a celý běh, tak důkladně, tak patřně wypsal;[...] Předložiw kratičké, wssak podstatnj wypsánj neduhu, dalssj běh y stupně, gednoho každého, y neučeným pochopitedlně ukazuge.*“²⁵

Osvetový vzdelávací zámer J. Procopia potvrdzujú i slová: „*Zastaralé domnjny a sskodliwé předsudy, při zawdané přjležitosti, odkřjwá, a wsssem ukazuge, gakby lidskému pokolenj sskodliwj byli [...] léky [...] neywýbornegssj, neypronikawěgssj a pro lid obecný nejzpůsobněgssj, wybjraje, bez mnohých přjdvků ge podáwati welj.*“

V neposlednom rade mohol byť dôvodom J. Procopia preložiť dielo S. A. D. Tissota do domáceho jazyka aj jeho záujem zaradiť Slovákov medzi „vycvičenejšie“, teda učené a vzdelané európske národy, do jazykov ktorých bol už Tissotov spis preložený (taliančina, angličtina, nemčina atď.).²⁶ Procopius uvádza aj autora

²¹ Odk. 19, a4.

²² Odk. 19, a5.

²³ Odk. 19, a7.

²⁴ Odk. 19, a7.

²⁵ Odk. 19, a8.

²⁶ Odk. 19, a8.

prekladu Tissotovho diela do maďarčiny – lekára Martina Marikovského.²⁷ Ďalej s vedomím jazykovej príbuznosti Slovákov, Moravanov a Čechov Procopius píše: „*chtěge ne genom kraganům mým, nýbrž y sausednjm Morawanům a Czechům, prospěšně poslaužiti, o to sem se přičinil, abych geg do Slowanské řeči, čisté, vlastné, a pokudž možné, wssem srozumitedlné přeložil.*“²⁸

Napokon sa J. Procopius v predslove k prekladu vyrovnával aj s lekárskou a botanickou terminológiou. V úvode podáva svedectvo o vznikajúcej, resp. nejednotnej terminológii. Je si vedomý toho, že „*lékařská slova*“ budú mnohým spočiatku ťažké a neznáme. Napriek tomu je presvedčený, že pozorný a dôvtipný čitateľ, ktorý sa aspoň sčasti vyzná v liečení, nezvyklé slová pochopí.²⁹ Napriek tomu však pridal k dielu krátky slovník, ktorý by mal v tejto veci čitateľovi pomôcť: „*Chtěge wssak y tu laskawým Čztenářům k snadněgssjmu Tyssotowa Spisu porozuměnj dopomocy, Přidal gsem Lékařských slow Regstřjk.*“³⁰ Tento register (rejstřík) nasleduje po prvom vecnom registri, ktorý sa nachádza aj v originálnych Tissotových zneniach. Druhý register v rozsahu piatich strán, ktorý vytvoril J. Procopius pre slovenského čitateľa, má názov: „*Druhý Regstřjk mistrných slow, latinsky neb němeccky wyložěných.*“ Je zaradený celkom na koniec diela a obsahuje najmä anatomické a klinické, menej botanické termíny, ktoré J. Procopius používal v preklade.

Ukážky

anatomických	klinických	botanických termínov
<i>Branice Omentum</i>	<i>běhawka Diarrhoea</i>	<i>Kolocýr Plantago</i>
<i>Blána podřebnĳ Pleura</i>	<i>Hlawobol Cephalalgia</i>	<i>Bohlelaw Cicuta</i>
<i>Pytwa Anatome</i>	<i>Ospanliwost die Schlafsucht</i>	<i>Kořenĳ zámořské Sarsaparilla</i>

J. Procopius v celom texte používal botanické pomenovania a používateľa príručky informoval: „*gměna Bylin, Kořenů a Kwětů mnohým nassjĳm Slowákům, kterĳž ge ginak nazýwagi, budau neznámá. Ale y w té wěcy, nechtege Spisu ssjřiti, wssem k ljbosti psáti nelze bylo: poněwádž w Vhřjch na rozdílĳných místech gegnau a tautěž Bylinu, rozdílĳnými gměnem nazýwagi.*“³¹ Uvádza aj príklady rozličných pomenovaní, napr. lat. *Cianus* nazývajú Slováci *Charba*, *Synokvět* a Česi *Chrba*. Za lat. *Veronica* sa používa pomenovanie *Weronyka* alebo *Vložĳjk*.³² Z tohto dôvodu sa J. Procopius rozhodol použiť botanickú terminológiu podľa diela J. J. Torkoša,³³ ktorého považuje za vý-

²⁷ Odk. 19, a8.

²⁸ Odk. 19, b1.

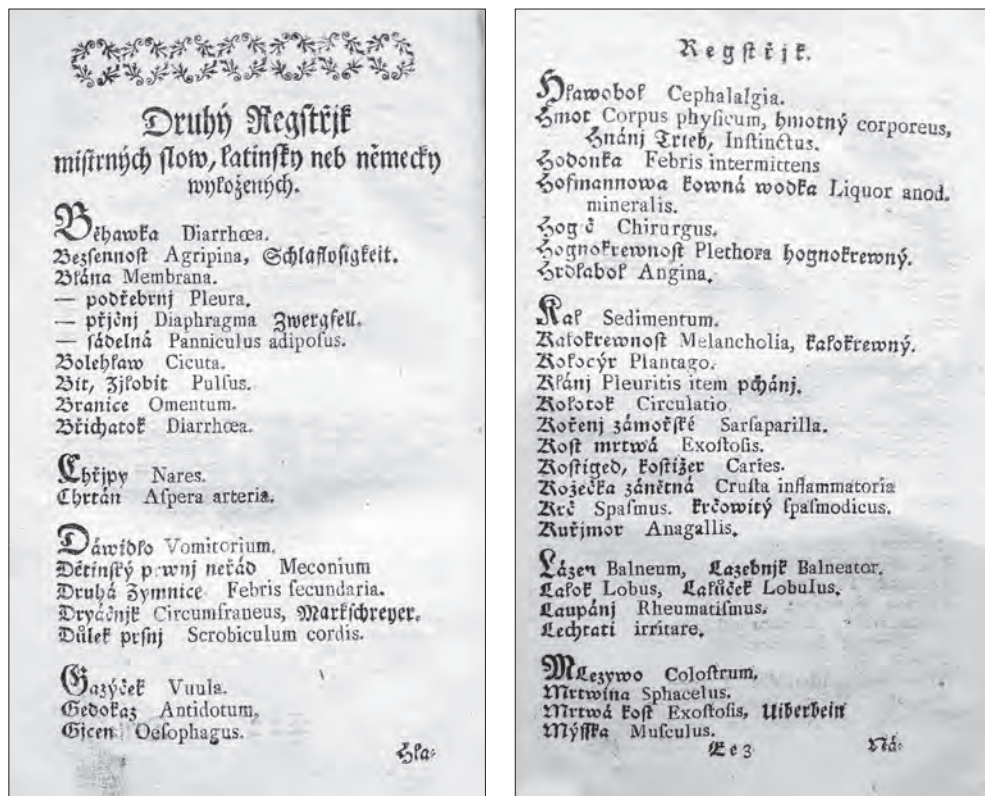
²⁹ Odk. 19, b1.

³⁰ Odk. 19, b1.

³¹ Odk. 19, b2.

³² Odk. 19, b2.

³³ J. J. Torkoš (1699 – 1770), významná osobnosť dejín slovenského lekárnictva a lekárstva, mestský lekár v Bratislave. Podrobne o diele a živote J. J. Torkoša por. HAMAR, T. a S. CZIGLE. Usmernenia pre lekárnikov v diele Jána Justusa Torkoša – *Taxa Pharmaceutica Posoniensis*, s. 128 – 139.

Obr. 2a, 2b Druhý register vytvorený J. Procopiom. V pôvodnom texte A. Tissota sa nenachádzal

znamného lekára i znalca slovanského jazyka: „Gá w té wěcy powinen sem byl následowati, ne lidu obecného, w gménach Bylin rozličně se dělčyho, ale přjkladu lidj očěných, a ne gen w Lékařském vměnj, ale y w Gazyku Slowanském zběhlých.“³⁴ J. Procopius nielenže zapisuje v poznámke celý bibliografický údaj Torkošovho diela *Taxa pharmaceutica Posoniensis*,³⁵ ale informuje aj o jazyku: „D[octor] Justus Jan Tokos (!) Pressburský někdy Lékař, wyđáwage w Pressburku L. P. 1745 Apatékařskou Taksy, čřřwěřjm gazykem Latinským, Německým, Vherským a Slowanským složenau, o to peřowal, aby gmena Bylin, do čistě Slowenčiny wlastně přřlořena byla.“³⁶ Z tejto citácie vidno aj nie celkom jednotný po-

³⁴ Odk. 19, b2.

³⁵ Presný údaj uvádza takto: *Taxa pharmaceutica Posoniensis cum Instructionibus Pharmacopoeorum, Chirurgorum & Obstetricum, speciali mandato E. consilii R. L. H. assumta, per Regiam sanitatis Commissionem revisa, Justi Joannis Tokos (!) M. D. L. Rq. Civitatis Posoniens. Physici ord. Elaborata Posonii MDCCXLV. fol.*

³⁶ Odk. 19, b2.

stup pri používaní pomenovaní slovanský a slovenský v 18. storočí, keď sa najprv používa termín *slovanský jazyk* a vzápätí spojenie *čistá slovenčina*. J. J. Torkoš využíval pri koncipovaní aj iné diela, o čom J. Procopius tiež informuje: „*Nápomocnj mu [Torkošovi] w té práci byli, gak Spisowatelé Pražské Taksy, tak P. Pawel Doležal a P. Bogkowský Apatykar Pezynský.*“³⁷ Procopius považoval Torkošovo dielo za všeobecne známe a v tom čase dostupné. Z poslednej poznámky o preklade v úvode je jasný postoj prekladateľa aj vtedy k veľmi frekventovanej otázke o variolizácii proti pravým kiahňam. J. Procopius ako lekár pristupoval k variolizácii rezervovane: „*sem z Tyssotowa textu dvě Kapitole, o stjpenj Osýpek, a o Dryáčnjcých wynechal. Prwnj proto, že sstjpenj Osýpek, za wsseobecný prostředek k vmenssenj nesstěštj [...] nenj gednomyslně uznáno.*“³⁸

Paratexty ako súčasť prekladu – informácie pre používateľa príručky v Uhorsku

J. Procopius sa usiloval priblížiť svojím prekladom domácemu okruhu čitateľov a používateľov príručky. V niektorých prípadoch musel prekladateľ zmeniť aj základný text, aby bol pre domáceho čitateľa zmysluplný. Napríklad, ak sa v Tissotovom opise príčin chorôb *O některých obyčejných příčinách nemocí lidu obecného* vo francúzskom³⁹ i v nemeckom⁴⁰ vydaní vyskytuje tá istá oblasť⁴¹ nezdravej krajiny a vzduchu, a to mestečiek v okolí Rhony, J. Procopius tento text upravil podľa situácie v Uhorsku: „*Mnogo gest mjst w kragině nassj, w njchž powětřj zdrawj sskodj, ne tak častau proměňau, gak swým přirozenjm, gako pri Tysy, Marussi, Sáwě, w Solnoku, w Segedjně, w Pjsstanech, w Leopoldě, a w giných njzkých a bahnitých okoljch.*“⁴² V ďalšej časti tej istej kapitoly, v paragrafe 13 o nápojoch, ktoré obyvateľstvo pije, Procopius priamo mení základný text, keď opisuje zdroje vody v oblastiach, kde žije slovenský

³⁷ Odk. 19, b3.

³⁸ Odk. 19, b3. O variolizácii a vakcinácii por. RICZIOVÁ, B. Boj proti pravým kiahňam v kontexte dobových lekárskech a osvetových spisov pre slovenské obyvateľstvo, s. 331 – 351.

³⁹ Avis au peuple sur sa santé, par Mr. Tissot, D. M. De Montpellier, de la Soc. Roy. de Londres, de l'Acad. Medico Phys. de Basle, de la Soc. Oecon. De Berne. Lausanne: Chez Jean Zimmerli, aux dépend de Franç. Grasset, 1763.

⁴⁰ Herrn S.A.D. Tissot, D. M. Mitglieds der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften in London, der Medicinisch-Physischen Academie in Basel und der Oeconomischen Gesellschaft in Bern. Anleitung für das Landvolk in Abficht auf seine Gesundheit. Zweyte vermehrte und verbesserte Auflage. Aus dem Französischen übersetzt durch H. C. Hirzel, D. M. des grossen Raths und ersten Stadtarzt in Zürich, Mitglied der Oeconomischen Gessellschaft in Bern und der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich. Zürich: bey Hidegger und Compagnie, 1763.

⁴¹ Vo francúzskom vydaní: Villeneuve, á Noville surtout, & dans quelques autres villages situés dans les marais qui bordent le rhône (s. 34) a nemeckom vydaní: wie zu Neustatt besonders zu Neville, und in einigen andern Dörfern, welche in den der Rohne (!) nach liegenden sumpfsichten Gegenden sich befinden (s. 37).

⁴² Správa pro Lid obecný, s. 14.

národ: „Woda gest geho [t. j. ludu] neyčastějssj nápoj: a to k gegjch sstěstj gest, že wlast nasse dobrými a zdrawými wodami oplywa; owsem w těch kragjch, kdež Slowenský národ se osadil, weliká gest hognost wod w ýbourných a studnic zdrawých.“⁴³

Najčastejšie však J. Procopius dopĺňa základný text poznámkami pod čiarou, ide o postrehy prekladateľa, znalca domáceho prostredia, krajiny a zdravotnej situácie slovenského obyvateľstva. Vo francúzskom origináli sa poznámky pod čiarou vôbec nenachádzajú, ale už v prvých prekladoch textu do nemčiny pridávajú prekladateľa vlastné poznámky, zohľadňujú potreby svojich čitateľov. J. Procopius poznámkami pod čiarou informuje o spôsobe života jednoduchých ľudí, opisuje napríklad nezdravé obydľia chudobných ľudí: „Gestli kde ginde, gistě w Vhřjch o stawenj obecného lidu, měloby pečowáno býti. Mnozý bydlej w chatrných chalupách, dýmem wyčaděných a smradlawých, gjnj w podzemnych djrách, sspatnau slaměnou střechau přikrytých.“⁴⁴

V kapitole o reumatizme *O laupánj* sa odporúčajú teplé pramene, preto J. Procopius celkom prirodzene navrhuje domáce pramene, ako to naznačil v centrálnom texte i pod čiarou. V centrálnom texte aj menuje slovenské termálne pramene: „Gsau y některé teplice prospěšné proti laupanj, gako Pisstánské, Trenčánské.“ Pri tejto zmene textu upozorňuje v poznámke pod čiarou, čo uvádza A. Tissot: „Tyssot schweluge Burbonské (Burbon – Lancy) we Francké zemi, Plombjrské w Lotryncých, Achenské we Westfaljch. Mjsto těchto položili sme nasse domácy.“⁴⁵

J. Procopius ako lekár uvádza nielen lekárske odporúčania, ale propaguje aj dôležitú úlohu lekára; napríklad pri liečení pohryznutia besným psom odporúča v poznámke pod čiarou zveriť sa do rúk lekára: „Při vžjwánj toho prostředku potřebná gest přjtomnost Lékaře. Slinotok nemůže člowěk w Lékařstwj nezběhlý řjdi.“⁴⁶ V tomto istom pojednaní o besnote sa dozvedáme pod čiarou zaujímavú historku: „Před několiká léty wysoce wychwalowán byl Lék proti vsstnutj běsného psa, kterýž geden Slezák, za neomylný prostředek w této nemocy wydáwal. Za to arcanum dal gemu Pruský Král Frydrych II. 12000 Tolaru a ge potom wúbec w Nowinách prohlásyti dal. Dělal se pak z gistých Chrobáků, času letnjho, zwlásst po teplém dėssti, po zemi plazýcjých, a kdyžby roztlačeni byli, žlutý zoft hustý wypausstěgjých, a za několik tehodnú w medě močených. Ale žeby zkussenj toho Lékařstwj chwálu potwrdilo, gestě se neshledalo.“⁴⁷

Prekladateľ sa musel vyrovnáť aj s nejednotnou, resp. ešte neustálenou lekárskou terminológiou pri pomenovaní chorôb. Ukazuje sa to napríklad v kapitole o kiahňach. V pomenovaniach chorôb kiahne (lat. variola) a osýpky (lat. morbilli) vládla v predspisovnom období vývinu slovenčiny veľká nejednotnosť a vzájomná zameniteľnosť. V zdravotníckej a osvetovej literatúre v tlačiach i rukopisoch pí-

⁴³ Odk. 42, s. 20.

⁴⁴ Odk. 42, s. 19.

⁴⁵ Odk. 42, s. 135.

⁴⁶ Odk. 42, s. 144.

⁴⁷ Odk. 42, s. 147.

saných či už v biblickej češtine, nadnárečovej forme kultúrnej západoslovenčiny alebo v bernolákovčine, tak na označenie osýpok, ako aj kiahní sa používali často rovnaké výrazy, ktorými však nepomenúvali tú istú chorobu. Vzhľadom na to, že obe choroby majú veľmi podobné symptómy, prejavy, priebeh i spôsob liečenia, neraz dochádzalo k zamieňaniu ich pomenovania. Tak sa stávalo, že sa niekedy za lat. morbilli okrem výrazu *osýpky* a foriem *krystle*, *rýgle*, *frízle* použil výraz *sypanice* a opačne, kiahne sa pomenúvali ako *kíahně*, ale aj ako *osýpky*, *sypanice* alebo *drobnice*.⁴⁸ J. Procopius uviedol rozsiahlu kapitolu o kiahňach pod názvom *Osýpky*⁴⁹ a pod čiarou uvádza: „*W Vhrjch mnozý ge gmenugj Sypanice.*“⁵⁰ Hoci je S. A. D. Tissot a takisto aj prekladateľ J. Procopius proti rôznym spôsobom liečenia založených na poverách, odporúčajú mnohé jednoduché postupy pri liečení a zmiernovaní priebehu chorôb. J. Procopius pod čiarou odporúča pred vysypaním kiahní známu praktiku v Uhorsku: „*W Liptově kaupagj osypané dětj v wlažné Syrowátce, gakž poznamenal D. Danyel Fisser, Spisský Fyzikus. Což w gistém pořádku gest prospěšné, zvláště před výprudem.*“⁵¹ Toto odporúčanie bolo v Uhorsku medzi lekármi známe, spomína ho aj Zachariáš Theofil Huszty, ktorý bol síce zástancom variolizácie, ale niektoré ľudové liečiteľské postupy odporúčal, napríklad ochladzujúcu liečebnú metódu v Oravskej stolici, ktorú zabezpečuje kyslé a sladké mlieko. Pred vysypaním sa dáva chorým čerstvá voda a potom srvátka alebo mlieko. Popritom sa vykonáva vlažný kúpeľ.⁵² Túto informáciu má Z. T. Huszty z Lissovinyho *Epitome Historiae variolarum*, ktorý opisuje metódu kežmarského lekára Daniela Fischera.⁵³

Kapitolu o osýpkach uvádza Procopius pod názvom *O Sypanicech* a uvedomujúc si nejednotnosť pomenovania tejto choroby, pod čiarou upresňuje v poznámke latinskú identifikáciu: *de morbillis*.⁵⁴ V kapitole o horúčkach⁵⁵ a zimniciach *O pálcitvé zymnicy* upozorňuje používateľov v poznámke pod čiarou aj na iné pomenovania v Uhorsku: „*W Vhrjch někteřj gmenugj tauto Nemoc hlawnj nemocý, někteřj horaucý neb hořjý nemocý.*“⁵⁶ V kapitole o poštipnutí rôznym hmyzom *O vsstnutj Žjžal* dáva rady, ako si ošetriť rôzne uštipnutia osou, včelou, komárom a pod. V po-

⁴⁸ RICZIOVÁ, B. a A. ROLLEROVÁ. Kiahne a osýpky v predpisovných slovenských lekárskejších spisoch 18. storočia a dejiny variolizácie, s. 100 – 117.

⁴⁹ Nem. Von den Pocken, s. 220.

⁵⁰ Odk. 42, s. 147.

⁵¹ Odk. 42, s. 156.

⁵² HUSZTY, Z. T. Versuch über den Menschen in Ungern, nach seiner physischen Beschaffenheit. 3. Th.: Von den Krankheiten in Ungern, s. 442.

⁵³ Daniel Fischer, mestský lekár v Kežmarku, župný lekár v Liptovskej a Spišskej stolici a istý čas aj osobný lekár ostrihonského arcibiskupa Mikuláša Csákiho. Roku 1719 sa stal členom nemeckej spoločnosti prírodovedcov Academia Leopoldina. Cisár Karol VI. mu udelil titul uhorského zemana.

⁵⁴ Odk. 42, s. 166.

⁵⁵ Nem. von den hitzigen Fiebern, s. 255, franc. De la fièvre ardente au chaude, s. 258.

⁵⁶ Odk. 42, s. 171.

známke pod čiarou upozorňuje J. Procopius na miesta pri rieke Tisa: „*Při Tisy gest owsem množstwj žjžal, zwlášstě pak komárů gedowatých, kteřj w odpočjwánj lidem mnohau překážku činj: na zdrawj wssak owsem pak na žiwotu lidem nesskodj. Pročež chtěgje sobě poodpočinauti, museg se něgakými sýtkami přistřjti.*“⁵⁷ Pri opise nákazlivej a často aj epidemickej choroby dyzentérie, ktorú v texte nazýva červienka, vysvetľuje pod čiarou tento výraz: „*Epidemická nemoc gest, kteráž gednoho času mnoho lidj na rozličných mjstech napadá.*“⁵⁸ V kapitole o pôrodoch sa v texte odporúča, aby babice študovali a čítali literatúru určenú pre babice, a pod čiarou uvádza k tomu poznámku: „*Nařjzenjm Neywysyj Wrchnosti giž poněkud nedostatku tomu spomoženo, skrze wydánj dobrých Spisů pro Bábj. Ale gak mnoho gest bab, gežby ge pilno čtli, neb čjsti mohly, neb podle přigatého nawčenj s ssestonedělkami zacházeli?*“⁵⁹ J. Procopius však nemenuje konkrétnu literatúru alebo materiál pre babice, pričom iné diela cituje presne.

V zdravotníckom normatíve *Generale normativum in Re Sanitatis* (1770) sa nachádzali nariadenia aj o pôrodníctve, kde sa v štvrtej časti pod názvom *Instructio obstetricum* v deviatich bodoch sústredili pokyny pre prácu pôrodných báb.⁶⁰ V tom istom roku ako *Správa pro Lid obecný* vyšlo tlačou aj dielo od Steidla *Zpráva o kunsstu babském s připogenými figurami* (Pressburg: F. A. Patzko, 1788). Íšlo o preklad z nemčiny, ktorý vyhotovil J. Černey, avšak J. Procopius toto dielo ani iné nemenuje.

V záverečnej kapitole *Napomenutj*, kde sú vymenované otázky o stave chorého, na ktoré musí lekár vedieť odpovede pred určením diagnózy a zvolením vhodnej terapie, kritizuje Procopius pomerne rozsiahlou poznámkou pod čiarou stav diagnostiky v Uhorsku: „*W Vhřjch na mnohých mjstech ten obyčeg má lid sedlský, že donesa gen nemocného moč, od Lékaře žádá, aby hádal, nač nemocný stůne, potom aby mu radu dal proti nemocy. Děge se to podle starodáwného předsudu, od Ssybalů a Dryáčnjků w obecný lid wtrausseného, žeby gen ten dokonalý Lékař byl, kterýž z moče toliko, nemoc mohl poznáti. Ale w tom musý lid povčen býti, že žáden z Lékařů, byť y neyzkussenégssj byl, každau nemoc ze samého toliko moče poznáti nemůže; ale musý y z gjných znamenj nemoc poznáwati, chceli gistoty se dowěděti. O zlospůsobných zymnicech powěděl Hippocrates, urina bona, pulsus bonus et aeger moritur.*“⁶¹

Prekladateľ J. Procopius mal k dispozícii aj nemecký preklad Tissotovho diela, pretože z porovnania nemeckého a slovenského textu vyplýva, že mnohé poznámky pod čiarou prevzal alebo parafrázoval z nemeckého prekladu. V jednom prípade aj priamo v poznámke pod čiarou napísal *Německý překladatel*. Ide o rozsiahlu poznámku o fialovom sirupe⁶² v poslednej kapitole *Poznamenánj Léků s napome-*

⁵⁷ Odk. 42, s. 210.

⁵⁸ Odk. 42, s. 242.

⁵⁹ Odk. 42, s. 267.

⁶⁰ O vzdelávaní babíc por. PEKAŘOVÁ, K. Niekoľko poznámok k dejinám vzdelávania babíc do roku 1918, s. 151 – 163.

⁶¹ Odk. 42, s. 413.

⁶² Odk. 42, s. 421.

nutjm, kteréž aby čtenář prwe sobě přečetl, nežby wypsaná lékařstw, o nichž napomenutj dáno, vžjwána byla.⁶³ V texte sa totiž priamo recepty na nápoje, masti a iné prípravy liekov neuvádzajú, ale len rímske čísla receptu.

J. Procopius chcel vo svojom preklade poskytnúť slovenskému používateľovi relevantné informácie vhodné pre oblasti Uhorska. V tom prípade dopĺňal alebo menil základný text. Vo väčšine prípadov však svoje doplnenia a spresnenia uviedol pod čiarou. Tie sa týkali najmä spôsobu života obyvateľstva, lokalít v Uhorsku, lekárskech rád a neustáleného odborného názvoslovía.

Záver

Analýza prekladu diela S. A. D. Tissota do podoby spisovného jazyka používaného v druhej polovici 18. storočia na Slovensku príslušníkmi evanjelickej inteligencie, ktoré v roku 1788 vydal skalický lekár Ján Procopius, ukazuje na dobové chápanie významu prekladania literatúry s osvetovým zameraním. J. Procopius pokladal dielo švajčiarskeho lekára Tissota za užitočné a potrebné na pozdvihnutie vzdelanostnej úrovne širokých vrstiev obyvateľstva slovenského pôvodu v Uhorsku (a vďaka jazykovej príbuznosti aj obyvateľov územia Čiech a Moravy) v oblasti zdravotníckej osvety, zároveň na lepšie využitie informácií z Tissotovho diela doplnil originálny text údajmi z domáceho uhorského prostredia, čím pôvodné dielo urobil vhodnejším, prístupnejším a užitočnejším pre domáce publikum. J. Procopius na adaptovanie originálu pre potreby nového slovenského recipienta využil paratextové prvky: predhovor prekladateľa, poznámky pod čiarou, niekde priame úpravy originálneho textu a pripojený register. Na základe porovnania s prekladmi francúzskeho originálu napríklad do nemeckého jazyka možno konštatovať, že Procopiova práca s originálnym textom zodpovedala dobovej praxi pri prekladaní odbornej literatúry. Iste možno vysloviť aj konštatovanie, že preklad J. Procopia je dokladom dobovej vzdelanostnej úrovne domácej slovenskej inteligencie porovnateľnej s vyspelými európskymi národmi.

P r a m e n e

TISSOT, S. A. D. *Anleitung für das Landvolk in Absicht auf seine Gesundheit.* Aus dem Französischen übersetzt durch H. C. Hirzel. Zürich: bey Heidegger und Compagnie, 1763.

TISSOT, S. A. D. *Avis au peuple sur sa santé.* Lausanne: Chez Jean Zimmerli, aux dépends de Franç. Grasset, 1763.

⁶³ Odk. 42, s. 416 – 436.

TISSOT, S. A. D. *Avis au peuple sur sa santé ou traité des maladies les plus fréquentes*. Liege: Chez J. F. Bassompierre, Pere & Fils, J. van den Berhen, á Bruxelles, 1763.

TYSSOT, S. A. D. *Správa pro Lid obecný we Wsech bydljcy, kterakby zdrawj swého chrániti, a w nemocech sobě pomáhati měl, k obecnému dobrému z Francouzské řeči přeložená skrze J[ana] P[rocopia]*. W Kr. S. Městě Vherské Skalicy: Wytisštěná v Jozeffa Ant. Sskarnycla, L. P. 1788.

Zoznam bibliografických odkazov

GENETTE, G. *Paratexte. Das Buch vom Beiwerk des Buches*. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag, 1989. ISBN 3-518-29110-6.

HAMAR, T. a S. CZIGLE. Usmernenia pre lekárnikov v diele Jána Justusa Torkoša – Taxa Pharmaceutica Posoniensis. In: *Studia Bibliographica Posoniensia 2017*. Bratislava: Univerzitná knižnica, 2017, s. 128 – 139.

Historisches Lexikon der Schweiz [online]. Bern. Dostupné na: <https://hls-dhs-dss.ch/de/about/dictionary>

HUSZTY, Z. T. Versuch über den Menschen in Ungern, nach seiner physischen Beschaffenheit. 3. Th.: Von den Krankheiten in Ungern. In: *Ungrisches Magazin oder Beytrage zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft*. Pressburg: bey Anton Löwe, 1781.

KRAJČOVIČ, R. a P. ŽIGO. *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2002. ISBN 80-223-1632-6.

MÜLLEROVÁ, L. Knižní paratextová strategie překladů Raymonda Queneaua. In: *Acta FF ZČU*. Plzeň: Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, 2010, č. 2, s. 62 – 73.

MÜLLEROVÁ, L. Paratexty a česká literatura. In: S. FEDROVÁ, ed. *Česká literatura v intermediální perspektivě*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. – Nakladatelství Akropolis, 2010, s. 463 – 473.

PAULINY, E. *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983.

- PEKAŘOVÁ, K. Niekoľko poznámok k dejinám vzdelávania babíc do roku 1918. In: *Dimenzie jazykového vzdelávania v nefilologických odboroch. (Tradície a súčasnosť)*. Bratislava: Ústav cudzích jazykov LF UK v Bratislave, 2013, s. 151 – 163.
- RICZIOVÁ, B. Boj proti pravým kiahňam v kontexte dobových lekárskejších a osvetových spisov pre slovenské obyvateľstvo. In: M. BADA a kol., eds. *Pohromy, katastrofy a nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava: Igor Ilit – Rádio Print, 2019, s. 331 – 351.
- RICZIOVÁ, B. Johannes Tonsoris: Sana consilia Medica aneb Zdravá Radda Lékařská, Skalica 1771. In: R. SLABOTÍNSKY a P. STÖHROVÁ, eds. *Po stopách zdraví a nemoci zvířat 2*. Brno: Acta Musei technici Brunensis, 2013, s. 111 – 116.
- RICZIOVÁ, B. a A. ROLLEROVÁ. Kiahne a osýpky v predpisovných slovenských lekárskejších spisoch 18. storočia a dejiny variolizácie. In: R. SLABOTÍNSKY a P. STÖHROVÁ, eds. *Zdraví a nemoc v dejinách člověka a zvířat*. Brno: Acta Musei technici Brunensis, 2016, s. 100 – 117.
- Slovenský biografický slovník. IV. zväzok. M – Q*. Martin: Matica slovenská, 1990. ISBN 80-7090-070-9.
- TINKOVÁ, D. Tělo, obraz duše. Katechismy zdraví a dietetické příručky přelomu 18. a 19. století jako pramen k dějinám těla a tělesnoti. In: *Dějiny těla. Prameny, koncepty, historiografie*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2013, s. 114 – 115.

S. A. D. Tissot: Avis au Peuple sur sa santé – J. Procopius: Správa pro Lid obecný (1788) Paratexts in Translated Works

Beata Ricziová – Olga Vaneková

Enlightenment conveyed new ideas that strongly supported the development of specialist medical literature in the native language in Hungary. Vernacularisation applied mainly to printed works concerned with medical education addressed to the wider population. The paper focuses on a fundamental work in the field of medical education, *Avis au peuple sur la santé, ou traité des maladies les plus fréquentes* (1st edition in 1761, Lausanne) by the Swiss doctor Samuel Auguste André Tissot (1728 – 1797). The work was translated into the period version of Slovak by Ján Procopius (1732 – 1806), a doctor from Skalica, under the title of *Správa pro Lid Obecný ve Wsech bydljčj, kteakby zdrowswého chrániti, a w nemocech sobě pomáhati měl, k obecnému dobrému z Francouzské řeči přeložená skrze J. P.* (Skalica, 1788) The authors study the paratexts associated with the aforementioned work, analyse the introduction of the original author S. A. D. Tissot as well as the introduction of the translator, Procopius and the changes he made to the original including modifications to the main body of text and any additions in notes relating to the contemporary Hungarian matters.

Keywords: S. A. D. Tissot, J. Procopius, 18th century, medical educational literature, paratext

„Ti muži, ktorí literárnímu umění napomáhají...“

Z venovaní básnickej zbierky Bohuslava Tablica
Poezye (1806 – 1812)*

Lenka Rišková

Kľúčové slová: venovanie, príležitostná báseň, mecén, vzdelanie, jazyk, literatúra

Bohuslav Tablic (1769 – 1832) ako autor prvého prehľadu dejín pôvodnej slovenskej (hoci „len“ po česky písanej a výlučne básnickej) literárnej tvorby, známeho pod názvom *Paměti česko-slovenských básníkův aneb veršovcův...* (1806 – 1812)¹, na viacerých miestach potvrdzoval svoju veľkú úctu k všetkým literárne činným osobnostiam, ktoré svojou tvorbou prispeli k zdokonaľovaniu domáceho jazyka a k rozvoju nielen literárneho, ale vôbec kultúrneho života, ba dokonca i k hospodárskej prosperite celej krajiny. No v rovnako veľkej úcte mal aj všetkých ľudí, ktorí akýmkoľvek spôsobom pomáhali pri vydávaní kníh – nazýval ich „o literaturu zasloužilými lidmi“². „Čím větší cena jest a platnost literního umění, tím větší vážnost zasluhují všickni ti muži, kteříž liternímu umění, budže skrze vlastní sebe v něm cvičení, aneb pilné jeho zdělávání a ochotné ve vlasti rozšiřování i zvelebování napomáhají.“³

Osobitne si uvedomoval význam bohatých mecénov – „ich požehnaná památka i mezi spisovateli vlasti naši nám pozůstala“⁴. Ako bolo zvykom, aj on ich spomínal predovšetkým v dedikačných príhovoroch svojich diel. Neobmedzil sa v nich však

* Štúdia je výstupom grantového projektu VEGA 2/0117/17 Príležitostná poézia Juraja Palkoviča, Bohuslava Tablica a Pavla Jozefa Šafárika (zodp. riešiteľ: Lenka Rišková).

¹ TABLIC, B. Paměti česko-slovenských básníkův aneb veršovcův, ktoríž se budto v uherské zemi narodili, aneb aspoň v Uhřích živí byli. In: *Poezye*. Díl první. Vacov, 1806; TABLIC, B. Paměti... In: *Poezye*. Díl druhý. Vacov, 1807; TABLIC, B. Paměti... In: *Poezye*. Díl třetí. Vacov, 1809; TABLIC, B. Paměti... In: *Poezye*. Díl čtvrtý. Vacov, 1812. Viac o tomto diele GÁFRIKOVÁ, G. K Tablicovmu historiografickému konceptu slovenskej literatúry, s. 260 – 268.

² TABLIC, B. Předmluva. In: *Poezye*. Díl třetí. Vacov, 1809. Za „literně činného“ človeka bol na konci 18. storočia považovaný každý, kto mal prehľad v dovtedajšej literárnej a knižnej produkcii, a zároveň aj v dovtedajšej vzdelanosti, čo bolo samozrejmom povinnosťou každého vzdelanca tej doby. Historia litteraria ako vedná disciplína mala napomáhať vzdelancom orientovať sa vo svete dovtedajšej vzdelanosti. GÁFRIKOVÁ, G. Pannonia docta. Učená Panónia, s. 13 – 15.

³ TABLIC, odk. 1, 1806, nepag. Výraz „literní umění“ pritom treba chápať ako synkretický pojem, ktorý označoval nielen literárnu tvorbu, ale v tom najširšom význame vzdelanie.

⁴ TABLIC, B. Venovanie. In: *Poezye*. Díl třetí. Vacov, 1809, nepag.

len na tradičné vyratúvania ich titulov a hodností. Špecifickou črtou Tablicových venovaní je to, že s veľkým dôrazom opisoval mecénov z hľadiska ich aktívnej činnosti pri šírení „literního umění“, konkrétne prostredníctvom ich živého vzťahu k domácomu jazyku, a v následnosti na to aj prostredníctvom ich podpory literárnej tvorby v ňom.

Potvrdzujú to aj jeho slová z venovaní štyroch zväzkov básnickej zbierky *Poezye* (1806 – 1812). Prvé dva venoval Michalovi Žarnocaymu⁵ a tretí spoločne so štvrtým Jurajovi Zmeškalovi⁶. Na adresu Michala Žarnocaya napríklad uznalivo poznamenáva, že bol „*literního umění horlivý a povědomý milovník*“,⁷ resp. „*zvláštní a povědomý milovník poetského umění*.“⁸ Pri Jurajovi Zmeškalovi zase spomína nielen jeho osobné zásluhy pri rozvoji domácej literárnej spisby, ale aj zásluhy celého slávneho a starobylého Zmeškalovského rodu (okrem iného aj) pri šírení vzdelanosti v celej krajine: „*Žádaje i já za to vděčen býti, obětují Vaši vys. uroz. milosti tuto knihu, kteráž se tím slušnějším právem Vaši vys. uroz. milosti připisuje, čím jasněji se slavný rod Zmeškalův i užitečnými vlasti prokazanými službami, i horlivostí pro náboženství, i milováním literního umění, i rozličnými jinými ctnostmi nad mnohé jiné od starodávna stkvěje.*“⁹

-
- ⁵ TABLIC, B. Venovanie. In: *Poezye. Díl první. Vacov, 1806, nepag.*; TABLIC, B. Venovanie. In: *Poezye. Díl druhý. Vacov, 1807, nepag.* Michal Žarnocay bol prísediacom na súdoch Nitrianskej, Trenčianskej, Liptovskej a Turčianskej stolice, spoluvládrom bráneckého panstva a inšpektorom senickej a prietržskej cirkvi. Podporoval Tablica v čase, keď pôsobil v Skalici. Zachovalo sa o ňom len málo informácií, dokonca aj Rudo Brtáň sa vo svojej monografii o Tablicovi obmedzil výlučne na údaje z týchto venovaní. BRTÁŇ, R. Bohuslav Tablic (1769 – 1832): Život a dielo, s. 106 – 108. (Okrem toho odkazuje na štúdiu: ORMIS, J. V. Neznáma Brožúra Pavla Senického. In: *Historický časopis. 1967, roč. XV, č. 1, s. 46 – 63.*)
- ⁶ TABLIC, odk. 4, nepag.; TABLIC, B. Venovanie. In: *Poezye. Díl čtvrtý. Vacov, 1812, nepag.* Juraj Zmeškal bol dôverníkom cisárskeho dvora, prísediacom na súdoch piatich stolíc: Oravskej, Liptovskej, Zvolenskej, Tekovskej a Hontianskej a pánom dvanástich poddanských dedín ležiacich na území týchto stolíc. Tablic si vysoko vážil jeho vzťah k vlasti, k náboženstvu, k mravnosti i k vzdelaniu. Vo venovaní sa tiež odráža aj jeho veľmi intenzívny osobný vzťah k Zmeškalovi – píše o ňom ako o „pánu a patrónu mně milostivě příznivému“. Bol mu veľmi zaviazaný, pretože práve Juraj Zmeškal mu dopomohol k prvej fare v Horných Rykynčiciach (1793 – 1795). A pomohol mu aj druhýkrát, po Tablicovom niekoľkoročnom pôsobení v Ači (1795 – 1802) a v Skalici (1802 – 1805) stál totiž aj za jeho návratom do rodného kraja (bližšie k svojej rodine), do Kostolných (dnes Hontianskych) Moraviec, kde následne prežil celý zvyšok svojho života.
- ⁷ TABLIC, odk. 5, 1806, nepag.
- ⁸ TABLIC, odk. 5, 1807, nepag.
- ⁹ TABLIC, odk. 4, nepag. Zmeškalovci, ako príslušníci strednej šľachty, sú v uhorských dejinách známi predovšetkým tým, že sa iniciatívne zaujímali o politické dianie v krajine a angažovali sa v ňom v rôznych pozíciách. Aktívne sa zapájali do správy krajiny, keď pôsobili vo verejných funkciách (župani, podžupani, sudcovia, notári, poslanci a i). Preslávili sa však aj ako podporovatelia cirkevných komunit a charitatívnych spolkov. Pomáhali pri rozširovaní vzdelanosti svojich poddaných, resp. príslušníkov tých najchudobnejších vrstiev a tiež pri rôznych umeleckých aktivitách. Okrem toho, v rodinnom živote i v úradnej praxi aktívne používali domáci jazyk.

Ďalším špecifikom Tablicových venovaní štyroch zväzkov básnickej zbierky *Poezye* je ale aj to, že obom mecénom vyjadril svoju úctu aj vo veršovanej forme. Michalovi Žarnocaymu adresoval takéto venovanie v druhom zväzku *Poezyí* a Jurajovi Zmeškalovi v ich štvrtom zväzku – sú známe pod incipitmi: *Tobě, slavný mecenáši...*¹⁰ a *Národové pospíchají...*¹¹ Vzhľadom na viazanosť oboch básní na celkom konkrétnu udalosť, ktorou je vydanie zbierky a aj na ich formálne umiestnenie v rámci venovaní, možno ich určiť ako básne príležitostného charakteru.¹²

V prvej básni adresovanej Michalovi Žarnocaymu zachytil Tablic nielen osobný charakter svojho mecenáša, ale pôsobivo vykreslil aj celospoločenský význam jeho obdivuhodnej činorodosti motivujúcej k všeobecnému rozvoju celej vlasti, a to celkom konkrétne prostredníctvom priamej podpory rozširovania vzdelanosti:

*„Ty, jenž v vlasti rozněcuješ
světlo božské moudrosti,
umění¹³ květ rozširuješ,
učené máš v vážnosti.“¹⁴*

Svoj jasne demonštrovaný úmysel odôvodňuje následným topickým a vysoko štylizovaným básnickým obrazom, v ktorom ho pripodobnil k slávnym bojovníkom zasluhujúcim si uznanie svojimi úspechmi na bojovom poli – „*kravou když stropí seč*“¹⁵. Ako zvykne byť uctený bojovník bojujúci proti nepriateľom: „*celý svět ho předce váží, / básníř o něm zaspívá*“¹⁶, rovnako (a ešte oveľa viac) si zasluhuje podľa Tablica úctu ten, kto bojuje proti „*špatným bludom*“¹⁷ – teda proti nevedomosti, poverám, ktoré sú často len dôsledkom nízkeho vzdelania ľudí či ich obmedzeného poznania, ale aj proti rôznym iným spoločenským nerestiam, ktoré sú rovnako prirodzeným dôsledkom nedostatočnej intelektuálnej i duchovnej formácie. Takýto človek, majúci v úcte vzde-

¹⁰ TABLIC, odk. 4, nepag.

¹¹ TABLIC, odk. 6, 1812, nepag.

¹² Príležitostná tvorba predstavuje taký typ literárnej produkcie, ktorá bola v našom prostredí (ale aj v celoeurópskom kontexte) po mnohé storočia obľúbená a populárna. Bola stabilnou a pomerne podstatnou súčasťou vydavateľskej produkcie. KOLLÁROVÁ, I. Pohrebné kázne a epicediá v segmente príležitostných vydaní, s. 152 – 158. Pre ňu je charakteristický vysoko štylizovaný literárny prejav. Príležitostné texty rôzneho charakteru sa zvykli vydávať aj v domácom jazyku, preto sa pre mnohých autorov stali prejavom ich pozitívneho vzťahu k vlastnému jazyku a zároveň aj dôležitým zdrojom šírenia záujmu o jeho pestovanie a zdokonaľovanie. Pozri tiež KRAUS, C. K významu príležitostnej poézie v 1. polovici 19. storočia, s. 345 – 349.

¹³ Pojem umenie tu treba chápať v tom najširšom možnom význame ako označenie akejkoľvek zručnosti a schopnosti či zvládnutia niečoho.

¹⁴ TABLIC, odk. 4, nepag.

¹⁵ TABLIC, odk. 4, nepag.

¹⁶ TABLIC, odk. 4, nepag.

¹⁷ TABLIC, odk. 4, nepag.

lanie i všetkých vzdelaných ľudí, si podľa Tablica nielenže zasluhuje uznanie počas svojho života, ale nadobúda aj hodnoty večné. (Na istú formu umeleckej štylizácie odkazuje aj apelatívny charakter Tablicovej básnickej výpovede, potvrdený v tomto citáte aj tzv. rečníckou otázkou, na ktorú sa priamo a jednoznačne očakáva záporná odpoveď.)

*„Ty-li méně zasluhuješ
krásných věnců nežli rek,
ješto nad něj zvelebuješ
vlast svou, Nebi činíš vděk?“¹⁸*

Navyše, vzhľadom na celospoločenský dosah reflektovaných záujmov Michala Žarnocaya, nechcel ho osláviť svojím básnickým chválospevom len on sám, ale k takémuto postojú vyzýva aj – a to celkom v súlade s dobovými zásadami básnického prejavu v príležitostnej poézii – širšie spoločenstvo, na ktoré mali jeho podporné aktivity pozitívny dopad:

*„Tobě, slavný mecenáši,
libě zavzniž líra má,
do věnce nechť růže snáší
Slávie Ti upřímá.“¹⁹*

Povšimnutiahodné však je, že toto spoločenstvo nezostáva u Tablica len anonymným a nijako bližšie neurčeným okruhom obyvateľov „*vlasti*“. Celkom konkrétne ho nazýva *Sláviu*. Používa teda pojem, ktorým zvykol označovať spoločenstvo slovanských národov, resp. ním odkazoval na vyjadrenie príslušnosti k presne špecifikovanému a proti ostatným národným spoločenstvám v Uhorsku jasne vyčlenenému slovanskému jazykovému spoločenstvu.²⁰ Použitím tohto pojmu (bezpochyby cielenému) Tablic tak jednoznačne odkazuje na výrazne aktualizovaný rozmer svojej básnickej výpovede. Nezostáva len v rovine všeobecných úvah o univerzálnych témach. Jeho zámerom je reagovať na celkom konkrétne podnety a reálne problémy viažuce sa k danému priestoru, obývaného slovanským obyvateľstvom, resp. na ktorom sa používal slovanský jazyk. Svojou reflexiou osoby Michala Žarnocaya, ako

¹⁸ TABLIC, odk. 4, nepag.

¹⁹ TABLIC, odk. 4, nepag.

²⁰ „Slávia bola akousi personifikáciou slovanských národov v Uhrách (Slováci, Srbi, Rusíni, Chorváti, Dalmati, Vendi) a len potom iných národov (Rusi, Poliaci, Slezania a Česi...)“ BRTÁŇ, R. Pri prameňoch slovenskej obrodeneckej literatúry, s. 184. Často bol tento pojem vyjadrením vedomia autenticity, resp. prejavom jazykového, etnického či národného vyhradenia sa slovanských jazykových spoločenstiev voči ostatným etnikám, resp. národom. Tablic ho použil viackrát – azda najznámejšia jeho báseň *Slávia věncem* zdobená. (TABLIC, B. Poezye. Díl čtvrtý. Vacov, 1812, s. 13–27.)

slávneho mecenáša literárnych diel, práve v tomto jazyku priamo odkázal na problém nedostatočnej literárnej produkcie v ňom; tú pokladal za hlavnú príčinu nízkej vzdelanostnej úrovne slovanského obyvateľstva v Uhorsku. Uvedomoval si, že zvyšovanie vzdelanostnej úrovne je priamo viazané na podporu domáceho jazyka.

Tablic evidentne nechcel, aby jeho verše vyzneli len ako formálne gesto voči spoločensky vyššie postavenej osobe, ktorej je zaviazaný. Jeho cieľom bolo ponúknuť čitateľovi text s výrazným aktualizácnym rozmerom a jasným posolstvom. Báseň je tak prezentáciou jeho autentického osobného vzťahu k mecenovi ako rešpektovanej osobnosti. Ponúka v nej teda nie štylizovaný, ale v najvyššej možnej miere reálny a autentický obraz Michala Žarnocaya, ktorý svoj aktívny postoj k rozvoju vzdelanosti v celej krajine potvrdil aj celkom konkrétnou podporou katedry česko-slovenského jazyka a literatúry²¹, resp. „*Slavininých štěpov*“²² (tu vo význame slovanských študentov na bratislavskom lýceu, ktorí sa aj prostredníctvom činnosti katedry mohli aktívne angažovať v národnouvedomovacom či obrodzovacom procese slovanského obyvateľstva v Uhorsku):

*„Ty, jenž v vlasti rozněcuješ
světlo božské moudrosti,
umění květ rozšiřuješ,
učené máš v vážnosti,*

*krásne štěpy Slavininy,
štědrostí svou políváš,
zahrady pak Minerviny
urodnější činíváš.“²³*

²¹ Tablic o tom informoval vo venovaní prvého zväzku Poezyí: „Mezi takoveto literního umění napomáhatele s radostí naše milá vlast i Vaší vysoce uroz. milost počítuje, ješto ste i skrze upřímé učených mužův sobě vážení i skrze horlivé všelikých užitečných známostí v milém tom slovenském kraji, v němž bydleti ráčíte, rozšřivování, i skrze katedry slovenské přešpurské – k rozšřivování a zvelebení literního umění v slovenských vlasti naší krajích směřující – štědré nadání, lásku svou k liternímu umění patrně dokázali a dokazovati neustále ráčíte.“ TABLIC, odk. 5, 1807, nepag. Katedra bola založená na jeseň v roku 1803 pri bratislavskom lýceu, teda len krátko pred vydaním prvých dvoch zväzkov Poezyí.

²² Identický obraz Slavininých „štěpov“ použil Tablic aj v básni priamo viažucej sa k vzniku katedry s názvom Světlo literního umění:

*„Slávie zde šťastně zaštěpila
nový vroubek překrásného umění,
líbezně své řeči založila
drahé vlasti přepotřebné učení,
ujala se ratolestka zdarná,
radújte se, Slavinini synové,
snažnost vaše nezůstane marná,
věnce se vám vítí mají bobkové.“*
(TABLIC, B. Poezye. Díl první. Vacov, 1806, s. 127.)

²³ TABLIC, odk. 4, nepag.

Takú istú autorskú intenciu možno sledovať aj v druhej spomínanej Tablicovej básni – v básni „*Národové pospíchajú*“, ktorá je súčasťou venovania štvrtého zväzku *Poezyí*, adresovaného Jurajovi Zmeškalovi.²⁴ Aj tu Tablic prezentoval svoj priam bytostný záujem o rozširovanie vzdelanosti medzi Slovanmi prostredníctvom kníh napísaných v zrozumiteľnom jazyku. Zároveň ňou poukázal na akútne problémy slovanských národov v Uhorsku.

Rovnako aj tu možno sledovať pomerne vysokú mieru básnickej štylizácie – Tablic v nej použil pôsobivý obraz priamej konfrontácie Slovanov s Francúzmi, Angličanmi, Talianmi, Nemcami, Rusmi, Poliakmi či s Maďarmi. Pri všetkých týchto veľkých národných spoločenstvách eviduje ich prednosti: pri Francúzoch spomína jednak ich vedomosti a prehľad, jednak ich úspechy vo vojnách, vďaka ktorým sa mohli cítiť neohrození; Angličanom vďaka ich sile či prevahe pripisuje vládu nad morom; slávu Talianov zaručuje to, že ich krajina je odpradávná sídlom múz a táto bohatá tradícia je podľa neho základným predpokladom jej všeobecnej vyspelosti a ďalšieho rozvoja; pri Nemcoch upozorňuje na silu ich umení, Rusom a Poliakom priznáva bohaté úspechy vo vedách, no a u Maďarov zase eviduje veľkú túžbu po „osvietení“, teda po poznaní. Z tohto porovnania mu Slovania vychádzajú veľmi nelichotivo: sťažuje sa, že obyvateľstvo „Slávie“ nielenže zaostáva v životnej úrovni, ale aj zotráva v hlbokjej nevedomosti. A práve zanedbávanie vzdelávania pokladal za hlavnú príčinu tohto zaostávania a celkovo, za veľkú krivdu na národe. Preto sa opäť výrazne apelatívnou formou rečníckej otázky rozhorčuje:

*„Má-li Slovák zahynouti
v těžkém bludů vězení,
nemá-li ho oblesknouti
nikdý slunce umění?*

*Slušné-li jest držeti ho
v věčné neumělosti?
Zda-li hřích jest polámat jho
pověř, bludů temnosti?“²⁵*

Svoje rozhorčenie zdôrazňuje aj nasledujúcou úvahou, doslova kontempláciou o pravde a poznaní pravdy, ako jednej z najvznešenejších hodnôt. Považuje ju za samotnú podstatu existencie. V tejto reflexívnej pasáži demonštruje svoje presvedčenie, že právo na vzdelanie – zdokonaľovanie poznania – je dané každému. Porušenie tohto práva, resp. marenie možností vzdelávať sa označil za hriech proti prirodzenosti života:

²⁴ TABLIC, odk. 4, nepag.

²⁵ TABLIC, odk. 4, nepag.

*„O! ten původ světla věčný
přeje světu celému
pravdy, ctitel její vděčný
díky obětuje mu.*

...

*Mrakem bludů zatemnovat
rozum bídné chudoby,
jestiř nebi odporovat,
práhat lid v jeho poroby.“²⁶*

Naproti tomu, podporovanie vzdelávania (čo evidoval aj u Zmeškalovcov) chápal ako prostriedky šírenia ľudského šťastia:

*„Říši bludů, pověr bořit,
šířit pole umění,
jestiř světu štěstí tvořit,
proudy stavit trápení.“²⁷*

Aj do tejto básne Tablic vložil aktuálne motívy a myšlienky, ktoré silno rezonovali v slovenskej spoločnosti na samom začiatku 19. storočia. Predovšetkým išlo o ideu budovania vedomia rovnoprávnosti slovanských národov v spoločenstve ostatných národov s bohatou históriou a kultúrnou tradíciou. Báseň je v podstate ostrou výčitkou namierenou proti všetkým tým, ktorí sa nezaujímajú o svoj vlastný národ, resp. proti tým, ktorí ho zámerne potupujú a prekážajú mu v jeho rozvoji. Ich nečinnosť porovnáva s činorodosťou príslušníkov ostatných národov, ktorá im prináša aj úspechy:

*„Národové pospíchají
v přeslavný chrám pověsti,
za velkou čest pokládají
vlasti skončit neřesti.“²⁸*

V osobe Juraja Zmeškala (rovnako ako aj v osobe Michala Žarnocaya) našiel podporu týchto vznešených ideí a svojich túžob. Preto jeho venovanie v závere nadobúda priam charakter oslavného chóru:

²⁶ TABLIC, odk. 4, nepag.

²⁷ TABLIC, odk. 4, nepag.

²⁸ TABLIC, odk. 4, nepag.

*„Nu! Ty, pane, zapuzuješ
škodných bludů temnosti,
jasné světlo rozšiřuješ
užitečné známosti.*

*Slávia Ti obětuje
za to nesmrteľnou česť,
krásnyť věnec ofěruje,
v vděčném srdci uvit jest.*

*Múza chťic se vděčit tobě
těchtoť písni podává,
v radostné i smutné době
oddaná ti zůstává.“²⁹*

Odhaľovanie autorskej intencie v týchto – na prvý pohľad okrajových – básňach postupne dokresľuje Tablicov portrét nielen ako básnika, ale aj ako osoby výrazne sa angažujúcej v živote slovenského jazykového spoločenstva. Obe básne možno vnímať ako dôležité dôkazy Tablicovho intenzívneho vnímania úlohy vzdelanosti pre rozvoj národa, krajiny a celej spoločnosti, čo napokon v mnohom ovplyvnilo aj jeho vlastnú literárnu činnosť. Za nasledovania hodné nepovažoval len prejavy materiálnej podpory, ale predovšetkým samotné docenenie hodnoty „literního umění“ pre celú spoločnosť.

Preto by bolo nekorektné hodnotiť ich len ako formálne splnenie si povinnosti literárneho tvorca voči svojmu mecénovi. Sú cennými dokladmi o dobových názoroch, s ktorými sa súveká spoločnosť stotožňovala. Sú dôležitým posolstvom, ktoré v sebe nesie odpovede na mnohé stále nezodpovedané otázky o podobe slovenského literárneho života v čase formovania sa moderného slovenského národa a aj modernej slovenskej literatúry.³⁰

²⁹ TABLIC, odk. 4, nepag.

³⁰ „Obsahují zaujímavé informace o jednotlivcích, ich rodinách, spoločenskom postavení a verejných aktivitách v prospech svojho rodiska a regiónu“. KLIMEKOVÁ, A. Príležitostné tlače – obľúbený vydavateľský žáner v prvej polovici 18. storočia, s. 31 – 35.

Pramene

TABLIC, B. *Poezye. Díl první.* Vacov, 1806.

TABLIC, B. *Poezye. Díl druhý.* Vacov, 1807.

TABLIC, B. *Poezye. Díl třetí.* Vacov, 1809.

TABLIC, B. *Poezye. Díl čtvrtý.* Vacov, 1812.

Zoznam bibliografických odkazov

BRTÁŇ, R. *Pri prameňoch slovenskej obrodeneckej literatúry.* Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1970.

BRTÁŇ, R. *Bohuslav Tablic (1769 – 1832): Život a dielo.* Bratislava: VEDA, 1974.

GÁFRIKOVÁ, G. a kol. *Pannonia docta. Učená Panónia.* Bratislava: VEDA, 2003.
ISBN: 978-80-224-0764-2.

GÁFRIKOVÁ, G. K Tablicovmu historiografickému konceptu slovenskej literatúry.
In: *Slovenská literatúra.* 2004, roč. 51, č. 4, s. 260 – 268.

KLIMEKOVÁ, A. Príležitostné tlače – obľúbený vydavateľský žáner v prvej polovici 18. storočia. In: *Knížnica.* 2009, roč. 10, č. 3, s. 31 – 35.

KOLLÁROVÁ, I. Pohrebné kázne a epicédie v segmente príležitostných vydaní.
In: G. GÁFRIKOVÁ, ed. *Posledné veci človeka: štúdie k dejinám slovenskej duchovnej kultúry 17. – 18. storočia.* Bratislava: Veda, 2010, s. 152 – 158.

KRAUS, C. K významu príležitostnej poézie v 1. polovici 19. storočia.
In: *Slovenská literatúra.* 1963, roč. 12, č. 4, s. 345 – 349.

MRÁZ, P. *Poetika príležitostnej poézie Bohuslava Tablica a Jána Hollého.* Bratislava: FF UK, 2010. ISBN 80-223-2858-6.

“Those men who help the literary arts...”

From the Dedication in the Poetry Collection of Bohuslav Tablic
Poezye (1806 – 1812)

Lenka Rišková

Bohuslav Tablic (1769 – 1812) often expressed his admiration for those who in any way contributed to the development of domestic literature. His dedications of the individual volumes of his poetry collection *Poezye* (published successively in 1806, 1807, 1809 and 1812) to Michal Žarnocay and Juraj Zmeškal respectively, confirm this. They serve as important evidence of the intense activity of benefactors on behalf of the development of the native language.

Analysing the themes, motifs or the poetic meaning of these dedications and gradually identifying the authorial intent of the poet increasingly confirm that secondary materials are also an essential research source and interpreting them can provide answers to numerous questions about cultural, social and political life as well as philosophical and religious developments in our region.

Keywords: dedication, occasional poem, benefactor, education, language, literature

Paratexty ako pracovný nástroj: Karl Weiß Schrattenthal a jeho vydavateľská činnosť

Ivana Zolcerová

Kľúčové slová: Karl Weiß Schrattenthal, Johanna Ambrosius, Katharina Koch, paratexty, básnické zbierky

Úvod

Gérard Genette (1930 – 2018), francúzsky literárny vedec a teoretik, prirovnal paratexty k vestibulu budovy, kam človek vojde, no má ešte možnosť otočiť sa. Práve paratexty, ako „*tie ozdoby, ktorými sa text stáva knihou a ako taký predstúpi pred čitateľov a všeobecne pred verejnosť,*“¹ rozhodnú o tom, či si danú knihu prečítame alebo nie. Zhrnutý obsah diela na prebale knihy, pár viet z recenzie známeho kritika, životopisné údaje o autorovi, či typ písma použitého na obale knihy – jedným slovom paratexty svoj text predávajú. A aj preto si zaslúžia pozornosť pri skúmaní dejín literárnej tvorby. Môžu odpovedať na množstvo otázok, len musíme položiť tie správne otázky. Paratexty netreba preceňovať, ale ani zanedbávať.

V tomto príspevku poukážem na štruktúru paratextov kníh, ktoré vydal, resp. sa o ich vydanie zasadil Karl Weiß Schrattenthal (1846 – 1936), v Prešporku žijúci pedagóg, spisovateľ, vydavateľ, literárny redaktor. Pri analýze sa zameriam na dve zbierky básní, ktorých vydanie Schrattenthal inicioval a nakoniec ich aj zostavil. Ide o zbierku básní Kathariny Koch (1883) a Johannya Ambrosius (1894). Hoci okrem zbierok básní týchto dvoch poetiek vydal K. Schrattenthal diela aj iných spisovateľov a spisovateľiek, v štúdiu sa zameriavam na tieto dva príklady z viacerých dôvodov. Katharina Koch bola prvou poetkou, ktorej výber básní K. Schrattenthal vydal. Vydanie básní Johannya Ambrosius, ktorým nadviazal do istej miery na rok 1883, znamenalo preňho nečakaný vydavateľský úspech. Napokon medzi týmito dvoma zbierkami pravdepodobne videl spojenie aj sám Karl Schrattenthal, pretože prvé vydania knihy Johannya Ambrosius sú venované Katharine Koch a, naopak, nové rozšírené vydanie Kathariny Koch z roku 1895 je venované Johanne Ambrosius.

Keďže básnická zbierka Johannya Ambrosius bola vydaná štyridsaťpäťkrát, sledujem aj zmeny, ktoré sa udiali medzi jednotlivými vydania.

¹ GENETTE, G. Paratexte, s. 10.

V článku krátko predstavím nielen Karla Weia Schrattenthala, ale aj spisovateľky, ktorým bol mecénom, opíšem úspech, ktorý zoala knižka Johannya Ambrosius, a porovnám štruktúru paratextov spomínaných básnických zbierok. Aj naďalej pracujem s definíciou a delením paratextov G rarda Genetta, cez ktorého prístup sa pozriem na príklady zo Schrattenthalovej vydavateľskej činnosti.

Karl Wei Schrattenthal

Karl Wei Schrattenthal nebol „len“ vydavateľom. Svoj pracovný život začal v armáde. Po službe sa usadil v dnešnom Rumunsku (Temesv r),² kde vyučoval na vyšších školách. Vo funkcii učiteľa viackrát zmenil pôsobisko (D va, Stoli n y Belehrad), až v roku 1886 prišiel do Prešporku. Tu okrem učenia neúnavne písal pre noviny, dokonca noviny aj sám vydával (*Schrattenthal's Frauenzeitung*, 1893, neskôr premenované na *Schrattenthal's Rundschau*, 1894), recenzoval nové knihy a sledoval dianie na literárnom trhu. Okrem toho vytrvalo vydával zbierky b sn , pre ktoré hľadal subskribentov.

Vo vydavateľskej činnosti Karla Weia Schrattenthala m eme pozorovať viacer  tendencie. V 70. rokoch 19. storočia vydával svoje vlastn  texty (*Gedichte*, 1871, *In Krieg und Frieden*, *Geschichten aus dem Soldatenleben*, 1878). V 80. rokoch až do polovice 90. rokov 19. storočia vydával antológie zameran  na b snick  tvorbu žien (*Deutsche Dichterinnen und Schriftstellerinnen*, 1885, *Unsere Frauen in einer Auswahl aus ihrer Dichtung*, 1889, *Die deutsche Frauenlyrik unserer Tage*, 1894), ale aj na literárnu tvorbu autorov z urodzen ho rodu (*Die Werke Oscars II., K nigs v. Schweden u. Norwegen*, 1890). V tretej etape (od polovice 80. rokov až do začiatku nového storočia) sa venoval najmä vydávaniu b sn  jednotlivých básnikov a poetiek (*Johanna Ambrosius – eine deutsche Volksdichterin*, 1894, *Weltfremd – Gedichte von Henni Mattsen*, 1896, *Gesammelte Gedichte von Stine Andresen*, 1896 a i.). Ako vidíme, jednotlivé tendencie do seba navzájom časovo zasahujú.  asť druhej etapy a tretia etapa sa odohrávali v Prešporku. Práve do Prešporku bol Karlovi Schrattenthalovi doru en  prv  list poetky, ktorej vydanie malo pre neho ďalekosiahle d sledky. To však predbieham. Schrattenthala najskôr o arila tvorba netudovanej u itelky ru n ch prác z Bavorska.

Katharina Koch³ (1811 – 1892)

S touto spisovateľkou nespájala K. Schrattenthala len vydan  kniha, ale i takmer desaťro n  korešpondencia (1883 – 1891).⁴ Katharina Koch najskôr vypom hala na statku, neskôr sa stala učiteľkou na dievčenskej škole. P sala reflexívne a n boen-

² BR MMER, F. Wei, Karl Franz Joseph, s. 376f.

³ BR MMER, F. Koch, Katharina, s. 42.

⁴ Archív mesta Bratislavy (ďalej AMB). Pozostalosť Karla Weia Schrattenthala, 3. katuľa, list Koch, Katharina, rukopis, 20.1.1883. Obsah listu naznačuje, že nejde o prv  list, ktor  Schrattenthal dostal.

ské básne. Pri vydaní svojich básní mala už sedemdesiattri rokov. V prvom zachovanom liste prosí Karla Schrattenthala, aby bola ona uvedená ako autorka a on prevzal post vydavateľa: „*Ak sa podarí Vaše predsavzatie, nebudem Vám len dlžná večnú vdaku, ale dovoľíte mi aj podeliť sa s Vami o prípadný zisk. Ak sa to nepodarí, tak sa podelíme o sklamanie!*“⁵

Druhú poetku, pre ktorú Schrattenthal vykonal podobnú službu, nemala Katharina Koch čas spoznať, ale Johanna Ambrosius poznala básne Kathariny Koch, ako dokladá jej prvý list adresovaný Schrattenthalovi.⁶

Johanna Ambrosius (1854 – 1939)

Johannu Ambrosius a Katharinu Koch nespájala geografická blízkosť, ale spoločenská vrstva, do ktorej sa narodili. Obe patrili k nižšej spoločenskej vrstve a istú časť života vypomáhali na hospodárstve bohatších statkárov.

Johanna Ambrosius pochádzala z dediny Belkino, blízko Kaliningradu. Absolvovala len základné vzdelanie, slúžila na dvore bohatšieho gazdu alebo v rodičovskom dome. Práca na poli bola zdrojom príjmov aj po jej vydaji. Z rodičovského domu si priniesla niektoré zväzky v tej dobe obľúbeného časopisu *Gartenlaube: Illustriertes Familienblatt* (1853 – 1938) a postupne sama začala tvoriť básne. Jej sestra Martha ich najskôr bez jej vedomia poslala na zverejnenie do iného časopisu (*Von Haus zu Haus 1880 – 1906*, vydavateľkou bola Anne Wothe).⁷ Úsilie Marthy Ambrosius bolo korunované úspechom a z Johanny Ambrosius sa stala pravidelná prispievateľka. Keď sa z obežníka K. Schrattenthala dozvedela, že tento zostavovateľ nového periodika zameraného na tvorbu žien hľadá literárne činné ženy, odoslala mu prvý list – s obsahom, ktorý žiadal, so životopisom a najviac tromi básňami. Ich korešpondencia pokračovala, kým jej Karl Schrattenthal, zasvätený do tajného, ale neúspešného hľadania vydavateľa, neponúkol, že jej zbierku vydá sám. Tento krok zmenil Johanne Ambrosius život. Ale nielen jej.

Druhy paratextov

V čase, keď sa Karl Weiß Schrattenthal aktívne venoval hľadaniu a vydávaniu neznámych autorov a autoriek, slovo paratext prakticky neexistovalo, hoci to, čo označovalo, neodmysliteľne patrilo do literárneho priemyslu. Gérard Genette rozlišuje dva druhy paratextov: peritexty, ktoré sa nachádzajú „*v okolí textu, vo vnútri jedného a toho istého zväzku, ako názov či predslov, niekedy v priestore medzi textom, ako nadpisy kapitol alebo niektoré poznámky,*“⁸ a epitexty, ktoré sa nachádzajú „*ešte stále*

⁵ AMB, odk. 4.

⁶ AMB. Pozostalosť Karla Weißa Schrattenthala, 2. škatuľa, list Ambrosius, Johanna, rukopis, 1.11.1893, s. 7.

⁷ AMB, odk. 6, s. 6.

⁸ GENETTE, odk. 1, s. 12.

v okolí textu, ale v úctivej vzdialenosti.⁹ G. Genette sem radí interview či rozhovory pre médiá, ale i komunikáciu súkromného charakteru, akou sú listy, denníky a podobne.

Čo môžeme usúdiť z paratextov dvoch zbierok básní (prvotne) neznámych roľníčok? Opakujú sa isté štruktúry? Možno hovoriť o spoločných tendenciách alebo súvislostiach?

Pri hľadaní odpovedí na tieto otázky opíšem najskôr paratextuálne znaky prvej vydanej básnickej zbierky Kathariny Koch. Následne rozoberiem paratextuálne prvky tretieho vydania básní Johanny Ambrosius. V poslednom bode analýzy porovnam ďalšie vydania zbierky básní Johanny Ambrosius s prvým dostupným vydaním od tejto autorky.

Grafická a obsahová analýza paratextov v prvom vydaní básnickej zbierky Kathariny Koch

Za peritexty tejto knihy považujem údaje na titulnej strane, úvod vydavateľa, obsah a názvy básní. Venujem sa najmä prvým dvom peritextom.

Titulná strana prvého vydania Kathariny Koch z roku 1883 pôsobí jednoducho, bez zbytočných grafických prvkov. Najskôr je uvedené meno autorky, ktoré tvorí názov diela: *Katharina Koch, eine deutsche Naturdichterin*.¹⁰ Až potom prichádza meno vydavateľa, malý kvetinový emblém a údaje o vydaní (*obr. 1*).

Po grafickej analýze v krátkosti priblížim obsah úvodu. Na tomto mieste K. Schrattenthal informuje verejnosť, že Katharina Koch je po Luise Egloff¹¹ jedinou nemeckou poetkou, ktorá môže byť aj bez literárneho vzdelania zaradená k básnikom a poetkám. Opisuje aj strach poetky pred stretom s kritikou, ktorý bol hlavnou príčinou, prečo svoje básne nikdy nevydala. Karl Schrattenthal uvádza, že ho nevedol len cieľ „*tieto jednoduché produkty pobožnej a poetckej duše uviesť do nemeckej rodiny,*“¹² ale najmä nádej autorku finančne podporiť. V nasledujúcich riadkoch opisuje chudobou, jednoduchosťou a dobročinnosťou naplnený život spisovateľky, spolu so všetkými úspechmi, ktoré dosiahla (v roku 1872 dostala pozvanie na dvor gréckeho kráľa Ota I., ktorý spoznal jej básne vďaka svojmu nemeckému lekárovi).¹³ K. Schrattenthal ďalej uvádza článok z regionálnych novín, kde neznámy autor vykresľuje autorkinu nezištnú pomoc v nešťastí pre rodinu, ktorá však nevyznávala jej vieru. Autor bol očarený, že v nešťastí nebola jedna žena katolíčka, druhá luteránka, ale obe boli „dokonale ľudské.“¹⁴ Vydavateľ nezamlčí, že aj Schillerova spoločnosť, ktorá udeľovala štipendiá

⁹ GENETTE, odk. 1, s. 12.

¹⁰ Preklad by mohol znieť: Katharina Koch, nemecká poetka bez vzdelania. Slovo Naturdichter znamená básnik-samouk.

¹¹ Luise Egloff (1804 – 1835) bola slepou švajčiarskou poetkou, ktorej básne z pozostalosti vyšli pod názvom: Luise Egloff, die blinde Naturdichterin (1843).

¹² SCHRATTENTHAL, K., ed. Katharina Koch, eine deutsche Naturdichterin, s. 4.

¹³ SCHRATTENTHAL, odk. 12, s. 4.

¹⁴ SCHRATTENTHAL, odk. 12, s. 8.

Obr. 1 Titulná strana diela *Katharina Koch, eine deutsche Naturdichterin* (1883)

autorom a autorkám v ťažkej životnej situácii, urobila pre Katharinu Koch výnimku a dala jej štipendium, hoci jednou zo zásad bolo, aby spisovateľ/ka, vydal/a aspoň jednu knihu. Podobne ako v úvode, aj v závere predslovu sa Karl Schrattenthal opäť obracia s vďakou na svojich subskribentov, ktorí umožnili vydanie tejto knižky.

Na uvedených príkladoch vidíme, že K. Schrattenthal vniesol informácie z epitextov do peritextov, či už išlo o informácie z listov autorky alebo z dennej tla-

če. Obsah predslavu sa venuje najmä osudom autorky, vykresleniu jej charakteru. Vydavateľ cituje článok z tlače, akoby tým chcel evokovať čo najväčšiu objektivnosť napísaného. Karl Schrattenthal zaradil poetku do literárnej tradície nadaných samoukov, keď meno Luisy Egloff spomenul v predslave ešte pred menom Kathariny Koch.¹⁵ Po tematizovaní niečoho známeho – v tomto prípade známej spisovateľky – môže nové neznáme meno byť uložené do pamäti čitateľa v súvislosti s niečím, čo preňho už nie je nové, s niečím, na čo má istú spomienku, prípadne súvislosť. Táto taktika zaradovania mohla byť pre neznámych spisovateľov a spisovateľky veľmi prospešná. Dnes už nevieme, či išlo o úmyselnú taktiku, alebo náhodné usporiadanie.

Z paratextov z prvej básnickej zbierky môžeme odvodiť, že vzťah medzi epitextami a peritextami sa mení a z jedných sa ľahko stávajú druhé. Akú úlohu zohrávali epitexty v peritextoch pri zbierke Johanný Ambrosius?

Obsahová a grafická analýza paratextov v treťom vydaní básnickej zbierky Johanný Ambrosius

Titul vydanej básnickej zbierky znel: „*Johanna Ambrosius, eine deutsche Volksdichterin*“¹⁶ (obr. 2). Básnická zbierka sa stala prekvapujúco rýchlo veľmi úspešnou. Do začiatku nového storočia vyšla štyridsaťkrát, bola preložená do angličtiny¹⁷ a vydali ju aj za morom. Pozornosť jej venovali mnohí významní kritici (napr. Arno Holz, Theodor Fontane, Herman Grimm)¹⁸ a dokonca nasledovalo aj vydanie druhého dielu. Takýto úspech nebol bežný a nedosiahli ho ani etablovaní autori, tobôž nie jednoduchá žena z ľudu.

Najstaršie vydanie, o ktoré sa môžem oprieť, je tretie vydanie. Tu sa nachádza meno vydavateľa v prvej tretine strany na mieste, kde obvykle predpokladáme meno autora. Meno autorky je súčasťou názvu. Hoci je to charakteristické aj pre zbierku Kathariny Koch, u Johanný Ambrosius nasleduje meno vydavateľa až po mene autorky. Prečo je to u Johanný Ambrosius inak? Platí opäť snaha dať na viditeľné miesto niečo známe, čím meno vydavateľa v tej dobe už mohlo byť, pretože mal na konte viaceré úspešné vydavateľské projekty?

Po informácii o poradí vydania sa nachádza nad miestom vydania malá grafika pripomínajúca erb.

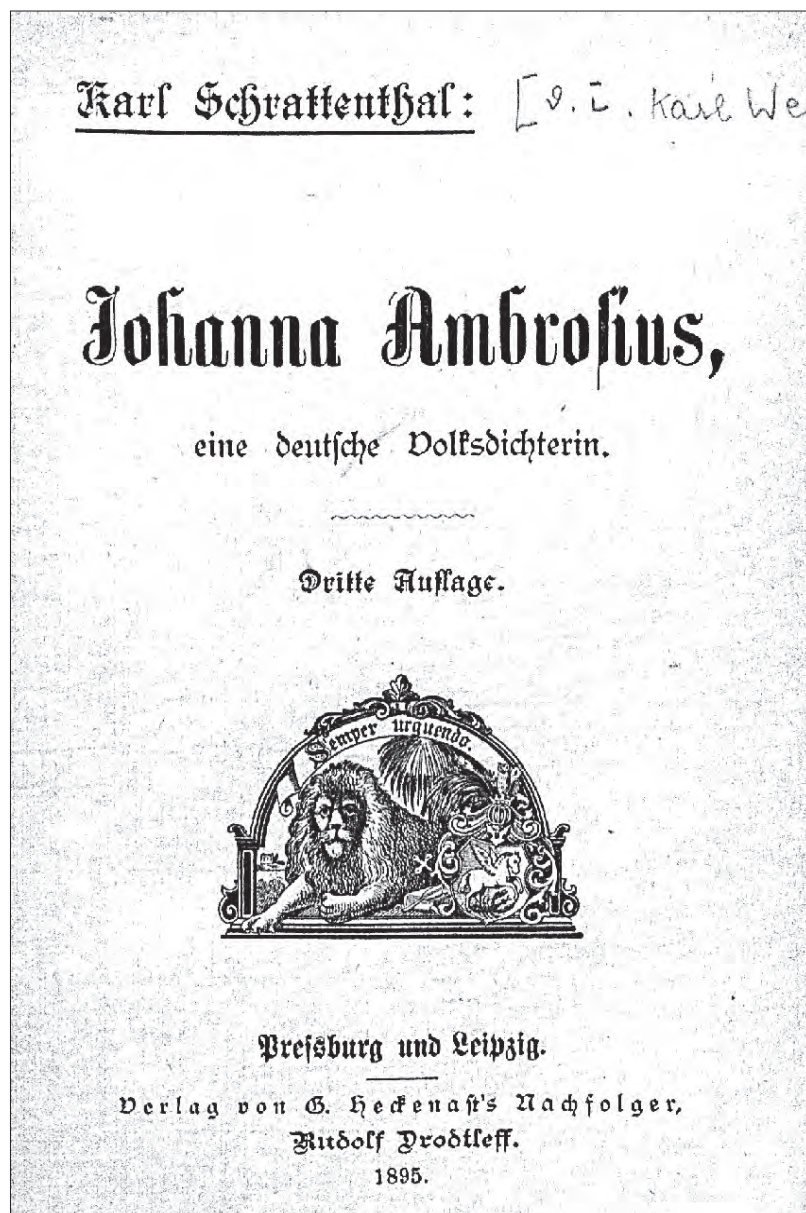
Kniha je venovaná duším Kathariny Koch a Karlovi Stielerovi. Meno Kathariny Koch odkazuje pravdepodobne na tradíciu básnikov z ľudu, keďže obe spisovateľky pochádzali z tejto spoločenskej vrstvy.

¹⁵ SCHRATTENTHAL, odk. 12, s. 4.

¹⁶ SCHRATTENTHAL, K., ed. *Johanna Ambrosius, eine deutsche Volksdichterin*. 3. Auflage. Slovenský preklad by znel: *Johanna Ambrosius, nemecká poetka z ľudu*.

¹⁷ SCHRATTENTHAL, K., ed. *Poems by Johanna Ambrosius*.

¹⁸ *Pro und Contra Johanna Ambrosius – der Johanna – Ambrosius – Rummel*.

Obr. 2 Titulná strana diela *Johanna Ambrosius, eine deutsche Volksdichterin* (1895), 3. vydanie

Na ďalšej dvojstrane začína predslov vydavateľa. V dvadsaťšesť stranovom predslve najskôr Karl Schrattenthal konštatuje, že kritici často zabúdajú priradiť vysokohodnotné diela z pier žien do všeobecného kánonu čítaniahodných kníh.

Uznáva však, že to bude výsledok nedostatočnej orientácie v ženskej literatúre. Vymenúva aspoň dvadsať poetiek uznaných kritikou, ktorých tvorbu on sám priniesol vo výbere básní s názvom *Die deutsche Frauenlyrik unserer Tage* (1894). Ďalej menuje popredné predstaviteľky prózy (Marie delle Grazie, Maria Ebner von Eschenbach, Ada Christen a i.). Na piatej strane predslovu vydavateľ prezradí cieľ svojho textu: „Môže sa zdať, že som zašiel príďaleko na to, aby som prešiel k poetickej činnosti jednej ženy z ľudu, ktorej poetické výtvory odovzdávam verejnosti,¹⁹ ale stále žiadna zmienka o autorky Johanne Ambrosius, len vydavateľove predsavzatie dokázať verejnosti, že aj „v nižších spoločenských vrstvách ľudu sa ozývajú básnické hlasy, ktoré by bolo hriechom nevyočuť.“²⁰ Ako príklad uvádza Katharinu Koch, ktorej básne aj cituje. K menu autorky básní predložených v tomto zväzku sa Karl Schrattenthal dostane až na siedmej strane úvodu.

Prvá časť úvodu – takmer bez naznačenia súvisu s autorkou veršov, ktoré nasledujú – je dôležitou apológiou literárnych diel žien na konci 19. storočia z pera muža znalého vtedajších pomerov. Toto presvedčanie o možnosti kvalitnej ženskej literatúry musíme vidieť v dobovom kontexte, keď žena na literárnom trhu bola takmer automaticky odsudzovaná ako autorka bezcennej literatúry, ktorú prinášali noviny a časopisy. Schrattenthalovým menovaním autoriek, ktoré boli cenené kritikmi, je Johanna Ambrosius uvedená do inej literárnej tradície, nie do triviálnej literatúry.

Vydavateľ sa netají ani svojím vlastným postojom k jej básňam („Som nadšený“),²¹ čím by pre čitateľov mohol slúžiť ako osobný príklad.

Nechýba tu ani časť jednej z prvých uznanlivých kritik od Heinricha Harta:²² „Prelistoval som len pár strán, keď sa ma zmocnilo hlboké dojatie a so živou účasťou som prečítal knihu až do konca. Táto knižka je najkrajším dôkazom o tom, aké duševné bohatstvo, aká túžba po vzostupe sa skrýva v našom ľude.“²³

Po týchto pozitívnych ohlasoch uviedol Karl Schrattenthal niektoré životné udalosti autorky. Priznáva, že kvôli objektívnosti sa skontaktoval so známymi a príbuznými Johannu Ambrosius, ktorí mu sprostredkovali zaujímavé detaily. K. Schrattenthal cituje niektoré z listov, ktoré dostal. Text listu od Marthy, sestry spisovateľky, opisuje povahu Johannu Ambrosius. Svoje sympatie poetke odhalil/a aj jej obdivovateľ/ka v liste, ktorý obsahoval v predslove zverejnenú báseň *Na Johannu Ambrosius*. Vydavateľ cituje aj z listov autorky, čím chce prispieť k opisu jej charakteru. K. Schrattenthal končí svoj úvod apelom na nemecký ľud: „Bolo by nepochopiteľné, aby taký hlas, aký má naša poetka, nemal byť počutý, bolo by nepochopiteľné, aby jeden veľký národ nechal takú autorku zahynúť v biede, v žiali a starostiach!“²⁴

¹⁹ SCHRATTENTHAL, odk. 16, s. XI.

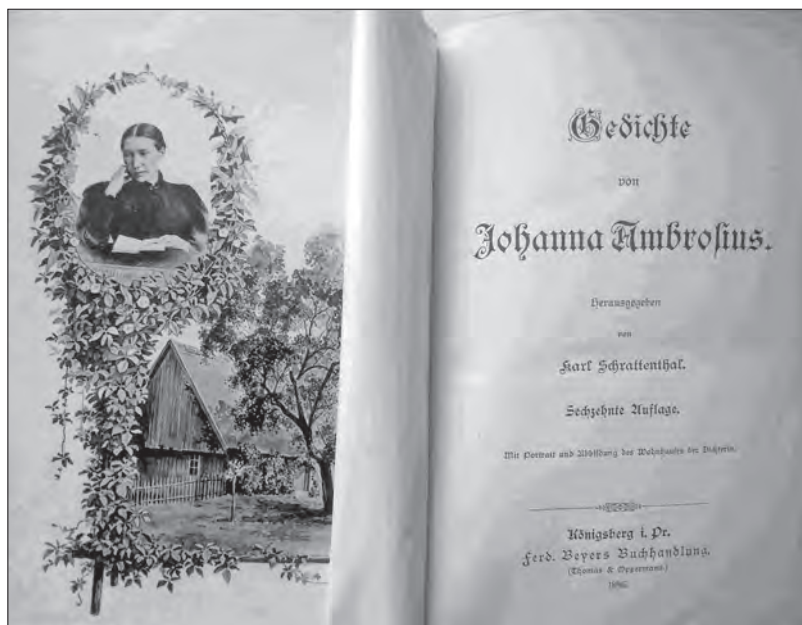
²⁰ SCHRATTENTHAL, odk. 16, s. XI.

²¹ SCHRATTENTHAL, odk. 16, s. XIV.

²² Heinrich Hart bol nemecký spisovateľ a divadelný kritik. Jeho kritika vyšla v novinách *Tägliche Rundschau* v Berlíne.

²³ SCHRATTENTHAL, odk. 16, s. XV.

²⁴ SCHRATTENTHAL, odk. 16, s. XXX.

Obr. 3 Titulná strana diela *Gedichte von Johanna Ambrosius* (1896), 16. vydanie

Nemôžeme s určitosťou tvrdiť, že za grafické peritexty viditeľné na úvodnej strane, je zodpovedný vydavateľ. Tiež nevieme, kto zodpovedal za venovanie básnickej zbierky. Rozhodujúce je, ako boli tieto prvky usporiadané. Karl Schrattenthal sa opiera o množstvo epitextov (či už ide o súkromné listy alebo literárne kritiky), ktoré začleňuje do peritextov tejto básnickej zbierky. Odvolanie sa na epitexty, či dokonca ich priama citácia, prepožičiava peritextom hodnovernosť. Tento postup som opísala, hoci v menšej miere, aj pri básnickej zbierke Kathariny Koch. Titulné stránky porovnaných vydaní sa výrazne neodlišovali. Podobnosti nájdeme aj v obsahovej náplni úvodov, kde vydavateľ kladie dôraz na literárnu tradíciu a na zachytenie pôvodu, osudu a charakteru poetiek.

Pri viac ako štyridsiatich vydaniach jednej knižky sa často mení jej paratextuálna stránka. Inak to nebolo ani v prípade Johanny Ambrosius a jej básní. Čo sa zmenilo medzi tretím a štyridsiatym prvým vydaním zbierky Johanny Ambrosius?

Ďalšie vydania básnickej zbierky Johanny Ambrosius

V šestnástom vydaní (1896) nájdeme na začiatku knihy fotografiu autorky a obrázok jej domu (obr. 3). Pozlátané strany knihy a kvetinové obrazy na obale tvrdej väzby naznačujú tiež, že kniha nebola vydaná najlacnejším spôsobom, ale s dôrazom na zvyklosť čitateľa, pretože pozlátané väzby boli na konci 19. storočia veľmi

oblúbené.²⁵ Na titulnom liste (*obr. 3*) sa nachádza zmenený názov knihy „*Gedichte von Johanna Ambrosius herausgegeben von Karl Schrattenthal*.“²⁶ Prvé miesto už nepatrí vydavateľovi, ale autorke.

Autorka prišla o pôvodný prívlastok k svojmu menu – „poetka z ľudu.“ Obsah predslovu a jeho časti zostali podobné s tretím vydaním, avšak na niektorých miestach skrátené a aktualizované. K. Schrattenthal aj dopĺňal, prípadne korigoval informácie, o ktoré preukázala záujem verejnosť. Napríklad vyvracia domnienku, že niektoré básne Johanny Ambrosius sú nápadne inšpirované Goethem tým, že Goetheho a Schillera spoznala J. Ambrosius až v dobe po publikovaní jej básní. Dovtedy poznala len literatúru Karla Stieler a časopis *Gartenlaube*: „*Že ale z tých mála kníh získala mnohonásobne väčší úžitok, ako mnohí iní, ktorí knihy hlcú, je isté.*“²⁷

S istotou môžem konštatovať, že úvodná argumentácia o kvalite písania žien sa viac nenachádzala v tridsiatom štvrtom vydaní básnickej zbierky (1897).²⁸ Z vydání, s ktorými som pracovala, bola naposledy v dvadsiatom štvrtom vydaní (1896).²⁹ Práve zrieknutie sa zaraďovania Johanny Ambrosius do tejto dlhej tradície písucich žien pokladám za dôkaz autorkinho posilneného postavenia na verejnosti, keď stačilo čítať len jej meno, a nebolo potrebné pripomínať čitateľovi iné, známe mená.

Záver

Cieľom tejto štúdie bolo zobraziť štruktúru paratextov, ktoré boli použité v básnických zbierkach Kathariny Koch a Johanny Ambrosius. Z analyzovaných vydaní môžeme opísať použité tendencie:

- Karl Weiß Schrattenthal vo svojich textoch dbal na zaradenie autoriek k správnej literárnej tradícii, pričom sa snažil použiť mnohé, verejnosti známe mená. Táto technika mohla pomôcť spojiť u čitateľa nový, neznámy prvok – novú spisovateľku s tradíciou, ktorú dôverne pozná.
- Z epitextov (najmä z korešpondencie) sa stávajú peritexty, ktoré zvyšujú objektivitu informácie, či už ide o korešpondenciu alebo o osobné zápisky autorky.
- V úvodoch K. Schrattenthal spomína najmä podmienky vzniku básní, životné osudy poetiek, ich vzdelanie a často nechýba ani prosba o pomoc pre autorku. Peritexty teda tlmočia aj sociálny charakter básnickej zbierky, ktorý by čitateľ zo samotného textu, v tomto prípade básní, nemusel

²⁵ Podľa Reinharda Wittmanna boli takéto vydania typické pre roky po založení Nemeckej ríše. WITTMANN, R. *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert*, s. 138.

²⁶ SCHRATTENTHAL, K., ed. *Gedichte von Johanna Ambrosius*. 16. Auflage. Preklad názvu: „*Básne Johanny Ambrosius vydané Karlom Schrattenthalom.*“

²⁷ SCHRATTENTHAL, K., ed. *Gedichte von Johanna Ambrosius*. 34. Auflage, s. XI.

²⁸ SCHRATTENTHAL, odk. 27, s. V.

²⁹ SCHRATTENTHAL, K., ed. *Gedichte von Johanna Ambrosius*. 24. Auflage, s. V.

odhaliť. Pri tom pomáhajú aj fotografie, ktoré sa stali pevnou súčasťou vydání.

V tejto štúdii nie sú viac zohľadnené ďalšie epitexty k obom básnickým zbierkam z tlače, ale ani zo súkromnej korešpondencie vydavateľa, ktoré by nám dovolili odhaliť konkrétnejšie, čo stálo za nečakaným úspechom Johannya Ambrosiusa.

Paratexty sú súčasťou literárnej tvorby, hoci sú neviditeľné a málokedy si zaslúžia pozornosť samé o sebe. Je to aj tým, že paratexty bez svojho textu neexistujú. Paratexty nám dovoľia nahliadnúť za text, do priebehu jeho tvorby, ale i ďalších dobrodružstiev, ktoré text zažil. Paratexty 19. storočia sa možno zásadne nelíšia od tých dnešných. Je to dané najmä ich úlohou – zabezpečiť, aby sa čitateľ dostal od paratextov k samotnému textu.

Príloha:

Chronologický prehľad vydaní básnickej zbierky Johannya Ambrosiusa

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Johanna Ambrosius, eine deutsche Volksdichterin*. 3. Auflage. Pressburg, Leipzig: Rudolf Drodteleff Verlag, 1895.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Johanna Ambrosius, eine deutsche Volksdichterin*. 4. Auflage. Pressburg, Leipzig: Rudolf Drodteleff Verlag, 1895.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Johanna Ambrosius, eine deutsche Volksdichterin*. 5. Auflage. Pressburg, Leipzig: Heckenast, 1895.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Gedichte von Johanna Ambrosius*. 8. Auflage. Königsberg: Ferd. Beyers Buchhandlung, 1896.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Gedichte von Johanna Ambrosius*. 16. Auflage. Königsberg: Ferd. Beyers Buchhandlung, 1896.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Gedichte von Johanna Ambrosius*. 24. Auflage. Königsberg: Ferd. Beyers Buchhandlung, 1896.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Gedichte von Johanna Ambrosius*. 34. Auflage. Königsberg: Thomas&Oppermann, 1897.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Gedichte von Johanna Ambrosius*. 40. Auflage. Königsberg: Thomas&Oppermann, 1902.

Vydanie v USA:

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Poems by Johanna Ambrosius*.
Boston: Roberts Brothers, 1896.

P r a m e n e

Archív mesta Bratislavy. Pozostalosť Karla Weiße Schrattenthala, 2. škatuľa,
list Ambrosius, Johanna, rukopis, 1.11.1893.

Archív mesta Bratislavy. Pozostalosť Karla Weiße Schrattenthala, 3. škatuľa,
list Koch, Katharina, rukopis, 20.1.1883.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Johanna Ambrosius, eine deutsche Volksdichterin*.
3. Auflage. Pressburg, Leipzig: Rudolf Drodteff Verlag, 1895.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Gedichte von Johanna Ambrosius*. 16. Auflage.
Königsberg: Ferd. Beyers Buchhandlung, 1896.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Gedichte von Johanna Ambrosius*. 24. Auflage.
Königsberg: Ferd. Beyers Buchhandlung, 1896.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Gedichte von Johanna Ambrosius*. 34. Auflage.
Königsberg: Thomas&Oppermann, 1897.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Katharina Koch, eine deutsche Naturdichterin*.
Déva: Selbstverlag des Herausgebers, 1883.

SCHRATTENTHAL, K., ed. *Poems by Johanna Ambrosius*.
Boston: Roberts Brothers, 1896.

Z o z n a m b i b l i o g r a f i c k ý c h o d k a z o v

BRÜMMER, F. Koch, Katharina. In: F. BRÜMMER, ed. *Lexikon der deutschen Dichter
und Prosaisten vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart* [online].
Bd. 7. Leipzig: Reclam Verlag, 1913, s. 42 [cit. 2019-07-9]. Dostupné
na: [http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/bruemmer_](http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/bruemmer_lexikon04_1913/?p=46&hl=Koch)
[lexikon04_1913/?p=46&hl=Koch](http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/bruemmer_lexikon04_1913/?p=46&hl=Koch)

BRÜMMER, F. Weiß, Karl Franz Joseph, psd. Karl Schrattenthal. In: F. BRÜMMER, ed. *Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart* [online]. Bd. 7. Leipzig: Reclam Verlag, 1913, s. 376 – 377 [cit. 2019-07-9]. Dostupné na: http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/bruemmer_lexikon07_1913/?hl=Wei%C3%9F&p=381

GENETTE, G. *Paratexte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2014. ISBN 3-518-29110-6.

Pro und Contra Johanna Ambrosius – der Johanna – Ambrosius – Rummel [online]. [cit. 2019-07-09]. Dostupné na: <http://www.sardinien-haus-am-meer.de/ja/rezensionen.html>

WITTMANN, R. *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750 – 1880*. Tübingen: Niemeyer, 1982. ISBN 3-484-35006-7.

Paratexts as a Working Tool: Karl Weiß Schrattenthal and His Publishing Activities

Ivana Zolcerová

The presented article analyses the paratexts in poetry collections of Johanna Ambrosius and Katharina Koch. Karl Weiß Schrattenthal, a teacher, publisher and a literary critic from Pressburg was instrumental in publishing these collections. We are defining and dividing paratexts based on Gérard Genette's *Paratexts*. After a brief introduction of both authors and the publisher, this study provides an analysis of the paratexts and a comparison between them. The analysis demonstrated how the success of the writers (especially Johanna Ambrosius) reflects within the paratexts, as well as the paratextual practices used by the publisher when first releasing unknown authors.

Keywords: Karl Weiß Schrattenthal, Johanna Ambrosius, Katharina Koch, paratexts, poetry collections

Zanedbané súvislosti a príležitosti k novým otázkam*

Timotea Vráblová

Príležitostné žánre zostávali v slovenskej literárnej historiografii dodnes na pokraji záujmu a takmer bez reflexie, a to aj napriek ich súvekej aktuálnosti, blízke-
mu spojeniu s aktuálnou dobovou politickou a spoločenskou situáciou. Záujem o tieto žánre sa objavil najmä vďaka knihovedcom v rámci skúmania dejín knižnej kultúry, ale aj zásluhou klasických filológov. V slovenskej literárnej historiografii venovanej 16. – 18. storočiu bol teda výskum príležitostnej tvorby len sporadický, prebiehal diskontinuitne.¹ Najviac pozornosti sa venovalo tzv. veľkej, oficiálnej literatúre. Pritom sa ukazuje, že príležitostné texty sú kľúčové aj pre jej ďalší výskum – či sa to týka problematiky literárnych druhov, žánrov, trendov literárnej kultúry alebo výskumu literatúry z hľadiska udalostí i z hľadiska spoznávania hlbších súvislostí literárneho života.

Na medzinárodnom výskumnom poli v oblasti dejín literárnej kultúry sa v súčasnosti kladie dôraz na rekonštrukciu kultúrnej pamäti a na sprostredkovanie obrazu literárnej kultúry, ktorý by odbornej i širšej verejnosti umožnil nadviazať kontakt s kultúrnou a spoločenskou minulosťou. Vo výskumoch jednotlivých európskych krajín sa na túto problematiku sústredila pozornosť už v 80. rokoch 20. storočia. Zdôrazňuje sa pritom, že príležitostná tvorba je neoddeliteľnou súčasťou kultúrneho dedičstva krajiny práve pre jej dobovú aktuálnosť a previazanosť s konkrétnou udalosťou či osobou. Rovnako dôležité je, že príležitostná tvorba je podstatná aj pre literárnovedný výskum, lebo odráža tie výrazové tendencie a poetické stimuly v jednotlivých obdobiach starších literárnych dejín, ktoré sa nie vždy prejavovali v tzv. oficiálnej literatúre.² Preto je jej výskum významný pre rekonštrukciu vývinového procesu literárnych žánrov a druhov.

* Text je výstupom projektu APVV – 17 – 0161 Zanedbané súvislosti. Príležitostné žánre v slovenskej literatúre v 16. – 18. storočí.

¹ Vo vymedzenom období 16. – 18. storočia sa možno opierať najmä o početnejšie práce Ruda Brtáňa, Jána Mišianika, Jozefa Minárika, Gizely Gáfríkovej.

² Napríklad SUGANO ZWERLING, M. *The Poetics of the Occasion*. Stanford: Stanford University Press, 1992; DZIECHCIŃSKA, H. *Kultura literacka w Polsce XVI i XVII wieku*. Warszawa: Semper, 1994; MILLER, J. *Propaganda, symbolika a rituály protestantské Evropy (1580 – 1650)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012; Neulatein an der Universität Wien. *Ein literarischer Streifzug. Franz Römer zum 65. Geburtstag gewidmet*. Ch. GASTGEBER, E. KLECKER (Hgg.). Wien: Praesens Verlag, 2008; SCHMITZER, U. (Berlin). "Occasional poetry" In: Brill's New Pauly [online]. *Antiquity volumes* edited by H. CANKIK and H. SCHNEIDER [cit. 2019-07-02]. Dostupné na: <https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/occasional-poetry-e420930?s.num=27&s.rows=50>

V projekte APVV *Zanedbané súvislosti. Príležitostné žánre v slovenskej literatúre v 16. až 18. storočí* sa sústreďujeme na to, aby sme objasnili typologické a vývinové súvislosti príležitostnej tvorby aj vzhľadom na oficiálnu tvorbu a hlbšie skúmali kontexty, ktoré s príležitostnou tvorbou súvisia. Projekt je zameraný na rekonštrukciu obrazu literárnej kultúry a vzdelanosti v slovenskom jazykovom prostredí na základe textov príležitostnej tvorby (napísanej latinsky a vo vernakulárnom jazyku). Vo výskume sa zameriame na priblíženie a na hlbšiu reflexiu známejších, ale i doteraz neznámych či málo známych textov; pokúsime sa ozrejmiť ďalšie súvislosti týkajúce sa problematiky literárneho života, kontaktov medzi vzdelancami, autormi, tlačiarňami a ďalšími, ktorí sa na jeho rozvíjaní podieľali v domácom, ale i v európskom regióne.

Za veľmi dôležité pokladáme aj to, aby sme dokázali objasniť problematiku žánrov príležitostnej tvorby. Pri analýze a interpretácii textov vychádzame nielen z ich klasického žánrového triedenia, ale sledujeme aj typologické súvislosti, ktoré sa spájajú so zobrazovaním osôb a osobností, miest, inštitúcií alebo udalostí. Z tohto hľadiska si všímame aj ich poetiku a spôsoby, akými autori využívajú i obsahové dimenzie žánrov.

Dosiaľ sa význam výskumu príležitostnej tvorby prikladal najmä tomu, aby pomohol odhaliť texty zásadnej kvality, doplniť predstavu o autorskej základni na našom území, odkryť osobitosti poetiky autorov, ktoré sa dostatočne alebo vôbec neprejavili v textoch tzv. oficiálnej literatúry. Ukazuje sa však, že potenciál materiálu príležitostných textov je omnoho väčší. Napríklad autori tvorivo prenášali príznaky poetiky „príležitostnosti“ aj do žánrov, ktoré sa uplatnili v tzv. oficiálnej literatúre. Najmä vtedy, keď chceli poukázať na výnimočnosť, jedinečnosť, alebo ju určitým spôsobom zdôrazniť. Ako príklad môžem uviesť Laučekov kancionál *Zlatá bâně* (1763). Je zameraný profesijne, je teda súčasťou výraznejšieho prúdu, ktorý sa v prejavoval v duchovnej literatúre v tomto období. Spomínaná tendencia zachytávať výnimočnosť a jedinečnosť sa v ňom spájala so zobrazovaním špecifických životných podmienok ľudí, ktorí pracovali v baniach a v hutách. V poetike piesní sa ich obsah prenášal cez výrazové prostriedky a cez motívy, ktoré boli typické pre príležitostnú poéziu (oslavné alebo funerálne texty). Výskum príležitostných textov môže teda vo všeobecnosti otvoriť nové interpretačné možnosti literárnych textov v 16. až 18. storočí a hlbšie osvetliť ich poetiku.

S priebežnými výsledkami výskumu sa vedecká i širšia odborná obec bude môcť zoznámiť prostredníctvom pripravovaných monografií a štúdií, napríklad v rámci nového bilingválneho slovensko-anglického *Vedeckého časopisu o kultúre regiónov na Slovensku* (internetová forma), na ktorom sa budú podieľať nielen literárni historici, ale aj vedci z rôznych spoločenskovedných disciplín (<http://csr.sk>). Časopis je súčasťou nášho výskumného projektu, pomocou ktorého chceme prakticky poukázať na význam našej výskumnej činnosti pri poznávaní regionálnej kultúry a histórie.

Spoznávanie slovenskej kultúrnej histórie prostredníctvom latinských diel*

Erika Juríková

Katedra klasických jazykov Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity sa takmer od začiatku svojej existencie (od roku 1992) profiluje ako pracovisko, ktorého pedagogické aj vedecko-publikačné aktivity sú zamerané na výskum tradícií antiky v novších historických obdobiach.¹ Pedagógovia katedry sa sústreďujú predovšetkým na výskum novolatinských diel uhorskej proveniencie, a to s akcentom na práce, ktoré vyšli v akademickej tlačiarni historickej Trnavskej univerzity v 17. a v 18. storočí. Je smutným faktom, že väčšina z nich nebola doteraz nielenže preložená do slovenčiny, ale ani analyzovaná, alebo celkovo „objavená“ pre dejiny slovenskej latinskej literatúry či kultúrne dejiny Slovenska vôbec.

Druhým smerom výskumu katedry je dielo uhorského polyhistora a evanjelického farára Mateja Bela *Zemepisno-historické vedomosti o uhorských stolicích*. Pracovisko intenzívne spolupracuje na vydávaní slovenských prekladov opisov jednotlivých uhorských stolíc s Kysuckým múzeom v Čadci. Vedecké zameranie katedry sa odráža aj v pedagogickom procese, keďže katedra má od roku 2013 akreditovaný špecifický magisterský študijný program *klasické jazyky – latinská medievalistika a neolatinistika*, ktorý je jediný svojho druhu na Slovensku i v strednej Európe.²

Vedecká profilácia katedry na výskum latinskej literatúry 17. a 18. storočia sa odzrkadľuje aj v podávaných grantových žiadostiach. V priebehu posledného desaťročia sa na pracovisku kontinuálne riešia grantové úlohy, ktorých cieľom je preklad a analýza vybraných latinských diel z trnavskej knižnej dielne. Z pridelených grantov Vedeckej agentúry ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky sem patria *Trnavské univerzitné tlače 17. a 18. storočia* (1/3734/06; hlavný

* Text je súčasťou riešenia grantu KEGA č. 016TTU-4/2017 s názvom Kultúrne a historické pozadie vzniku latinských diel slovenskej proveniencie v období baroka.

¹ Viac o pracovisku, jeho histórii a činnosti pozri: ŠKOVIERA, D. a E. JURÍKOVÁ. Klasické jazyky na Filozofickej fakulte. In: JURÍKOVÁ, E. a L. TKÁČIK, eds. *Nunc ad bibe puro pectore verba: 25 rokov humanitných odborov na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity v Trnave*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave 2017, s. 120 – 146.

² Študijný program bol dlhodobo vytváraný v rámci riešenia projektu z európskych grantových prostriedkov: názov projektu *Inovatívne formy vzdelávania v transformujúcom sa univerzitnom vzdelávaní* (ITMS 26110230028; 2009 – 2012). Riešitelia zostavili študijný program, sylaby predmetov a vytvorili 23 učebných textov.

riešiteľ Daniel Škoviera), *Trnavské univerzitné tlačie 17. a 18. storočia II.* (1/0577/11; hlavný riešiteľ Ivan Balta) a v tomto roku končiaca grantová úloha s názvom *Medzi literatúrou a vedou. Modernizácia aktuálneho ponímania hraníc literárnych žánrov v reprezentatívnej produkcii historickej Trnavskej univerzity* (1/0836/17; hlavný riešiteľ Jozef Kordoš).

Z grantov Kultúrnej a edukačnej grantovej agentúry treba spomenúť grantové úlohy s názvom *Antológia z diel profesorov filozofie pôsobiacich na historickej Trnavskej univerzite* (014TTU-4/2013; hlavný riešiteľ Katarína Karabová) a *Kultúrno-historické aspekty vzniku trnavských tlačí 2. polovice 18. storočia* (019TTU-4/2015; hlavný riešiteľ Marta Dobrotková). Publikačné výstupy uvedených grantov ponúkli jednak preklady diel profesorov historickej Trnavskej univerzity, ktoré boli publikované v rámci bilingválnej latinsko-slovenskej edície *Scrinium latino-slovacum* (Ján Kazi, Štefan Čiba³), ich monotematické syntézy⁴, monograficky spracované analýzy⁵, jednak antológiu z latinských univerzitných prác, ktorá je jedinečná v oblasti barokovej filozofie na Slovensku⁶.

Druhú, belovskú líniu výskumu katedry zastrešoval v rokoch 2008 – 2010 vedecký projekt zameraný na preklad a analýzu vybraných častí Belovho diela⁷. Jeho výstupom sa stala kolektívna publikácia *Sondy do Belových Vedomostí o súvekom Uhorsku*⁸. Pri riešení projektu sa vyprofiloval kolektív prekladateľov historikov a klasických filológov, ktorý sa ukázal byť schopným pracovať na príprave v slovenskom vedeckom prostredí dlho plánovanej edície a prekladov celých opisov uhorských stolíc. K tomu sa pristúpilo v rámci nadväzujúceho projektu Kultúrnej a edukačnej agentúry, ktorý sa riešil pod vedením Eriky Juríkovej v rokoch 2012 – 2014⁹. Počas neho v spolupráci s Kysuckým múzeom v Čadci vyšli edície a preklady Belových

³ Joannes Kazi: *Stoa vetus et nova = Ján Kazi: Stará a nová stoa*. Latinský text pripravil a do slovenčiny preložil D. ŠKOVIERA. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2009; Stephanus Csiba: *Tyrnavia nascens = Štefan Čiba: Zrod Trnavy*. Latinský text pripravil a do slovenčiny preložil J. KORDOŠ. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2011.

⁴ JURÍKOVÁ, E. *Columba laureata: Panegyrické tlačie z produkcie trnavskej akademickej tlačiarne*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2014.

⁵ SIPEKIOVÁ, N. *Syntaxis ornata seu do tribus latinae linguae virtutibus, puritate, elegantia, copia*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2015; KARABOVÁ, K. *Básnická zbierka Františka Bábaia Ungariae reges*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2016.

⁶ KARABOVÁ, K., ed. *Antológia z diel profesorov filozofie pôsobiacich na historickej Trnavskej univerzite (1635 – 1777)*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2016.

⁷ Projekt VEGA č. 3/6254/08 s názvom *Monumentálne dielo uhorského polyhistora Mateja Bela Notitia Hungariae novae historico-geographica I-V (Viedeň 1735 – 1742)* a jeho význam; hlavný riešiteľ Daniel Škoviera.

⁸ JURÍKOVÁ, E. a D. ŠKOVIERA, eds. *Sondy do Belových Vedomostí o súvekom Uhorsku. Sambucus – Supplementum II*. Trnava: Trnavská univerzita, 2010.

⁹ Projekt KEGA č. 028TTU-4/2012 s názvom *Monumentálne historické dielo Mateja Bela a jeho využitie pre vzdelávanie* (028TTU-4/2012).

opisov dvoch uhorských stolíc – Trenčianskej¹⁰ a Liptovskej¹¹, pričom obaja prekladatelia boli členmi riešiteľského kolektívu prvého aj druhého projektu.

Oba základné výskumno-publikačné smery pracoviska sa ideálne spojili v projekte *Kultúrne a historické pozadie vzniku latinských diel slovenskej proveniencie v období baroka*, ktorý pracovisko rieši pod vedením Eriky Juríkovej od roku 2017, a momentálne je v poslednom roku tejto grantovej úlohy.¹² Projekt sa zameriava na objasnenie kultúrneho a politického pozadia vzniku vybraných latinských diel na území Slovenska v barokovom období, a zároveň priamo nadväzuje na predchádzajúce grantové úlohy. Výskum sa predovšetkým sústreďuje na Belovu prácu *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, ktorú riešitelia konfrontujú s dielami vybraných jezuitských autorov, okrem iných aj historikov Martina Szentiványiho a Samuela Timona z prostredia jezuitskej Trnavskej univerzity. Spoluriešiteľským pracoviskom projektu je Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – v projekte zastúpená skúseným prekladateľom Belových textov Imrichom Nagyom. Aj naďalej sa ukazuje, že na uskutočnenie vydání a marketingové účely je podstatná spolupráca s Kysuckým múzeom v Čadci, ktoré v projekte reprezentuje Martin Turóci.

Výsledkom riešenia trojročnej projektovej úlohy je analýza, spracovanie a príprava na vydanie vybraných opisov uhorských stolíc. Doteraz bola v roku 2017 vydaná Zvolenská stolica¹³ a v roku 2019 bol publikovaný Belov opis Tekovskej stolice¹⁴. Do skončenia riešenia grantovej úlohy je naplánovaná príprava prvej časti rukopisu opisu Hontianskej (prekladateľka Katarína Karabová) a Nitrianskej stolice (prekladateľka Erika Juríková) a vybrané časti opisu Bratislavy (prekladateľka Erika Juríková).

Publikácie spravidla obsahujú okrem edície latinského textu a slovenského prekladu, ktoré sú opatrené kritickým poznámkovým aparátom, úvodnú štúdiu prekladateľa a text so zameraním na životné a pracovné osudy polyhistora. Najnovšie sa editori rozhodli zaradiť štúdiu odborníka na konkrétny odbor, k výskumu ktorého môžu Belove *Vedomosti* významne napomôcť. Snahou editorov je totiž poukázať na to, že hoci je Belovo dielo primárne vnímané ako historicko-zemepisné, obsahuje vzácne informácie k histórii mnohých vedeckých disciplín. Do vydania Tekovskej stolice bola s týmto zámerom zaradená vedecká štúdia Pavla Hrončka, ktorá sa

¹⁰ NAGY, I. a M. TURÓCI, eds. Matej Bel: Trenčianska stolica. Latinský text, slovenský preklad a úvodnú štúdiu pripravil I. NAGY. Čadca: Kysucké múzeum, 2012.

¹¹ KORDOŠ, J. a M. TURÓCI, eds. Matej Bel: Liptovská stolica. Latinský text, slovenský preklad a úvodnú štúdiu pripravil J. KORDOŠ. Čadca: Kysucké múzeum, 2013.

¹² Projekt KEGA č. 016TTU-4/2017.

¹³ NAGY, I. a M. TURÓCI, eds. Matej Bel: Zvolenská stolica. Latinský text, slovenský preklad a úvodnú štúdiu pripravil I. NAGY. Čadca: Kysucké múzeum, 2017.

¹⁴ TURÓCI, M., ed. Matej Bel: Tekovská stolica. Latinský text a slovenský preklad pripravil J. KORDOŠ. Čadca: Kysucké múzeum, 2019.

zameriava na prínos Belovho diela k dejinám baníctva, hutníctva a disciplín, ktoré s nimi súvisia, na Slovensku.¹⁵

Podstatnou súčasťou projektu je propagácia latinskej vzdelanosti a novolatinskej literatúry smerom k laickej verejnosti, ktorá sa zaujíma o slovenské kultúrne dejiny. Tomuto cieľu zodpovedá publikovanie dvoch dielov publikácie *Tyrnavia Erudita / Vzdelaná Trnava*¹⁶, ktoré formou krátkych medailónov približujú základné bibliografické medzníky a práce latinských spisovateľov 17. a 18. storočia. K textom sú pripojené krátke ukážky vybraných častí latinských, doteraz nepreložených diel v slovenskom preklade. Autorský kolektív sa vzhľadom na svoju afiliáciu zameral na osobnosti, ktoré sú pôsobením, prácou alebo vydaním spojené s prostredím historickej Trnavskej univerzity.

Na záver treba zdôrazniť, že najväčším pozitívom riešeného grantu je fakt, že prináša nové, doteraz do slovenčiny nepreložené novolatinské texty. Jeho výsledky sú využiteľné pre vedeckú komunitu, rovnako aj pre pedagogické účely na všetkých stupňoch škôl, ako aj pre laickú verejnosť.

¹⁵ HRONČEK, P. Prínos Mateja Bela pre dejiny montanistiky. In: TURÓCI, M., ed. Matej Bel: Tekovská stolica. Latinský text, slovenský preklad a úvodnú štúdiu pripravil J. KORDOŠ. Čadca: Kysucké múzeum 2019, s. 20 – 43.

¹⁶ JURÍKOVÁ, E., ed. Tyrnavia Erudita I = Vzdelaná Trnava I. Trnava: Mesto Trnava, 2017; JURÍKOVÁ, E., ed. Tyrnavia Erudita II = Vzdelaná Trnava II. Trnava: Mesto Trnava, 2019.

OLŠAVSKÁ, Gabriela. Evanjelici v Prešove v 18. a v prvej polovici 19. storočia (Fragmenty z dejín cirkvi, školstva a osobností).

Prešov: Štátna vedecká knižnica v Prešove, 2018. 97 s.
ISBN 978-80-89614-62-2.

Angela Škovierová

Monografia *Evanjelici v Prešove v 18. a v prvej polovici 19. storočia (Fragmenty z dejín cirkvi, školstva a osobností)* približuje život prešovských evanjelikov augsburského vyznania v skúmanom období a je napísaná na základe kanonických vizitácií z rokov 1742 a 1806, z ktorých každá osvetľuje inú etapu pôsobenia evanjelickej cirkvi v meste. Zatiaľ čo prvá vizitácia bola vykonaná v období vrcholiacej protireformácie, druhá vizitácia už prebiehala v období po vydaní Tolerančného patentu, ktorým sa evanjelická cirkev oboch vyznaní (helvétskeho aj augsburského) stala tolerovaným náboženstvom.

Prešovskí evanjelici zohrávali v dejinách evanjelickej cirkvi a. v. v Uhorsku a na Slovensku významné miesto už od počiatkov šírenia sa reformačných myšlienok v krajine. S pôsobením evanjelickej cirkvi v Prešove súvisel vznik sakrálnych objektov, zdravotná i sociálna starostlivosť o chorých, starých a nemajetných obyvateľov, ale aj existencia významnej vzdelávacej inštitúcie – prešovského kolégia.

Publikácia je rozdelená do štyroch kapitol. Prvá z nich približuje dejiny prešovských evanjelikov, evanjelického zboru a kolégia v širšom spektre spoločensko-politického diania v krajine do 40. rokov 18. storočia. Súčasťou tejto kapitoly je aj diplomaticko-obsahový rozbor oboch spomínaných vizitačných protokolov.

Druhá kapitola sa podrobnejšie venuje evanjelickým cirkevným zborom a. v. (nemeckému a slovenskému zboru) pôsobiacim v Prešove. Približuje vývoj počtu veriacich oboch zborov a filie slovenského zboru. Pozornosť sa zameriava na správu oboch cirkevných zborov a ich osobitých učiteľov a farárov. Údaje o farároch a ich pôsobení v zboroch sú doplnené o prehľad súdobých prác predovšetkým homiletického charakteru; ich autormi boli samotní kňazi, pričom dôraz sa kládol na zachovanie jednotlivých titulov vo fonde historickej Kolegiálnej knižnice úzko spätých s evanjelickou cirkvou. Ide často o vzácne príležitostné tlače, ktoré mnohokrát približujú udalosti zo života zboru a doposiaľ neboli predmetom náležitého výskumu. Štatistické údaje v tejto kapitole sú

doplnené aj na základe analýzy informácií získaných z cirkevných schematizmov a kanonických vizitácií, ktoré boli vykonané v sledovanom období v katolíckej cirkvi.

Tretia kapitola približuje cirkevné a sakrálne objekty používané prešovskými evanjelikmi. Sú medzi nimi aj budovy kostola a fár, ktorými cirkev disponovala, ale v čase uskutočnenia každej vizitácie to boli iné budovy, tzn., že evanjelická cirkev a. v. v Prešove nemala v časovom rozmedzí 64 rokov niektoré z týchto objektov v nepretržitom užívaní. Táto kapitola je venovaná aj deskripcii interiéru kostola, jeho inventáru a v rámci neho aj epigrafickým pamiatkam, bohoslužobným predmetom a cirkevným knihám. Zaujímavá je aj informácia o chudobinci, o ktorom sa stručne zmieňuje protokol z roku 1806, pričom v odbornej literatúre doteraz nebol podrobnejšie opísaný.

Posledná, štvrtá kapitola približuje školstvo, evanjelickú školu, kolégium, organizáciu školy, školský majetok, školské budovy, ale aj školskú knižnicu a zbierkové fondy kolégia a financovanie zborov v sledovanom období.

Monografia *Evanjelici v Prešove v 18. a v prvej polovici 19. storočia* je dôkazom, že protokoly z kanonických vizitácií podávajú pomerne rozsiahly obraz o pomeroch v cirkvi v organizácii cirkevných zborov a v živote veriacich. Jej pozitívnou stránkou je, že oba vizitačné protokoly neboli analyzované izolovane, boli navzájom porovnávané a informácie získané na základe ich štúdia boli neraz doplnené o poznatky zo schematizmov a vizitácií katolíckej cirkvi i z originálnych dokumentov uložených vo fonde historickej Kolegiálnej knižnice. Biografické údaje týkajúce sa zborových farárov boli doplnené na základe komparácie odbornej literatúry a štúdia ordinovalých matrik. Výskum priniesol aj zistenie, že závery z vizitačných protokolov sa niekedy líšia od poznatkov doteraz publikovaných v odbornej literatúre.

Textová časť monografie odráža nielen precíznu prácu s pramenným materiálom, ale aj dôkladnú komparáciu so sekundárnou literatúrou. Je doplnená o tabuľky, obrazovo-dokumentačné materiály, poznámkový aparát, zoznam skratiek a zoznam bibliografických odkazov. Súčasťou vydania je krátke resumé v angličtine, nemčine a v maďarčine.

Po prečítaní tejto publikácie sa kultúrni a cirkevní historici, archivári, bibliografi, historici umenia a ďalší profesionáli zameriavajúci sa na výskum kultúrneho dedičstva môžu len utvrdiť v názore, že primárne pramene sú základnou a neopomenuteľnou zložkou akéhokolvek kultúrno-historického výskumu.

Acta Musei Nationalis Pragae – Historia Litterarum.

2018, roč. 60, č. 3 – 4. ISSN 2570-6861.

Lívia Kurucová

Jesenné dvojčíslo zborníka Národného muzea v Prahe *Acta Musei Nationalis Pragae – Historia litterarum* z roku 2018 vzniklo v spolupráci s Muzeom Jindřichohradecka a Metodickým centrom Památníku národného písennictví. Hlavný obsah jeho úplne tvorí viac ako 20 štúdií primárne zameraných na knižnú kultúru 19. storočia. K dôvodom, ktoré viedli redakciu zamerať číslo na túto tému patrí napríklad skutočnosť, že sa v súčasnosti (ako uvádza v editoriáli čísla Štěpanka Běhalová) v pamätových inštitúciách čoraz viac pozornosti venuje zbierkam a fondom pochádzajúcim práve z uvedeného storočia; okrem toho pribúdajú nové možnosti ich sprístupnenia verejnosti prostredníctvom digitálnych knižníc a zvyšuje sa i záujem vedeckých pracovníkov o túto problematiku.

Jednotlivé príspevky sa venujú predovšetkým základnému vymedzeniu tematiky knižnej kultúry sledovaného obdobia, rozdielom medzi knihou a ďalšími typmi tlačených médií, výzdobe kníh, nakladateľskej činnosti, cenzúre, čitateľstvu, vlastníctvu kníh, osobným fondom a ďalším súvisiacim témam.

Na problematiku knižnej väzby upriamujú pozornosť **Hana Slovik-Vávrová** a **Radomír Slovik**. Vo svojom príspevku mapujú dochované celokovové mosadzné väzby 19. storočia v zbierkach inštitúcií so sídlom v Českej republike. Zaoberajú sa typologickými znakmi väzieb, technikami ich zdobení a vykladania, knižnému bloku, predsádke, autorstvu väzieb.

Dokumenty bývajú často doplnené rôznymi ilustráciami. Ich úlohy, funkcie, umiestnenie v časopisoch v druhej polovici 19. storočia, ako i premeny vo vzťahu obraz–text sleduje **Markéta Dlábková**. Na základe výskumu na vybranej vzorke titulov dospela k záveru, že časopisy pracovali s ilustráciami komplexne, využívali ich rozličnými spôsobmi, ktoré by sa však v súčasnosti mohli považovať za kuriózne a vzhľadom na súčasné autorské zákony i neprijateľné.

Výskumu kalendárov sa dlhodobo venuje **Zdenka Bosáková**. Pri analýze vybraného súboru tohto typu dokumentu zistila, že ilustrácie v ich kalendárovej časti nie sú, okrem výnimiek, originálne; viacerí nakladatelia používali totožné, väčšinou nesignované ilustrácie. Podľa nej je možné ilustrácie začleniť do štyroch základných skupín – mesačné znamenia; náboženské motívy; ilustrácie priamo súvisiace so zameraním kalendára a ilustrácie týkajúce sa každodenného života, práce a zábavy.

Do tejto skupiny štúdií môžeme zaradiť príspevok **Jána Štefana**. Predmetom jeho výskumného záujmu boli najmä aktivity dvoch predstaviteľov grafických dielní pôsobiacich v druhej polovici 18. a na začiatku 19. storočia – Jana Jiřího Balzera a jeho vnuka Josefa Rybičku a ich knižné ilustrácie v knihách vydaných v lokalitách mimo Prahy.

Na nakladateľskú, vydavateľskú, litografickú, knihársku činnosť podnikov či jednotlivcov upozorňuje aj viacero štúdií. **Pavel Muchka** približuje život a dielo českého novinára a významného českého nakladateľa 19. storočia Františka Šimáčka. Osobitnú pozornosť venuje činnosti a fungovaniu jeho podniku a jeho knižným projektom. Uvádza, že Šimáček vo svojom nakladateľskom podnikaní kládol dôraz na kvalitnú grafickú a knižnú úpravu s cieľom dostať českú knihu do vyšších spoločenských vrstiev.

Históriu nakladateľstva Jána Ottu od jeho založenia až po smrť zakladateľa predstavuje **Svatopluk Herc**. Bližšie sa venuje jeho edičnému profilu a vymedzuje jeho charakter. Nakladateľský program podniku označil za univerzálny, snažiaci sa obsiahnuť všetky literárne potreby a požiadavky českej národnej spoločnosti. Zastúpená v ňom bola domáca i prekladová literatúra, rozlične časopisy, vedecké diela, encyklopédie i reprezentatívne diela národného charakteru atď.

Pre autorov série príspevkov sa ukázala príťažlivá téma najväčšej mimopražskej tlačiarne 19. storočia – Landfrasovej tlačiarne v Jindřichovom Hradci.

Štěpánka Běhalová komplexnejšie približuje činnosť podniku založeného na konci 18. storočia. Ide o príklad úspešného podnikania v podmienkach českého vidieka. Predstavuje ideálny spôsob akumulácie kapitálu, jeho investovania do modernizácie výroby a schopnosť spolupracovať s redaktormi, prekladateľmi, autormi či s distribútormi, a to nielen v rámci regiónu. Uvádza, že na úspechu v podnikaní mala okrem nakladateľskej stratégie majiteľov podiel i distribučná prax Krameriovej Česke expedice. Tlače podniku predstavujú typický sortiment vidieckej knižtlačiarne orientovanej na konkrétne čitateľské skupiny. Základ produkcie tlačiarne tvorila náboženská, vzdelávacia a zábavná literatúra, ďalej to boli „kramářské“ a príležitostné tlače, prípadne tlače na objednávku pre mieste inštitúcie a organizácie.

Na Landfrasovcov sa zamerlal i **František Fürbach**. V prvej časti príspevku načrtáva stručnú históriu mesta Jindřichův Hradec, v druhej sa už priamo zaoberá tlačiarňou, jej činnosťou, ako i činnosťou niektorých jej predstaviteľov. Sleduje rodinné zázemie a verejné aktivity zakladateľa Josefa Jana Landfrasa (1869 – 1840), jeho nástupcu, člena mestskej rady a neskôr starostu Aloisa Landfrasa (1797 – 1875), Viléma Antonína Landfrasa (1830 – 1902) a Viléma Bohumila Landfrasa (1865 – 1931).

Typografickým písmam používaným v podniku v 19. storočí a typografickej kvalite tlačí sa zaoberá v prípadovej štúdií **Ján Solpera**. Na základe analýzy písom používaných v tlačiarňi kriticky zhodnotil lomené písmo a sady antikvových písom. Autor reflektuje na písmo ako na určitú kultúrnu hodnotu, ako vizuálny znak zachytávajúci pohyb a zmeny v spoločnosti.

Ako posledná sa na rodinu Landfrasovcov pozrela **Helena Hálová**. Predmetom jej analýzy sa stal súbor 27 listov rodinnej korešpondencie uloženej v Statním okresním archivu Jindřichův Hradec. Domnieva sa, že ide iba o torzo väčšieho súboru. Korešpondencia sa týka záležitostí okolo obchodu, spoločenských udalostí v meste, ľudí pohybujúcich sa v blízkosti členov rodiny (nájomníci, známi, spolužiaci) a pod. Príspevok je doplnený o prehľadnú tabuľku všetkých listov s uvedením pisateľa, príjemcu listu, témy, jazyka, v ktorom bol list napísaný.

Na začiatky litografie v Čechách a na Morave a prvé litografické dielne v Brne upriamila pozornosť **Lucie Heilandová**. Uvádza, že mimo Prahy sa na rozšírení litografie podieľali predovšetkým ambiciózni kníhtlačiari snažiaci sa týmto spôsobom zároveň rozšíriť i svoju produkciu. V príspevku sa čitateľ dozvie, že v Brne začali prvé dielne svoju činnosť v roku 1824. Zriadili si ich Johann Baptista, Adolph Trassler a Johann Gastl. Podľa Heilandovej sa litografická produkcia na Morave skôr viazala ku komerčnému umeniu, ku knižnej a časopiseckej produkcii ako k umeleckej tvorbe.

V Českých Budějoviciach prevádzkovala 140 rokoch svoju knihársku dielňu rodina Zinkovcov. Z činnosti dielne sa okrem knižných väzieb zachovali i dve účtovné knihy s obchodnými záznamami za roky 1788 – 1804 a 1817 – 1868. Práve tie použil ako hlavný prameň pri vypracovávaní svojho príspevku **Vlastimil Kolda**. Podľa Koldu účtovné knihy knihárov Vavřinca a Františka Zinkových patria k pozoruhodným a ojedinelým archívnym prameňom. Umožňujú z trochu iného uhla nahliadnuť do činnosti knihárskej dielne na konci 18. storočia a v prvej polovici 19. storočia. Zaznamenávajú údaje o klientele, o cenách za knihárske práce, môžu poslúžiť pri identifikácii autorstva väzieb a pod.

Príspevok **Marty Konířové** sa dotýka cenzúry. Autorka uvádza, že rozvoj školských knižníc zriaďovaných pri školách poskytujúcich základné vzdelania v 19. storočí úzko súvisel s rozvojom tohto typu škôl, ktorý nastal po roku 1774, t. j. po vydaní Všeobecného školního rádu. Pripomína, že prvý záujem o školské knižnice prejavil štát v 20. rokoch 19. storočia dekrétom dvorskej študijnej komisie. Ten okresným školským dozorcóm nariadil skontrolovať knihy v školských knižniciach a dal im právo rozhodnúť, či daná konkrétna kniha patrí do školskej knižnice. Podobné kontroly boli zo strany štátu nariadené ešte niekoľkokrát (1875, 1885). Konířová konštatuje, že za hlavný vplyv štátu na fungovanie školských knižníc v sledovanom časovom období nie je možné označiť ich podporu, ale pretrvávajúcu snahu o kontrolu zloženia ich fondov.

S privilégiami súvisí štúdia **Michaela Wögerbauera**. Prináša v nej stručný prehľad vývoja kalendárov a ich produkcie v Čechách. Sústreďuje sa najmä na mimopražské tlačiarne a tlačiarov, ich spory o privilégiá vydávať kalendáre a na ich argumenty, prečo je pre nich vydávanie tohto typu dokumentu dôležité. Základ príspevku tvoria dve prípadové štúdie. Prvá sa týka pražskej kníhtlačiarny Sophie Rosenmüllerovej, druhá sa zaoberá dopadom náboženských reforiem Márie Terézie na provinčné tlačiarenské domy, v tomto prípade konkrétne na podnik Ignaza Hilgartnera.

Tematika čitateľstva oslovila **Karola Bíleka**, ktorý sa rozhodol sledovať kultúrnu tradíciu mesta Sobotka. Sústredil sa predovšetkým na stopy po knihách a čitateľoch v meste a okolí. Vyzdvihuje najmä obrodeneckú činnosť niektorých známych kňazov, ktorí vlastnili veľké knižnice, spomína i ďalších významných obyvateľov mesta. Pozornosť venuje nielen knižniciam, ale i rozširovaniu českých kníh.

Výskumu osobných fondov a fondov spolkov sa venovalo tiež viacero bádateľov.

Jaroslava Kašparová využívala pri svojom prieskume bázu Provenio. Výskum osobných zbierok v nej priniesol okrem údajov týkajúcich sa vlastníckej proveniencie aj informácie vzťahujúce sa na bibliofilstvo, čitateľskú recepciu danej doby či na dejiny knižnej väzby, knižných nakladateľstiev a knižného obchodu. V príspevku sa venuje i výpovednej hodnote knižných exemplárov vzhľadom na dejiny knižnej kultúry. Myslí si, že bázu možno sekundárne využiť aj ako významný informačný prameň pre výskum rôznych čiastkových disciplín dejín knižnej kultúry daného obdobia.

Jan Dobromil Arbeiter (1794 – 1870) patril k významným pražským mešťanom, bol lekárnikom a vlastencom, aktívne sa zapájal do spoločenského i politického diania, podporoval vzdelávanie chudobných študentov. **Monika Vlasáková** uvádza, že k založeniu a rozširovaniu osobnej knižnice ho viedli jeho všestranné záujmy a podpora vlastenectva. Bol členom viacerých spolkov, napríklad spolku Stálců založeného Amerlingom, ktorého členovia odoberali české knihy, čím podporovali rozvoj českej, najmä odbornej literatúry. Arbeiter sa zasadil o zriadenie reálneho gymnázia v meste Tábor a neskôr mu daroval aj svoju knižnicu. Pri výskume Vlasáková zistila, že základom knižnice boli nemecké (lekárske) knihy po praštrýkovi, tretinu fondu tvorila beletria a poézia, okrem toho obsahovala náboženskú literatúru, divadelné hry a historické či biografické práce. Výraznejší podiel zaujímali aj jazykovedné publikácie, učebnice, často týkajúce sa českého jazyka. Arbeiterovu knižnicu označila za výberový prehľad vtedajšej knižnej produkcie. V súčasnosti je uložená v zbierkach Husitského muzea v Táboře.

Lenka Nováková považuje za cenné pramene pri poznávaní meštianskych domácností pozostalostné spisy. Preto vykonala mikrosondu do tohto prameňa, konkrétne do pozostalostných súpisov z rokov 1801 – 1820 v Místku. Píše, že je možné z nich vyčítať počet i typy kníh, ktoré mešťania vlastnili, získať informácie o majiteľoch kníh, ich profesii a majetkových pomeroch. Ako pripomína, osobné pohnútky a postoje mešťanov ku knihám zostávajú väčšinou utajené, aspoň z časti sa však dá poodkryť kúsok z každodennosti mesta a jeho obyvateľov.

Budovanie knižného fondu spolku Detvan v Prahe spracoval **Lukáš Hedmeg**. Svoju pozornosť zacielenil na založenie a systematické zveľaďovanie knižného fondu od roku 1882 do konca 19. storočia. Primárne sa sústreďuje na rast fondu, vnútorné delenie a zmeny v žánrovej profilácii knižnice, ako aj výpožičnú činnosť. Konštatuje, že budovanie spolkovej knižnice a s tým spojená knižničná činnosť spolku zaznamenali svoj najväčší rozmach približne v prvej dekáde fungovania spolku (1882 – 1892/93).

Miesto a význam knižnej kultúry v aktivitách českého slovakofilského hnutia v 19. storočí skúmala **Nadežda Jurčišinová**. Hnutie vzniklo v Čechách a na Morave koncom 70. rokov 19. storočia a zohralo dôležitú úlohu v šírení česko-slovenskej vzájomnosti v predvojnovom období. Uvádza, že k rozvoju česko-slovenských vzťahov významnou mierou prispel nielen národno-obranný a slovakofilský spolok Československá jednota (1896 – 1914), ale i viacerí jednotlivci. Z príspevku sa dozvedáme, že slovakofili najmä prostredníctvom kníh a časopisov sprostredkovali českému čitateľovi poznatky o Slovensku, informovali ho o aktuálnych otázkach života slovenskej spoločnosti, o kultúrnych snaženiach a tradíciách, oboznamovali s pozíciou Slovákov v Uhorsku, so slovenskou literatúrou a kultúrou. Slováci sa zase prostredníctvom českých kníh mohli vzdelávať a získavať nové poznatky z viacerých oblastí spoločenského života. Slovakofilská činnosť sa spočiatku obmedzovala na úzky okruh prívržencov s romantickým a filantropickým prístupom ku Slovensku ale až neskôr sa zohľadňovali i reálnejšie problémy spolupráce. Spolupráca vo vede sa prejavila najmä na personálnej úrovni – výmenou a požičiavaním odborných kníh a časopisov, informovaním českej odbornej verejnosti o vydaných významných vedeckých či odborných prácach slovenských a českých autorov. Podľa Jurčišinovej slovenské kultúrne a politické kruhy síce pozitívne hodnotili činnosť českého slovakofilského hnutia, ale nesúhlasne prijímali jeho postoje k slovenskej národnej samostatnosti a úlohe slovenského spisovného jazyka.

K zaujímavých príspevkom, ktorý sa trochu vymyká spomedzi ostatných štúdií tvoriacich náplň zborníka, patrí štúdiá **Jindřicha Čeladína** týkajúca sa „knižnosičstva“ na Litve v druhej polovici 19. storočia. Autor uvádza, že po potlačení poľsko-litovského povstania začala nová represívna ruská politika, ktorej primárnym cieľom bolo potlačiť akékoľvek myšlienky poľsko-litovského štátu a zároveň za každú cenu nastoliť ruské poriadky. Malo prísť k odstráneniu poľštiny z verejného života, k zákazu pôsobenia osôb s poľským a litovským pôvodom v štátnych službách, k obmedzeniu vplyvu katolíckej cirkvi, k šíreniu pravoslávia, k podpore ruskej kolonizácie a školstva, k zákazu tlače litovských publikácií, či k prípadnému nahradeniu latiniky azbukou. Zareagovala na to i katolícka cirkev na čele s biskupom Motiejusem Valančiom. Ten okrem iného založil tajnú organizáciu, ktorá pašovala a šírila knihy na Litvu. Čeladín je presvedčený, že práve tzv. epocha „knižnosičstva“ na Litve v rokoch 1867 – 1904 mala zásadný význam na formovanie moderného litovského národa.

Do samostatného okruhu môžeme zhrnúť príspevky zaoberajúce sa rôznymi typmi a druhmi tlači. Dva príspevky sa zameriavajú na tzv. „kramáňské“ tlače. **Markéta Holubová** sa venuje mariánskemu púťovému miestu Mariazell; **Jakub Ivánek** a **Monika Szturcová** púťovým miestam na Morave a ich propagácii prostredníctvom „kramáňskej“ piesne. **Zdeněk Nešpor** sleduje české evanjelické tlače tolerančnej doby vytlačené v Čechách a na Morave z hľadiska typologického, autorského a vydavateľského vývoja, pokúša sa tiež zhodnotiť čitateľský, resp. používateľský dosah tejto literárnej produkcie.

V zborníku sa nachádzajú aj tri recenzie. **Renáta Modráková** hodnotí katalóg fondu rukopisných zlomkov Knihovny Národného muzea; **Jana Tvrzníková** sa venuje monografii Petra Voita *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí II. Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498 – 1547*; **Iva Bydžovská** sa detailnejšie pozrela na zborník *Studia Bibliographica Posoniensia* z roku 2017.

V rubrike Zprávy z Knihovny Národného muzea sú uverejnené podrobnejšie informácie o výstave *Ta kniha patří mně! Historie českého exlibris do roku 1945*. Bola vytvorená zo zbierok Národného muzea a vznikla v spolupráci so Spolkem sběratelů a přátel exlibris. Výstavu koncipovali ako časový prehľad vývoja exlibrisu a primárne bola určená pre laickú verejnosť a deti. Druhý text uverejnený v tejto rubrike oboznamuje čitateľa s doteraz neznámymi skutočnosťami týkajúcimi sa rukopisu profesora farmakológie Kamila Lhotáka (1876 – 1926). Na vzniku rukopisu sa okrem neho podieľali i kníhviazač, vydavateľ bibliofílií a autor kníh o histórii knižnej väzby a jej úprave Ludvik Bradač (1885 – 1947) a grafik a sochár František Bilek (1872 – 1941). Rukopis je uložený na oddelení rukopisov a starých tlačí Knihovny Národného muzea. Zborník uzatvárajú Matičné listy Matice české, sekce Společnosti Národného muzea, ktoré sú v čísle venované českému politikovi, publicistovi a národohospodárovi Františkovi Ladislavovi Riegerovi.

Hoci príspevky uverejnené v zborníku obsiahli širokú škálu tém spadajúcich do rôznych oblastí dejín knižnej kultúry 19. storočia, stále ide vo väčšine prípadov o pomerne úzko zamerané štúdie, v ktorých je sledovaná problematika spracovaná iba čiastkovo. Je to pochopiteľné nielen vzhľadom na rozsahové možnosti zborníka, ale, ako uvádza Alena Petruželová, i z dôvodu, že tematika rôznych aspektov sledovaného storočia je príliš rozsiahla a komplikovaná. Aj keby sa zostavovatelia rozhodli číslo monotematicky zamerať iba na jeden aspekt, aj tak by sa im pravdepodobne podarilo vytvoriť iba akýsi základ, od ktorého by sa mohlo odraziť pri ďalšom výskume, prípadne na ktorom by sa dalo bádateľom ukázať cesty, po ktorých by sa mohli pri svojej výskumnej činnosti vydať.

Príspevky sú spracované na dobrej úrovni, vyzdvihnúť treba predovšetkým heuristický prínos viacerých z nich. Autori pri ich spracovávaní využívali nielen publikovanú literatúru, ale aj rôzne typy a druhy archívnych dokumentov a prameňov.

Zborník čitateľovi ponúka exkurz do málo prebádaných oblastí dejín knižnej kultúry predovšetkým v Čechách a na Morave a je nepochybne obohatením doterajšieho výskumu prebiehajúceho u našich susedov. Podobne ako u nás, ani v Českej republike sa knižnej kultúre 19. storočia zatiaľ nevenovala dostatočná pozornosť a stále čaká na komplexnejšie spracovanie, v budúcnosti možno i v podobe monografických diel.

NOVOTNÝ Lubomír, KUBÍČKOVÁ, Petra, BAŘINOVÁ, Kristína a Rostislav KRUŠINSKÝ. Sbohem, monarchie. Habsburské mocnářství 1804 – 1918.

Katalog výstavy. Olomouc: Vědecká knihovna
v Olomouci, 2018. 414 s. ISBN 978-80-7053-322-2.

Erika Juríková

Pri príležitosti stého výročia rozpadu Rakúsko-Uhorskej monarchie pripravila na sklonku roku 2018 olomoucká vedecká knižnica v priestoroch Korunní pevnústky v Olomouci výstavu *Sbohem, monarchie. Habsburské mocnářství 1804 – 1918*. Sprevádzalo ju vydanie rovnomenného katalógu, ktorý je reprezentatívnou ukážkou rôznych pohľadov na habsburskú ríšu a jej súčasť v dlhom 19. storočí.

Hneď na začiatok možno skonštatovať, že olomoucká knižnica, ktorá má právo povinného výtlačku od roku 1807 (!), pri príprave knihy dokonale využila svoju rozsiahlu zbierku dokumentov. Okrem knižných výtlačkov ju tvoria tisíce kartografických, obrazových a fotografických materiálov dokumentujúcich život široko rozvetvenej vládnucej dynastie i bežných obyvateľov tohto geograficky, politicky, etnicky a nábožensky rôznorodého štátneho útvaru. Práve na základe knižničného fondu sa autori rozhodli poukázať na hlavné aspekty vývoja habsburskej ríše a akcentovať tie, ktorými sa odlišuje od iných kontinentálnych veľmocí.

Kolektív autorov už v úvode naznačil, že nemá v pláne riešiť v publikácii historické a národnostné problémy ríše, intelektuálne meditovať nad postavením jednotlivých národov v monarchii či politickými rozhodnutiami jej vládcov. Stanovil si za cieľ poukázať na to, že relatívne nedávno existovala akási „širšia vlasť“, ktorá napriek rozporom dokázala niekoľko storočí spájať na prvý pohľad nespojiteľné a nezlučiteľné, čo natrvalo zostalo zachytené v knihách, mapách, rytinách, novinách i v litografiách.

Autorský kolektív si pri koncipovaní publikácie zobral za vzor monumentálne encyklopedické dielo *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, pri ktorého zrode stála osobnosť následníka trónu Rudolfa Habsburského. Práve táto dvadsaťštyri zväzková práca – svojho času najrozsiahlejší slovný a obrazový súpis ríše, na kto-

rom sa autorsky podieľali stovky autorov všetkých národností monarchie – reprezentovala v čase svojho vzniku snahu hľadať novú ideu ríše vo vtedajšej strednej Európe.

Recenzovaný katalóg sa skladá z dvoch častí, pričom prvá, hlavná časť sa venuje pestrosti monarchie. Aj z hľadiska pochopenia súvekej politickej situácie a postavenia Rakúsko-Uhorska v Európe ju logicky otvára takto zameraný úvodný text, po ktorom nasledujú opisy jednotlivých krajín. Tie predstavujú súčasť ríše podľa pevne stanovenej štruktúry: prírodné pomery, spôsob začlenenia do monarchie a správny vývoj, etnická a náboženská štruktúra obyvateľstva, hospodárstvo a na záver kultúrny význam, vzdelanostná úroveň a zaujímavosti. Každý z opisov je doplnený obrazovým materiálom s charakteristickými vyobrazeniami prírodných i technických krás, obyvateľov oblečených v typických odevoch či mapami. Druhá časť publikácie predstavuje pomocou bohatého ilustračného materiálu rakúsky cisársky dom a jeho cisárske hlavy v rokoch 1804 – 1918.

Uhorskému kráľovstvu, ktorého súčasťou bolo v 19. storočí aj dnešné Slovensko, ako najväčšiemu a geograficky i etnicky najpestrejšiemu územia monarchie, sa venuje pomerne rozsiahly opis. Autor sa snaží o objektívne zhodnotenie politickej, ale najmä národnostnej situácie, v stručnom prehľade charakterizuje teritoriálne umiestnené hospodárske centrá a poukazuje na špecifiká krajiny. Na základe citátov z dobových textov, citlivo zasadených do hlavného textu, opisuje Uhorsko ako historicky a kultúrne zaujímavú krajinu vhodnú na turistiku, s veľkým potenciálom na využitie minerálnych prameňov pre kúpeľníctvo. Odkazy na súvekých autorov sú vhodne doplnené bohatým poznámkovým aparátom, ktorý čerpá predovšetkým z nemeckej a českej odbornej literatúry; môžeme len poznamenať, že autor mohol siahnuť aj po slovenskej odbornej spisbe.

Celou publikáciou sa ako niť vinie zámer poukázať popri rôznorodosti habsburskej ríše aj na jej ambivalentnosť. Hoci nešlo o národnostne jednotný štát, práve z jeho etnickej pestrosti vzišla pre malé a stredne veľké národy výhoda: učili sa navzájom, konfrontovali, porovnávali a formovali do podoby, ktorú mohli po rozpade monarchie viac či menej rozvinúť.

Publikačný počín štvorice autorov tak čitateľovi poskytuje zaujímavý a troškou nostalgicky podfarbený pohľad na Rakúsko-Uhorsko, o ktorom by začiatkom 20. storočia ešte nikto nepovedal, že o necelých dvadsať rokov zmizne z mapy Európy. Na jeho troskách ako jeden z nástupníckych štátov vzniklo Československo, a práve pripomenutím si posledných sto rokov monarchie sa Vedecká knižnica v Olomouci rozhodla osláviť jeho založenie. Na záver môžeme azda s troškou závidosti skonštatovať, že si zvolila formu, ktorá je nielen vizuálne i čitateľsky príťažlivá, ale zároveň dôstojne reprezentuje inštitúciu, na pôde ktorej vznikla.

Knižnice, knihovníctvo a knižná kultúra v minulosti, súčasnosti a budúcnosti. Ed. Marcela Domenová.

Prešov: Štátna vedecká knižnica v Prešove, 2018. 258 s.
ISBN 978-80-89614-58-5.

Miriam Ambrúžová Poriezová

Pri príležitosti 65. výročia svojho založenia usporiadala Štátna vedecká knižnica v Prešove (ďalej ŠVK) v roku 2017 vedeckú konferenciu pod názvom *Knižnice, knihovníctvo a knižná kultúra v minulosti, súčasnosti a budúcnosti*, ktorej výsledkom je rovnomenný zborník.

Odborne lektorovaný zväzok edície *Acta pro memoria* prináša na prvom mieste jedenásť príspevkov v rubrike *Štúdie*. Prvé tri (M. Domenová, dva K. Fircáková) sú venované analytickému zhodnoteniu a sumarizácii bibliografickej činnosti v jubilujúcej organizácii. Vznik, rozvoj, formovanie a výsledky retrospektívnej bibliografie na pôde košickej štátnej vedeckej knižnice bilancovala E. Blašková. Príspevok Z. Prachárovej priniesol pohľad na funkcie knihy a knižnice v minulosti a súčasnosti, poukázal však najmä na knihu a jej formy v budúcnosti. Nasledujúce texty sú venované výskumom v oblasti literárnych dejín a dejín knižnej kultúry. P. Markovič analyzoval cestopisnú a memoárovú tvorbu Jána Kollára a skúmal vplyv týchto žánrov na jeho básnické, publicistické a odborné diela. Dve štúdie sú výsledkom rozborov vybraných tlačí z historických fondov v Prešove. G. Oľšavská priblížila životné osudy prešovského evanjelického farára Mórica Kolbenheyera a analyzovala jeho diela zachované vo fonde ŠVK v Prešove a vo fonde historickej Kolegiálnej knižnice. Predmetom bádania L. Němcovej boli gramatiky a učebnice slovenského jazyka z fondu ŠVK v Prešove, ktoré boli vytlačené v rokoch 1790 – 1875 a reprezentujú snahy vzdelancov o vytvorenie moderného slovenského jazyka. K. Pekařová vo svojej štúdii predstavila ročenky evanjelických zborov ako prostriedky komunikácie v rámci cirkevného spoločenstva. Charakterizovala ich ako autentické pramene pre výskum dejín evanjelickej cirkvi; vzhľadom na širokú výpovednú hodnotu sú však dôležitým informačným zdrojom v oblasti regionálnych dejín, dejín školstva alebo sociálnej starostlivosti. Aktivity študentských spolkov a fungovanie knižníc na prešovskom kolégiu v druhej polovici 19. storočia sú ťažiskom štúdie L. Frankovej. Podrobne sa venovala najmä čitateľskému spolku študentov práva a Mládežnickej knižnici. Osudy rozsiahlej knižnice

Andrássyovcov z Humenného predstavila A. Gabříková. Autorka na základe dobových dokumentov v štúdiu priblížila dopad vojnových a povojnových udalostí na fond a archív tejto zbierky. Zároveň nastolila smerovanie ďalšieho výskumu s cieľom zistiť, kam boli zachránené tlače odvezené.

Rubrika *Materiály* s podnázvom Knižnice a osobnosti obsahuje sedem príspevkov. Z nich dva prinášajú informácie o súboroch a fondoch starých tlačí v Podtatranskom múzeu v Poprade (J. Kušnířaková) a v Univerzitnej knižnici Prešovskej univerzity v Prešove (P. Halko – M. Domenová). Dejiny a základné informácie o fungovaní a činnosti mestskej knižnici P. O. Hviezdoslava v Prešove priniesol príspevok A. Sivaničovej. Od roku 1997 sa usporadúva odborné podujatie Kolokvium českých, moravských a slovenských bibliografov. Okolnosti jeho vzniku a prehľad jednotlivých ročníkov spolu so zoznamom uverejnených príspevkov v Bibliografickom zborníku pripravila A. Kucianová. Nasledujúce tri príspevky sú venované osobnostiam kultúrneho a spoločenského života. Život a najmä dielo významného prírodovedca a pedagóga Fridricha Hažlinského, ktorý dlhodobo pôsobil na prešovskom kolégiu v 19. storočí, predstavila L. Franková. Jeho pedagogická, vedecká aj publikačná činnosť bola spojená s výskumom z oblasti geológie, paleontológie a mineralógie so zameraním na oblasť východného Slovenska. M. Naster priblížil osudy prešovského kníhkupca a nakladateľa Izidora Landaua, ktorého aktivity úzko súviseli s vydávaním a distribúciou slovenských učebníc v prvých štyroch decéniách 20. storočia. Príspevok I. Polákovej je venovaný grafickému dizajnérovi a typografovi Petrovi Ďuríkovi, ktorý v roku 2017 oslávil významné životné jubileum.

V rubrike *Rozhlady* (4) rezonujú témy kníh a knižníc z knihovníckeho, didaktického a jazykovedného hľadiska. M. Petříková otvorila problematiku detského čitateľa, ponímania detskej literatúry a jej funkcií. Príspevok M. Germuškovéj je zameraný na témy čítania umeleckej literatúry, krízy čitateľstva, možnosti a funkcie kníh v klasickej a elektronickej forme. O mieste knižníc v modernej spoločnosti uvažovala V. Zavacká. Posledný príspevok v rubrike (B. Skubachová – D. Chalupeková) patrí príspevku o expozícii *Librarium* venovanej dejinám knižnej kultúry, ktorú zriadila Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici. Ťažiskom projektu sú kníhtlačiarstvo a knižnice v meste od najstarších čias.

Obsahom rubriky *Kronika/Správy* sú informácie o odborných konferenciách (3), ktoré v rokoch 2017 – 2018 usporiadala Štátna vedecká knižnica v Prešove.

V závere zborníka sú v rubrike *Recenzie/Anotácie* zoradené a komentované zborníky, monografie a periodiká vydané v rokoch 2013 – 2017 z produkcie štátnych vedeckých knižníc v Banskej Bystrici, Prešove a v Košiciach, Slovenskej národnej knižnice v Martine a Univerzitnej knižnice v Bratislave. Ich nosnou témou sú rôzne aspekty dejín knižnej kultúry na Slovensku (šľachtické knižnice, osobnosti, historické knižné fondy a jednotliviny atď.).

Zborník predstavuje informačne mimoriadne bohatý súbor poznatkov o činnosti retrospektívnych pracovísk, sprístupňuje výsledky interdisciplinárnych výskumov s dôrazom na východné Slovensko a Prešov, čím sa stáva jedinečným prameňom informácií prínosných nielen pre odbornú verejnosť.

Sociálne a humanitné vedy vo vzťahu k medicíne, farmácii a príbuzným disciplínam (Výberový bibliografický prehľad publikácií do roku 2018).

Bibliografia. Bratislava: Lekárska fakulta Univerzity Komenského v Bratislave – ústav cudzích jazykov, 2018. 232 s. ISBN 978-80-223-4635-1.

Mgr. Lubomír Holík

V roku 2018 vydal Ústav cudzích jazykov Lekárskej fakulty Univerzity Komenského bibliografiu k 65. výročiu svojho založenia s názvom *Sociálne a humanitné vedy vo vzťahu k medicíne, farmácii a príbuzným disciplínam*. Publikáciu zostavili Angela Škovierová – pracovníčka Ústavu cudzích jazykov, a Daniela Rošková – bývalá zamestnankyňa Ústavu, momentálne členka Katedry všeobecných dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Autorky píšú, že ich zámerom bolo zosumarizovať bibliografické záznamy, resp. informácie týkajúce sa odbornej literatúry (publikovanej na klasických – papierových alebo elektronických nosičoch), ktorá by z rôznych uhlov pohľadu reflektovala na problematiku humánnej alebo veterinárnej medicíny a farmácie, ale nebola by odbornou lekárskou či farmaceutickou literatúrou.

Na začiatku bibliografie sa nachádza prehľadný obsah s názvami hlavných kapitol. Za ním nasleduje časť *Na úvod*, v ktorej autorky objasňujú motiváciu na zostavenie bibliografie. Píšu aj o tom, že si nestanovovali striktnú dolnú časovú hranicu, ale na základe údajov poskytnutých autormi, o ktorých sú záznamy, možno ju umiestniť do 70. rokov 20. storočia. Horným časovým limitom bol rok vydania bibliografie (2018). Nachádzajú sa v nej bibliografické záznamy monografií, štúdií, odborných článkov a prekladov, ktorých obsah korešponduje so štyrmi základnými okruhmi. Prvým sú dejiny medicíny a farmácie v rôznych obdobiach od antiky až po 20. storočie. Dalším okruhom sú terminologické, filologické a translatologické aspekty práce s textami zameranými na lekárstvo a farmáciu. Do tretieho okruhu patrí jazykové vzdelávanie a didaktika jazykov v medicínskych odboroch a farmácii a do posledného okruhu sú zaradené odborné preklady medicínskych a farmaceutických textov. Dôležitou po-

známkou je, že v prípade viacerých spoluautorov jedného diela osobitne uvádzajú ten istý záznam pod hlavičkou každého autora uvedeného v zázname, ale v prípade zostavovateľov zborníkov nevytvárajú pod ich menom osobitný záznam.

V bibliografii potom nasledujú už samotné kapitoly. V úvode každej z nich autorky ozrejmuje o čom daná kapitola bude. Prvou kapitolou je *Lekárstvo v historickom priereze*. Druhú kapitolu tvoria *Dejiny farmácie a farmakológie*. Tretou kapitolou sú *Dejiny balneológie a balneografie*. Štvrtá kapitola sa venuje *Medicíne v rukopisných a tlačných pamiatkach*. Do piatej kapitoly sú zaradené *Osobnosti lekárstva a farmácie*. V šiestej kapitole sú uvedené *Nemocnice a zdravotnícka starostlivosť*. Nasledujú *Antropológia, etika, právo a legislatíva*, potom *Zdravie a životný štýl*. Deviatu kapitolu tvorí *Zdravotnícke vzdelávanie a univerzita*. Desiatou kapitolou je *Reflexia lekárskej problematiky v umení a krásnej literatúre*. Ďalej pokračuje *Lingvistika a filológia v textoch zameraných na lekárstvo a farmáciu*. Potom sú zaradené učebnice a skriptá. Predposlednou kapitolou je *Didaktika jazyka* a napokon poslednú kapitolu tvoria *Preklady*. Na záver bibliografie sa nachádza *Register autorov a prekladateľov*.

Najväčším kladom spomínanej bibliografie je prehľadnosť. Vďaka obsahu s názvami kapitol hneď na začiatku publikácie a mennému registru autorov a prekladateľov na konci je pre čitateľov v nej jednoduché vyhľadávať potrebné informácie. Bibliografia splňa svoju funkciu istého rešeršu v kocke. V prípade, že študenti alebo vedeckí pracovníci potrebujú nejakú literatúru pre svoje kvalifikačné práce, štúdie a výskumy, v bibliografii nájdu potrebné záznamy, vďaka ktorým si potom vyhľadajú v knižniciach potrebné dokumenty. Nápomocné sú aj precízne napísané erudované úvody každej kapitoly, ktoré čitateľom okrem názvu priblížia, čo v danej kapitole nájdu a zistia, či je možné objaviť v danej kapitole informácie, ktoré potrebujú. Výberový bibliografický prehľad *Sociálne a humanitné vedy vo vzťahu k medicíne, farmácii a príbuzným disciplínam* zaplňa biele miesto v slovenskej literatúre a rozhodne je jeho existencia opodstatnená a určite v budúcnosti bude užitočnou pomôckou pre odbornú, ale aj pre širokú verejnosť.

Zoznam autorov

Mgr. Miriam AMBRÚŽOVÁ PORIEZOVÁ, PhD.

Univerzitná knižnica v Bratislave

Péter EKLER, PhD.

Central Library Department,

National Archives of Hungary, Budapest (Hungary)

Mgr. Lenka FIŠEROVÁ

Mgr. Lubomír HOLÍK

Ústav cudzích jazykov,

Lekárska fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. Erika JURÍKOVÁ, PhD.

Katedra klasických jazykov,

Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

Mgr. Katarína KARABOVÁ, PhD.

Katedra klasických jazykov,

Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

PhDr. Stanislava KNAPČOKOVÁ, PhD.

Slovenská národná knižnica, Martin

Mgr. Lívia KURUCOVÁ, PhD.

Univerzitná knižnica v Bratislave

Mgr. Ivan LÁBAJ, PhD.

Katedra klasickej a semitskej filológie,

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Jan PIŠNA

Strahovská knihovna, Praha (Česká republika)

PhDr. Beata RICZIOVÁ

Ústav cudzích jazykov,

Lekárska fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Lenka RIŠKOVÁ, PhD.
Ústav slovenskej literatúry,
Slovenská akadémia vied, Bratislava

Mgr. Angela ŠKOVIEROVÁ, PhD.
Ústav cudzích jazykov,
Lekárska fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Oľga VANEKOVÁ, PhD.
Ústav cudzích jazykov,
Lekárska fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Timotea VRÁBLOVÁ, CSc.
Ústav slovenskej literatúry,
Slovenská akadémia vied, Bratislava

Mgr. Ivana ZOLCEROVÁ, PhD.
Katedra jazykov,
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

STUDIA
BIBLIOGRAPHICA
POSONIENSIA
2019

Vydala Univerzitná knižnica v Bratislave
Prvé vydanie. Počet strán 160.

Jazyková redaktorka: Mgr. Mária Laurincová
Sadzba: Roman Piffl – Cool Data, spol. s r. o.
Tlač: Expresprint

ISBN 978-80-89303-75-5
ISSN 1337-0723

ISBN 978-80-89303-75-5
ISSN 1337-0723